

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Философия және саясаттану факультеті

ӘОЖ 2-6/7(574)

Қолжазба құқығында

САПАРОВ БАХЫТЖАН ЖОЛДЫБАЙУЛЫ

**ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДІН САЛАСЫНДАҒЫ
МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТЫ**

6D020600 – Дінтану

Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Отандық ғылыми кеңесші:
Ф.ғ.к., доцент Абжалов С.Ә.

Шетелдік ғылыми кеңесші:
PhD, профессор Ташкын О.

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2020

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ.....	3
1 ЗАЙЫРЛЫ ПОЛИКОНФЕССИОНАЛДЫ МЕМЛЕКЕТТІҢ ДІН САЛАСЫНДАҒЫ САЯСАТЫН ДІНТАНУЛЫҚ ТАЛДАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	12
1.1 Дін саласындағы дін тұтудың еркіндігі мен ар-ождан бостандығы түсінігі, қалыптасу ерекшеліктері мен мазмұны.....	12
1.2 Діни сананы қалыптастыру барысындағы төзімділік қағидаттарын жүзеге асырудың әлемдік тәжірибесі.....	32
1.3 Поликонфессионалды мемлекеттегі саясат пен дін арасындағы қатынастың әлеуметтік-мәдени астарлары.....	51
2 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДІН САЛАСЫНДАҒЫ САЯСАТЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ҚАҒИДАТТАРЫ МЕН ІСКЕ АСЫРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	78
2.1 Мемлекет пен дін арасындағы саясаттың негізгі басымдықтары мен ішкі мазмұны.....	78
2.2 Заман талабына сай жаһандық және аймақтық дін саласындағы іс-қимылдарға жауап ретінде ҚР-дағы діни бірлестіктерді тіркеудің мәні мен маңызы.....	98
2.3 Дінаралық келісімнің қазақстандық үлгісін насихаттаудың елдің саяси стратегиясындағы маңыздылығы.....	117
ҚОРЫТЫНДЫ.....	128
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	133

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Еліміздің егемендікке қол жеткізгеннен кейінгі ең басты шараларының бірі – Қазақстан мемлекеттігінің тірегі болып есептелетін Ата заңымызды қабылдау болып есептелді. Осы қабылданған ҚР Конституциясының 22 бабында: «Әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар. Ар-ождан бостандығы құқығын жүзеге асыру жалпы адамдық және азаматтық құқықтар мен мемлекет алдындағы міндеттерге байланысты болмауға немесе оларды шектемеуге тиіс» [1] – делінген. Осы бас құжаттың ішінде еліміздің мәдени-тарихи, экономикалық, әлеуметтік және саяси жағдайлар әсерімен қалыптасатын мемлекет пен дін арасындағы байланыста өзіндік ерекшеліктері болады. Бұрынғы атеистік мемлекеттің жүргізген саясатының әсерінен қазақ халқы өзінің мемлекеттігінің және ұлттық бірегейлігінің іргетасы болып саналатын діни наным-сенімінен айрылды. Сондықтанда мемлекет дінге қатынасы мәселені өзінің тікелей бақылауына алды. Қазіргі жағдайда мемлекет пен діннің өзара байланысын, бір жағынан, мемлекет институттарының байланыстары мен қарым-қатынастарының тарихи тұрғыдан қалыптасқан және өзгеріп отыратын формаларының жиынтығы, екінші жағынан, конфессиялардың (діни бірлестіктердің, рухани-әкімшілік орталықтарының, діни құрылымдардың) институциональды пішіні деп түсінген жөн. Бұл қатынастар негізінде заңдық тұрғыдан бекітілген діндер мен діни бірлестіктердің қоғам өміріндегі орны, олардың қызметі, барлық субъектілерінің әрекет ету аясында жатыр. Міне, осы қатынастарды дінтанулық талдауға салу, мемлекет пен конфессияаралық қатынастардың мәдени астарларын ашу бұл диссертациялық жұмыстың басты мақсаты болмақ.

Қазақстанның дін саласындағы саясатының басымдылығы қоғамда қалыптасқан бүгінгі жағдайда әлеуметтік, рухани құндылықтар мемлекеттің консолидациялануында тікелей қызмет етуі, алғашқы талап болуы керек деп есептейміз. Еліміздің тұрақтылығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету зайырлы мемлекеттің басты қажеттілігі болуы керек [2]. Жаһандық дағдарыстардың ықпалы тәуелсіз Қазақстанның ұлттық және мемлекеттік қауіпсіздігіне тікелей әсер етіп, қауіп төндіріп отырғаны мәлім. Оның негізгі көріністері ретінде дінаралық қақтығыстар, лаңкестік және экстремистік пиғылдағы арнайы топтардың қимыл-әрекетінен өз нәтижелерін беруде. Осылардың алдын-алуы үшін, мемлекеттің ішкі саясатына қайшы субъективті күштердің елдің қауіпсіздігі мен бейбітшілігіне нұқсан келтіруге бағытталған шараларына тойтарыс беріп отыратындай, дінаралық толеранттылықты тұрақтандыруға арналған іргелі жобаларды жүзеге асыру еліміздің осы бағыттағы саясатының басты мүддесі болмақ. Осы саяси іс-қимылдардың ар-ождан бостандығын жүзеге асыру барысындағы бағыт-бағдарларына дінтанулық талдау жасау осы жұмыстың басты сипаттамасы.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Диссертациялық зерттеу ел азаматтарының дүниетанымдық таңдау еркіндігінің қажетті алғышарты болып табылатын мемлекеттің дін саласындағы діни бірлестіктермен жүргізетін

саясатына қатысты ар-ождан бостандығы қағидатын жүзеге асыруды, адамның діни наным-сенімдегі өзін-өзі айқындауын және оны жүзеге асыру барысында азаматтардың саяси құқықтарын сақтау мәселелерін орындау механизмдерін зерттеуге арналған. Еліміз егемендік алу қарсаңында Қазақстанның әлеуметтік және саяси құрылымын демократиялық қайта құру кезеңінде мемлекеттің жаңа құқықтық негізін қалыптастыру барысында, конфессияаралық қатынастарды реттеуде отандық заңнаманы оның құқықтық жүйесінің бір бөлігі болып табылатын ар-ождан бостандығына қатысты заңнамаларды Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарына сәйкес келтіру жөнінде үлкен жұмыс жүргізілді [3].

Осының барлығы Қазақстанда мемлекеттің дін саласындағы саясатын қайта қарастырып, жаңа діни жағдайды – діни еркіндік жағдайын жүзеге асырудың жолдарын ашты, бірақта бұл процестер, ар-ождан бостандығына әсер ететін бірқатар жаңа проблемалар мен үрдістерді тудырды. Мемлекеттің діни сенім саясатының осы бағытының тиімділігін бағалау, «ауырсыну нүктелері» мен даулы жағдайларды анықтау, мемлекеттің құқықшығармашылық, құқық қолдану қызметін, қоғамдық және діни бірлестіктердің, БАҚ, білім беру органдарының қоғамдық санада ар-ождан бостандығы, қазақ халқының исламға дейінгі наным-сенімдері мен мәдени дәстүрлерін, халықтың әртүрлі дүниетанымдық және діни топтары өкілдерінің өзара қарым-қатынастарындағы төзімділік қағидатын құрметтеуді нығайту жөніндегі өмір тәжірибелерін жетілдіру жөніндегі ұсыныстарды тұжырымдау қажеттіктері өзектілігін танытуда.

Мемлекеттің дін саласындағы саясатының негізі болып есептелетін ар-ождан бостандығы қағидатын жүзеге асырудың арқасында қоғамда пайда болатын рухани әртүрлілік әркімге әлеуметтік ортада, қоғамдық өмірде қолайлы орын табуға мүмкіндік береді және биліктің тиісті саясатында қоғамның бейбіт және үдемелі дамуы үшін жағдай жасайды. Сонымен қатар, еркіндік заңды мінез-құлық шеңберіне салынуы және белгілі бір жауапкершілік шараларымен, оның ішінде азаматтар мен олардың бірлестіктерін олардың өз бостандығын іске асыруына кедергі келтіруден қорғауда, ал қоғамға қарсы мінез-құлықтың түрлі нысандарында, экстремизмде көрініс тапқан бостандықты теріс пайдаланудың жолын кесуді жүзеге асыратын әдіс-тәсілдерді жетілдіру қажеттіліктері туындауда.

Осы зерттеудің маңыздылығы Ата заңымызда белгіленген еркіндіктерді пайдалана отырып, конфессияаралық және ұлтаралық қатынастарды реттеуге, оған дінтанулық талдау жасау мен ар-ождан бостандығы қағидатының елеулі ықпалымен негізделеді, мемлекет құрушы ұлт қазақ халқының дәстүрлеріне тікелей ұштасып кеткен исламдық наным-сенімнің қазіргі қоғамдағы модернизациялау процесінде қалай өзгеріп жатқандығына көңіл бөлінеді. Ол сондай-ақ сарапшылардың да, тұтастай алғанда, қоғамның да дін мен террордың өзара қарым-қатынасы, сенім мен төзбеушілік, рухани борыш пен фанаттық зорлық-зомбылық проблемаларына, сондай-ақ бір жағынан діни бірлестіктердің қызметіне мемлекеттік бақылау жасау және діни ұйымдардың ісіне екінші жағынан тікелей араласуға жол беру мәселелеріне деген

қызығушылығымен айқындалады.

Мемлекеттің дін саласындағы саясатын дінтанулық тұрғыдан зерделеу, мемлекет пен діни бірлестіктер қатынасындағы қағидаттарды қазіргі заманғы реттеу әдістерін қалыптастырудың өзектілігі, дәстүрлі қазақ қоғамындағы қалыптасқан әлеуметтік-мәдени үрдістердің әсерінен пайда болған бірегейлік сипатқа ие қазақ даласындағы діндарлықлық эволюциясын ескере отырып, соңғы жылдары осы салада билік құрылымдары мен кейбір діни ұйымдар тарапынан құқықтық нигилизмнің кейбір көріністерін жоюға бағытталады.

Диссертация тақырыбының зерттелу деңгейі. Қазақстан Республикасының дін саласындағы саясатының алға қойған басты мақсаты азаматтардың ар-ождан бостандығын жүзеге асыру проблемасы болып есептеледі, ол кешенді, көпаспектілі сипатқа ие, ол әлеуметтік практика мен қоғамдық сананың түрлі салаларын қозғайды және бірқатар қоғамдық ғылымдар – философия, дінтану, мәдениеттану, тарих, құқықтану, әлеуметтану, антропология және т.б. тұрғысынан қарастырылады. Әсіресе дінтану, философиялық антропология адам табиғатын зерттеу, оның санасында болатын әртүрлі диалектикалық процестердің ішкі мазмұнын ашу және оның қоғаммен өзара қарым-қатынасы тұрғысынан ар-ождан бостандығын қарастырады. Дінтануда діннің болмысы мен қоғамдық әлеуметтік көріністері қарастырылып, діни сенім еркіндігінің пайда болуын, сонымен қатар ар-ождан бостандығын жүзеге асыру әдіс-тәсілдерін адамның жалпы бостандықтарының бірі ретінде қарастыра отырып, оның қазақстандық тәжірибесін кеңінен ашуды меңзейді.

Мемлекет пен дін арасындағы қатынастардың мазмұны мен бағыттарының қандай болуы жөніндегі мәселелер ерте заманнан қазіргі таңға дейін қоғамдық қайраткерлердің, ойшылдардың, қоғамдық ғылымдар ішінде тарих, құқықтану, саясаттану, әлеуметтану, дінтану салаларындағы мамандарының назарында болып келеді. Осы қатынастардың англосаксондық моделі, француздық моделі, зайырлылық моделдері қоғам қажеттіктеріне сай жиі өзгеріп тұрды. Себебі, мемлекеттік-конфессиялық қарым-қатынастар қоғамдық қатынастардың маңызды саласы ретінде заманауи талаптарға, діннің қоғамдық-саяси өмірдегі орнының өзгеруіне байланысты және мемлекеттік билік жүйесінің сипатына байланысты күрделі өзгерістерге ұшырап отырады. Аталмыш қатынастар саласын орта ғасырларда Августин, Ф. Аквинский сияқты әлемге теоцентристік көзқарастырған қалыптастырған тұлғалар еңбектерінде негізделсе, ал ағылшын ойшылдары Т. Гоббспен Д. Юмнің еңбектерінде, француз ағартушылары Ш. Монтескье, Ж.Ж. Руссо еңбектерінде де, сол сияқты бұл мәселеде ерекше ойлар айтқан неміс классиктері В.Ф. Г. Гегельмен И. Кант сынды философтар, қоғам қайраткерлері зерттеген, мемлекет пен шіркеудің, яғни діни бірлестіктердің арақатынастарының классикалық үлгілерін осы ойшылдар жан-жақты ашып, өздері өмір сүрген қоғам ерекшеліктері мен нақты жағдайларына байланысты көптеген ұшқыр ойларын айтып, бұл мәселені қарастырудың үлгілерін жасап кеткен.

Қазіргі таңда әлемдік мәдениеттің рухани өмірінде мемлекеттік-

конфессиялық қарым-қатынастар сан-салалы болып келеді, сол себептен де, оның ішкі болмысын, заңдылықтарын, қоғамдық өмірге әсерін, қоғамдық санадағы орнын зерттеу, қазақ мәдениетіндегі діни наным-сенімнің қалыптасу эволюциясын ескере отырып, түрлі қоғамдық ғылымдар тарапынан сарапталып, пәнаралық зерттеу аясында жүзеге асырылады. Осы саладағы зерттеу жұмыстарына көз жүгіртсек, оларды келесі бағыттар бойынша топтастыруға болады:

Саяси және діни институттардың теоретикалық-әдіснамалық негіздерін шетелдік ғалымдар ішінде Джеймс Уд, Дэймон Майрл, Матиас Коенг, Стефен Монсма, ресейлік ғалымдар ішінде А. А. Красиков, Т.П. Лебедева, М.П. Мчедлов, А.А. Нуруллаев, Н.А. Трофимчук, Р.А. Лопаткин сынды ғалымдар қарастырып, еуропалық мәдениет аясында қорытындылар жасаған.

Әлемдік және еуропалық контексте дін саласындағы мемлекеттік-конфессиялық қатынастар үлгілеріне арналған зерттеу жұмыстарын Кристофер Сопер, Хазел Хан, Д. Хайнес, Г. Порат, С. Феррари, А.В. Логинов, Е.М. Мирошникова мен И.В. Понкиннің еңбектерінде көруге мүмкіндігіміз бар.

Әлемдік дінтану процесінде болып жатқан жаһандық қоғамдық-саяси процестер мен «десекуляризация» және «діннің қайта оралуы» сияқты процестер аясында діннің қазіргі қоғамдық санадағы орны мен әлеуметтік тұрақтылықты қалыптастырудағы рөлінің өзгеруіне байланысты мәселелерді түсінуге И.В. Понкин, М.М. Мчедлова, әлемге танымал ірі батыстық ғалымдар Х. Казанова, С. Бергер, Г. Дэйви, Р. Инглехарт сияқты ғалымдар өз еңбектерінде белгілі дәрежеде мүмкіндік берді.

Мемлекеттің дін саласындағы саясатының басты мүддесі болып есептелетін азаматтардың діни сенім бостандығын қамтамасыз етудің құқықтық аспектілеріне арналған ресейлік зерттеушілер М.Ю. Зеленков, М.И. Одинцов, А.Е. Себенцов пен қазақстандық ғалымдар Я.Ф. Трофимовтың, Р. Подопригора, В. Алимов, Д.Ә. Сихимбаеваның еңбектерін айтуға болады. Бұл еңбектерде конституцияның негізінде дін саласында мемлекет ар-ождан бостандығын жүзеге асыруда қандай шаралар қолданатындары көрсетіліп, діни бірлестіктерді қайтадан тіркеуден өткізу механизмдері айқындалған. Осы іш-шаралардың жүзеге асырылу нормалары мен әдіс-тәсілдері түсіндірілген.

Қазіргі таңдағы жаһандану процесіне тікелей байланысты ғаламдық деңгейдегі дін саласындағы негізгі үдерістер мен бағыттарды зерттеу мәселелерімен американдық дінтанушы ғалымдар Р. Инглехарт, П. Норрис, Р. Финке, Джонатан Фокс, ресейлік ғалымдар И. Г. Каргина, Ю.Ю. Синелина және т.б. өз зерттеулерін арнады.

Егенмендікке қол жеткізгеннен кейін мемлекеттің дін саласындағы саясаты түбегейлі өзгерді. Қазақстанда мемлекет және дін арасындағы қатынастарды реттеу және олардың белгілі бір үлгілерін, қазіргі таңдағы әлемдік, аймақтық және республика аумағындағы діни ахуалдың негізгі үдерістері мен бағыттарын зерттеп жүрген дінтанушы ғалымдар көптеп саналады. Олар осы саясаттың дінтанулық астарын ашып, қазіргі еліміздегі

діни ахуалды тереңінен зерттеп, оған әсер ететін әлеуметтік-мәдени процестерлі айқындап, еліміздегі діни білім беру жүйесін зерттеп, олардың ерекшеліктерін, көкейкесті мәселелерін көрсетіп, қоғамымыздағы қалыптасқан діни ахуалды ғылым тұрғысында зерттеп жүрген философ-дінтанушылар бар. Олардың қатарына Ғ. Есім, Н. Байтенова, А.Г. Косиченко, Е. Бурова, Н. Сейтахметова, Б. Сатершинов, Қ.Қ. Бегалинова, Қ. Затов, Б. Бейсенов, Қ. Борбасова, Ш. Рысбекова, А.И. Артемьев, А.Т. Құлсариева, Е.Байдаров, М.Ю. Онучко және т.б жатқызуға болады. Ал енді дінтанулық зерттеулердің негізін қалаған Қ.Ш. Шүлембаев, М.С. Орынбеков, Б.Қ. Құдайбергенов сияқты отандық зерттеушілерді атап кету керек.

Осы көрсетілген ғылыми зерттеулердің жан-жақтылығы ең алдымен, дінтанудың, сонымен қатар, діни саясаттың маңызды бөлігі болып табылатын мемлекеттік-конфессионалды қатынастардың әр кезеңде және әр қоғамда да өзекті екендігін жан-жақты дәлеледейді. Дегенмен де, зерттеп отырған мәселеміздің кейбір аспектілері жан-жақты қарастырғанды қажет етеді. Мысалы, қазіргі таңдағы әлемде кеңінен таралған либералды-демократиялық негіздерден бастау алған мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды реттеудің еуро-американдық үлгілерін қоғамның ішкі әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін ескермей, батыстық елдердің тәжірибесіне ғана негізделген құқықтық заңнамалардың қабылдануы белгілі қайшылықтар туындатып отырғаны көптеген посткеңестік елдердегі жайсыз жағдайларға алып келді. Сонымен қатар, кеңестік кезеңде мемлекеттің дін саласындағы мемлекеттік саясатын реттеудің демократиялық жолы мен тетіктері мен зайырлылық қағидаттарын анықтаудың қажеттілігінің болмағандығы есебінен, аталмыш салаларды реттеуде үлкен олқылықтар мен кемшіліктер, терең зерттелмеген мәселелер пайда болды. сондықтанда оларды терең зерттеу ізденісінің өзегін құрап, мақсаты мен бағыттарының анықталуын айқындады.

Зерттеудің нысаны: Егемендік жылдарындағы еліміздегі дін саласындағы мемлекеттік саясатқа дінтанулық талдау жүргізу.

Зерттеу пәні: Қазақстандағы дін саласындағы мемлекеттік саясатты дінтанулық талдау.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Ғылыми жұмыстың мақсаты – егемендік жылдарындағы еліміздегі дін саласындағы мемлекеттік саясатқа дінтанулық талдау. Осы мақсатқа сай төмендегі **міндеттер** қойылды:

– дін саласындағы дін тұтудың еркіндігі мен ар-ождан бостандығы түсінігін, қалыптасу ерекшеліктері мен мазмұнын ашу;

– діни сананы қалыптастыру барысындағы төзімділік қағидаттарын жүзеге асырудың әлемдік тәжірибесіне талдау жасау;

– мемлекеттік конфессионалды қарым-қатынастарды шешудің әлемдік тәжірибесіндегі саясат пен дін арасындағы қатынастың әлеуметтік-мәдени астарларын айқындау;

– мемлекет пен дін арасындағы саясаттың негізгі басымдықтары мен ішкі мазмұнына зерттеулер жүргізу;

– қазіргі заман талабына сай жаһандық және аймақтық дін саласындағы іс-қимылдарға жауап ретінде ҚР-дағы діни бірлестіктерді тіркеудің мәні мен

маңызын көрсету;

– қоғамдағы дінаралық келісімнің қазақстандық үлгісін насихаттаудың елдің саяси стратегиясындағы маңыздылығына көңіл аудару.

Қорғауға ұсынылған негізгі тұжырымдар:

1. Дін тұтудың еркіндігі мен ар-ождан туралы жалпы ұғымдар әр адамның ішкі әлеміндегі, әлеуметтік топтардың және тұтас қоғамның ұжымдық санасында өзінің және басқа адамдардың іс-әрекетіне қатысты уәждеменің, мінез-құлықтың және көріністің барлық аспектілерінде маңыздылығын сақтайды. Сонымен бірге, дінтану саласында нақты ұғымдар біртұтас мағынаға ие болады – ар-ождан бостандығы, дін еркіндігі, дін бостандығы, діни сенім бостандығы, олар синонимі жоқ, мазмұны әр түрлі, не бір-бірімен жабылады, не бір-бірімен сәйкес келеді. Дегенмен, олар айтарлықтай айырмашылықтарды ескерместен жиі қолданылады. Кез-келген жағдайда, осы тұжырымдамаларды еске түсіре отырып, осы немесе басқа байланысты зерттей отырып, автор нақты нені білдіргенін бағалау қажет, олардың ішкі мазмұнына ой жүгіртуіміз керек.

2. Діни сананы қалыптастыру барысындағы төзімділік, ар-ождан мәселесінің әлемдік тәжірибедегі қазіргі көріністері оның ішкі заңдылықтары күрделі екенін көрсетеді. Ал философтар мен саясаткерлердің тұжырымдарында гетерогенділік пен қанықтылық деңгейімен сипатталатын конфессиялық кеңістіктің жағдайы әсер еткені анық. Көпконфессионалды және көпұлтты қоғамда тұрақтылықты сақтау үшін айрықша саяси стратегия – бір мезетте идеология мен тәжірибелік мультикультурализм саясаты қолданылады. Бұл саясат Австралияда, Канадада, АҚШ-та, еуропалық елдер қатарында табысты жүзеге асырылған. Жинақталған тәжірибені Қазақстан Республикасында мультикультурализмнің дербес үлгісінің қалыптасуы үшін сыни түрде талдау және пайдалану қажет.

3. Поликонфессиялық мемлекетте мемлекет пен дін арасындағы қарым-қатынастар, діни дәстүрлер кез-келген мемлекеттің тарихы мен ішкі қоғамдық-саяси тұрақтылығына үлкен ықпалын тигізеді. Қазіргі таңда әлемде мемлекет-шіркеу қатынастарының түрлі үлгілері мен концепциялары қалыптасты және олардың әрқайсысының өзінің жүріп өткен өзіндік қоғамдық-тарихи жолдары бар. Әлемдегі ең ежелгі діндер индуизм мен буддизм діндері мен мемлекет арасындағы қарым-қатынастар, өзге монотеистік діндер мен мемлекет арасындағы қатынастардан түбегейлі ерекшеленеді. Монотейстік иудаизм, христиан, ислам діндерінің де мемлекет пен қарым-қатынас түзуінің өзіндік діни дәстүрлерге байланысты ерекшеліктері бар. Тіпті, бір ғана христиан діні арасындағы үш негізгі конфессиялық бағыттар арасында және олардың геомәдени таралу ареалына байланысты бір-біріне мүлде ұқсамайтын үлгілер қалыптасты. Жалпы, мемлекет және дінаралық қатынастарды зерттеу саласында негізінен, «мемлекет-шіркеу қатынастары» деген термин жиі қолданылады.

4. Қазіргі әлем елдеріндегі, оның ішінде Қазақстандағы қоғамдық-саяси ахуал түйінді мәселелерді шешуде маңызды рөл атқарады. XX ғасырдың аяғы – XXI ғасырдың басында посткеңестік кеңістіктегі, атап айтқанда Қазақстанда,

жаңа діни ренессанс сияқты көрінетін діни сананың, әсіресе исламның күшті дамуымен сипатталады. Осыған байланысты, соңғы кездері дін мен саясаттағы өмірдің бір-бірінен алшақ көрінетін салалары мен олардың нақты әлемдегі өзара байланысы айтарлықтай артты. Осы проблемалардың айналасында көптеген пайымдаулар бар. Олардың кейбіреулері саясат пен дінге қарсы, дін жоғары бағаланады және осы ұстанымнан олар саясаттың қоғамдық өмірдегі орны мен рөлін төмендетеді. Адамзат қоғамы дамуының ежелгі кезеңдерінен бастап олардың өзара тығыз байланысы мен өзара әрекетін ескере отырып, біз осы пайымдаулармен келісе алмаймыз. Дін мен саясат өз табиғаты бойынша әлеуметтік және тарихи құбылыстар. Олар рухани әлемнің табиғаты бойынша өмір сүреді. Дін мен саясаттың пайда болуында объективті әлемнің субъективті көрінісі маңызды рөл атқарды, яғни, адамның іс-әрекет формаларында, оның санасы мен сыртқы әлемнің еркінде көрініс табатын руханилық процесс. Дін де, саясат та адами орта мен әлеуметтік шындықтың рухани және практикалық дамуы болып табылады.

5. Заманауи Қазақстандағы мемлекеттік конфессионалдық қарым-қатынастар саласының жеткілікті деңгейде зерттелуі мен мемлекеттің діни бірлестіктер қызметі мәселелеріне көп көңіл бөлгеніне қарамастан, мемлекеттік конфессионалдық қарым-қатынастар саласында әлі де проблемалар сақталынып қала бергені анық. Республика халқының Қазақстанның дәстүрлі және дәстүрлі емес конфессияларының догматикалық негіздері жайлы нашар мәліметі болуына байланысты, ҚР «Діни қызмет пен діни бірлестіктер туралы» заңның халықаралық құқық нормаларымен кейбір деңгейде үйлеспейтін тұстары бар екені анық. Қазір мемлекеттік конфессионалды қарым-қатынастарды сарапшылық аналитикалық тұрғыдан қоса жүруін тереңдету қажеттілігі туындайды. Осыған байланысты қауіп тудыратын діни және дін атын жамылған ілімдер мен тәжірибелерді зерттеп, сарапшылар қоғамдастығы мен діни бірлестіктердің өкілдерін қатыстырумен азаматтық қоғамның институттарымен ашық талқылау өткізу керек.

6. Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің бірінші, екінші, үшінші құрылтайының Қазақстанда, оның ішінде Елордада өткізілуі дүниежүзі алдында мерейімізді тағы үстем етті. Соңғы екі форумның «Бейбітшілік пен келісім Сарайында» өтуі, онда әлем дін өкілдерінің бас қосып, адамзат мәселесін талқылауы мемлекетіміздің дін саласындағы сарабдал саясатының арқасында ғана мүмкін болды. Бұл орайда Елбасының дін халықтарды жақындастыратын ұлы күш екендігіне көз жеткізе алғандығы деп білуіміз керек. Тұтастай алғанда, біздің қоғамның осы үлгісі мен тәжірибесі діндераралық жанжалдарға қазіргі кезде жол бермеуге болатынын көрсетеді.

Күтіліп отырған нәтижелер. Жүргізілген зерттеулер барысында келесідегідей нәтижелер алынатын болады:

- дін саласындағы дін тұтудың еркіндігі мен ар-ождан бостандығы түсінігі, қалыптасу ерекшеліктері мен мазмұны ашылатын болады;
- діни сананы қалыптастыру барысындағы төзімділік қағидаттарын жүзеге асырудың әлемдік тәжірибесіне талдау жасалады;
- мемлекеттік конфессионалды қарым-қатынастарды шешудің әлемдік

тәжірибесіндегі саясат пен дін арасындағы қатынастың әлеуметтік-мәдени астарлары айқындалады;

– мемлекет пен дін арасындағы саясаттың негізгі басымдықтары мен ішкі мазмұнына зерттеулер жүргізіледі;

– қазіргі заман талабына сай жаһандық және аймақтық дін саласындағы іс-қимылдарға жауап ретінде ҚР-дағы діни бірлестіктерді тіркеудің мәні мен маңызы көрсетіледі;

– қоғамдағы дінаралық келісімнің қазақстандық үлгісін насихаттаудың елдің саяси стратегиясындағы маңыздылығы айқындалады.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы.

– дін саласындағы дін тұтудың еркіндігі мен ар-ождан бостандығы түсінігі айқындалып, оның қалыптасуының ерекшеліктері мен мазмұны ашылды;

– діни сананы қалыптастыру барысындағы төзімділік қағидаттарын жүзеге асырудың әлемдік тәжірибесіне талдау жасалды;

– мемлекеттік конфессионалды қарым-қатынастарды шешудің әлемдік тәжірибесіндегі саясат пен дін арасындағы қатынастың әлеуметтік-мәдени астарлары айқындалды;

– мемлекет пен дін арасындағы саясаттың негізгі басымдықтары мен ішкі мазмұнына зерттеулер жүргізілді;

– қазіргі заман талабына сай жаһандық және аймақтық дін саласындағы іс-қимылдарға жауап ретінде ҚР-дағы діни бірлестіктерді тіркеудің мәні мен маңызы көрсетілді;

– қоғамдағы дінаралық келісімнің қазақстандық үлгісін насихаттаудың елдің саяси стратегиясындағы маңыздылығы анықталды.

Зерттеудің теориялық және тәжірибелік мәні. Диссертацияның теориялық және тәжірибелік маңыздылығы оның материалдары Қазақстан Республикасының дін саласындағы саясатының дін тұтудың еркіндігі мен ар-ождан бостандығын қамтамасыз ету бағытында заңнаманы және құқық қолдану практикасын жетілдіру жөніндегі ұсыныстарды әзірлеуде қолданылуы мүмкін, оның дінтанулық астарларын ашу бағытында да маңызы зор. Автор келтірген материалдар мен қорытындылар ар-ождан бостандығы және мемлекет-дін қатынастар мәселелері бойынша жалпылама зерттеулерді дайындау кезінде, мемлекеттік және әкімшілік қызметшілердің, сондай-ақ сот және прокуратура қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстарында қолданылуы мүмкін, дінтану, әлеуметтік философия, әлеуметтану және саясаттану бойынша оқу құралдарын жазу және дәрістер курстарын дайындау үшін пайдалануға болады.

Ғылыми зерттеудің методологиясы. Зерттеу әдістемесі оның мақсаты мен міндеттерімен, зерттелетін материалдың ерекшеліктерімен анықталды. Зерттеу пәнаралық тәсіл негізінде орындалды, мемлекет пен конфессияаралық қатынастарды сараптай отырып, ар-ождан бостандығы қағидатын қалыптастыруды, оны мемлекетішілік және халықаралық құқықта бекітуді және құқықтың дәстүр мен стереотиптермен соқтығысуын кешенді талдауды қамтиды. Жалпы әдіснамалық база ретінде ар-ождан бостандығы мәселелерін

және әлеуметтік-философиялық, мәдениеттанушылық және дінтану әдістерін қолдана отырып, оны іске асыру тетіктерін зерттейтін отандық және шетелдік авторлардың еңбектері пайдаланылды.

Сонымен қатар, диссертацияның теориялық базасын дінтанулық теория мен философиясы бойынша дәстүрлі әдіснамалық негіздер құрайды, атап айтқанда, ислам дәстүрі мәселесін тарихи-философиялық және теориялық-этикалық талдау әдіс-тәсілдері, сондай-ақ, тарихилық пен логикалықтың бірлігі, салыстырмалы сараптау, құрылымдық-функционалдық, герменевтикалық, аксиологиялық, концептілік талдау әдістері пайдаланылды.

Зерттеу әдістері. Дінтанудағы әлеуметтік тәсіл классиктерінің жұмыстарында, сондай-ақ теориялық дінтану саласындағы қазіргі зерттеулерде және бостандықты зерттеу мәселелерінде ұсынылған идеялар әдіснамалық негіз болды. Жұмыста тарих және ғылыми объективтіліктің жалпы принциптеріне сүйенетін деректану, контекстуалды талдау, интертекстуальды кеңістіктің проблемалық өрісін анықтайтын талдау және синтез тұрғысындағы герменевтика, салыстырмалы зерттеу үшін компаративистика және структурализм әдістері, сонымен бірге дінтанулық феноменологиялық әдістері, сыни әдіс, философиялық және мәдени талдау, кроссмәдени-тарихи компаративистика және құрылымдық және функционалдық әдістері пайдаланылды.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі мен жариялануы. Диссертациялық жұмыс ҚР БҒМ әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Философия және саясаттану факультетінің Дінтану және мәдениеттану кафедрасында дайындалып, кафедраның методологиялық семинарларында талқылаулардан өтті.

Диссертациялық зерттеудің мазмұны мен негізгі нәтижелері 13 ғылыми мақалада көрініс тапты, соның ішінде ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған саяси, философиялық және мәдениеттану бойынша диссертациялардың негізгі қорытындыларын жариялауға арналған журналдарда – 5 ғылыми мақала; халықаралық ғылыми конференциялар материалдарының арнайы жинақтарында – 7 ғылыми мақала (оның ішінде 1 мақала шетелдік баспада); нөлдік емес импакт факторы бар халықаралық ғылыми журналдар базасына тіркелген шетелдік журналда жарияланған ғылыми мақала – 1 басылып шықты.

Диссертацияның құрылымы. Диссертацияның құрылымы зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттеріне сай кіріспе бөлімнен, екі негізгі тараудан, алты тараудан, қорытынды және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Жұмыстың жалпы көлемі – 141 бет.

1 ЗАЙЫРЛЫ ПОЛИКОНФЕССИОНАЛДЫ МЕМЛЕКЕТТІҢ ДІН САЛАСЫНДАҒЫ САЯСАТЫН ДІНТАНУЛЫҚ ТАЛДАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Дін саласындағы дін тұтудың еркіндігі мен ар-ождан бостандығы түсінігі, қалыптасу ерекшеліктері мен мазмұны

Әлемдік философия тарихында, дінтануда ар-ождан бостандығы кең мағынада зерттелген мәселелердің біріне жатады. Бірақ жас егемен мемлекеттің қалыптасып жетілуіне байланысты көпэтносты, көпконфессиялы мемлекеттердің пайда болуында азаматтардың ар-ождан бостандықтарын қамтамсыз ету өте маңызды факторға айналды. Осы мәселенің мысалы ретінде Еуропа елдерінде болған діни соғыстарды еске түсіруге болады.

Тарихи жағдайлардың әсерінен біздің отанымыз Қазақстан да патшалық Ресей империясының отарлау саясатынан, Кеңес кезеңіндегі репрессиялардың әсерінен елімізге көптеген этностар қоныс аударып, көпэтносты мемлекетке айналдық. Ал әртүрлі халықтардың дүниетанымы мен мәдениеттеріне байланысты қалыптасқан өзіндік наным-сенімдері бар. Осы наным-сенімдерін сақтау, оны жүзеге асыру мүмкіндіктерін қамтамсыз ету әрбір өзін демократиялықпын деп есептейтін мемлекеттің басты міндеті. Осы тұрғыдан алғанда ар-ождан бостандығын жүзеге асырудың дінтанулық негіздеріне сараптама жасап, оны философиялық рефлексиядан өткізіп, мемлекеттің дін саласында осы құндылықтардың қалай жүзеге асырылғанын айқара ашу диссертациялық жұмыстың басты міндеттерінің бірі.

«Еркіндік» және «ар-ождан» ұғымдарының өзіндік мазмұны бар: философиялық әдебиетте, әдетте, еркіндік дегеніміз - адамның сыртқы мәжбүрлеу немесе шектеу себебінен емес, өз еркі мен мақсаттарына сәйкес әрекет ету қабілеті; ар-ождан мазмұнында - жеке тұлғаның өзінің және басқа әрекеттерінің сипатын, мазмұны мен салдарын ішкі моральдық бағалауды құрайды [4]. Дін философтары ар-ожданды адам табиғатының құдайи шығу тегімен байланыстырады. И.А. Ильиннің пайымдауынша, «адамға Құдай және табиғат арқылы белгілі бір инстинктивті сезім объективті жағынан жақсы келеді, ал баланы тәрбиелеу өмір бойына осы инстинктивті сезімді ояту және күшейту дегенді білдіреді» [4] – деп түсіндірген.

Бұл түсініктің басқа да Еуропа елдеріндегі конфессияларында да бар, шет тілдерінде тікелей аналогы жоқ, ал орыс тіліндегі «ар-ождан» сөзі діни-философиялық тұрғыдан әр түрлі жылдардағы сөздіктерде түсіну, игеру, білім, ішкі сезім, адамның жан дүниесіндегі Құдайдың дауысы ретінде анықталған. Еліміздегі көп конфессиялардың бірі православиіде «ар-ождан» ұғымы жаңа заңға енген адамның бүкіл ішкі диспенсациясын анықтайтын рухани заң ретінде қолданылады. Ар-ождан моральдық пайымдаудың нақты қабілеті ретінде де анықталуы мүмкін, оның көмегімен адам әр жағдайда не істеу керектігін және қалай әрекет ету керектігін анықтайды. Ал исламдық өркениетке негізделген қазақ мәдениеті мен философиясында ар-ождан

түсінігінің мәні мен мазмұны ұлттық кәсіби философияның негізін қалаушы Шәкәрім Құдайбердіұлының «Үш анық» еңбегінде айқара ашылған [5].

Философиядағы материалистік бағыт позициясын талдап, сынап отырып Шәкәрім мынаған келіп тірелетін ислам философиясының негізгі ережелерін қорғап, жария етті:

1) Дүниедегі нәрсенің себепті негіздері - танымның өлшеусіздігінде, Жаратушының құдіреттілігі мен шеберлігінде;

2) Жан мәңгі және бастапқы кезден-ақ өмір сүреді және айналымның әрбір кезекті процесінде ол жаңа сапалы биіктікке көтеріледі;

3) Жанның ажырамас қасиеті - ар-ождан.

Ар-ождан адам жанын жоғары деңгейге көтереді және бұл өмірде де, жанның о дүниедегі өмірінде де оған қажет.

Осының бәрін жинақтағанда, бұл үш ережені қадағалау - адамның жоғары дәрежедегі көтерілуінің ақиқат жолы. Шәкәрімге жүгінсек, әрбір адам жанның өлімнен кейінгі өміріне және ар-ожданның - оның ең басты қажеттілігі екендігіне сенгенде, оның жүрегі ешқашан қатуланбайды, ол жалғыз ғана дұрыс өмірлік жолға түседі. Шәкәрімнің өз ұрпақтарына қалдырған ұлы өсиеті осындай.

Ол адам болмысының мәні мен мағынасы мәселелерін тереңінен зерттеді, ар-ождан туралы ілімді қалыптастырды. «Ынсап», «рақым», «мейірім», «адал еңбек», «таза жүрек», «адамшылық», «ар», «ұят», «сабыр», «ұждан» сияқты этикалық категориялар оның философиялық-этикалық көзқарастарының өзегін құрайды.

Ойшыл адамдарды өз жандарын әділетті, ар-ұятты өмір сүру арқылы оятуға шақырды. Ождан адамның іс-әрекетін қадағалайды, оның өмірін жауапкершілікті және парасатты етеді. Шәкәрім былай деп жазды: «Адам, нысап, әділет, мейірім үшеуін қосып айтқанда мұсылманша ұждан, орысша совесть бар... Меніңше, совесть - жанның тілегі... Жан екі өмірде де азығы - ождан, совесть деумен еш нәрседен кемдік көрмейді. Тіпті бұл жоғарылаудың ең зор жәрдемі үш анық дегенім осы [5, 34 б.].

Шәкәрімнің дүниетанымы - бұл болмыстың мәңгі сұрақтарын жүйелі және қайшылықсыз пайымдаудың үлгісі. Ойшыл үшін жан мен ождан мәселесі философиялық рефлексияның дерексіз мәселесі емес, адамдардың өмірқамының өзі үшін қажетті, шешілуі әбден мүмкін дилемма. Философты терең толғандырған өмірдің мәні, жанның мәңгілігі мәселелері оның шығармашылығының негізін құрайды, ал оларға жауапты ойшыл тұтастай дүниетаным тұрғысынан беруге тырысты.

Шәкәрім дәл осы үйлесімді және бүтін дүниетаным шеңберінде адам өміріне жоғары парасат берудің мүмкіндігіне шек келтірмеді. Дәл осындай дүниетаным бұл ойшылдың өзіне де тән болғандықтан, ол адамның рухани және адамгершілік кемелденуіне бұл әлемде кез-келген іс-әрекет өз мән-мағынасын жоғалтатынына сенімді болды. Егер қайырымдылық пен әділеттілікке деген ұмтылыс адам жанында басым болмаса, онда тіршілік өмір сүрудің қажетті шарты болып табылатын сапалық жағы жоғалады, - деп пайымдады қазақ ойшылы.

Зерттеушілердің дұрыс аңғарғанындай, «Шәкәрім Құдайбердіұлы Батыстық өркениеттің қарқынды дамуы барысында қалыптасқан рухани және мәдени вакуумды терең сезінген ойшылдардың қатарына жатады, сондықтан да ол ойшыл және ақын ретінде адамзат бақыты мен игілігін іздеудің қалыптасып үлгірген шығыстық дәстүрін жалғастырды» [6].

Шәкәрімнің Шығысты қабылдауы Шығыстың өзінің күрделі бет-бейнесіне орай, көп деңгейлі және көпқырлы болып келеді. Ол да Абай сияқты, өз шығармашылығының бастапқы кезеңінде шығыстық әсем поэзиялық дәстүрге шығармашылық шабыттың қайнар көзі ретінде ден қойды. Одан ары, ағартушылық дәстүрге ере отырып, ойшыл енді өзге мәдениеттерді игеруге шақырумен тоқталып қалмай, өзіндік өзегін Шығыс құрайтын нұрлы әлемге терең, философиялық тұрғыдан «бойлауды» насихаттады [7, 220 б.]. Шығыстың арқасында Шәкәрім Шығыстың терең дүниетанымдық парасат аясында және ең жоғарғы мағынада Ұстазға айналды. Бұл оған шығыстық руханилықтың дәстүріндегі поэзиялық мәдениетін, өзінің жеке философиялық тұжырымдамасын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Бұл түсінікті қазіргі заманғы зерттеушілер ар-ождан, дін және заң арасындағы байланыс ретінде дамытуда. Осы мәселеге зайырлы ғалым В.В. Сорокин былай деп жазды: «әділеттілік сезімі ар-ұжданның бір түрі деп айтуға болады. Заң ғылымында құқықтық ар-ождан құқықтық идеология мен құқықтық психологияны бірге білдіреді, бірақ бұл қазіргі заманғы сот ісіндегі көптеген нәрселерге қатысты болғандықтан, бұл мәселеге үстірт қарау деп есептеу керек. Құқықтық санадағы адамдар өз әрекеттерін заңға сәйкестігін бағалайды, яғни. ең алдымен, Құдайдың заңы және одан туындайтын моральдық қағидалар тұр. Ар-ождан ұғымы мен әділеттілік сезімі ұғымдарының арасында ешқандай түбегейлі айырмашылық жоқ. Ал енді құқықтық сананы адамның ар-ожданының әрекеті деп айтуға болады. Адамның рухани табиғаты бірегей және толық, сондықтан оны рационалды түрде бөлу өте қиын. Осы себептерге байланысты әділеттілік сезімін адамның ар-ожданынан ажырату мүмкін емес» [8].

Дінтануда бостандық тұжырымдамасында құдай институттарын ұстану бостандығы ретінде ерекше діни түсінік бар. Мәселен, 2008 жылы Орыс Православие Шіркеуінің епископтар кеңесінде қабылданған «Орыс православие шіркеуінің қадір-қасиет, бостандық және адам құқықтары туралы доктринасының негіздері» [9] заңда көрсетілгендей, «жамандықты таңдау және ар-ождан, мораль және заңның байланысы туралы бостандықты жоғалту туралы» ережелер бар: «бостандыққа қиянат, жалған таңдау, азғын өмір салты, сайып келгенде, таңдау еркіндігін бұзады, өйткені бұл күнәнің құлдығына ерік береді. Тек Құдай ғана бостандықтың қайнар көзі бола алады, оны адам бойында сақтай алады. Күнәмен бөліскісі келмейтіндер шайтанға - Құдайдың қарсыласы, зұлымдықтың әкесі және еркіндіктің жетіспеушілігін береді. Таңдау еркіндігінің құндылығын мойындай отырып, шіркеу зұлымдықтың пайдасына жасалған кезде, сөзсіз жоғалады деп сендіреді. Зұлымдық пен еркіндік үйлеспейді. ... Қоғамдық өмірде адам құқығы және мораль ұғымы осы мақсатқа қызмет етіп келеді. Сонымен бірге, олар, кем дегенде, мораль, яғни

күнә мен ізгілік туралы идеялар әрқашан осы идеялардан туындаған заңның алдында болатындығымен байланысты. Сондықтан моральдың жойылуы әрдайым заңның жойылуына әкеледі» - деген діни көзқарастар көрсетілген.

Біз қарастырып отырған еркіндік пен ар-ождан туралы жалпы ұғымдар әр адамның ішкі әлеміндегі, әлеуметтік топтардың және тұтас қоғамның ұжымдық санасында өзінің және басқа адамдардың іс-әрекетіне қатысты уәждеменің, мінез-құлықтың және көріністің барлық аспектілерінде маңыздылығын сақтайды. Сонымен бірге, дінтану саласында нақты ұғымдар біртұтас мағынаға ие болады – ар-ождан бостандығы, дін еркіндігі, дін бостандығы, діни сенім бостандығы, олар синонимі жоқ, мазмұны әр түрлі, не бір-бірімен жабылады, не бір-бірімен сәйкес келеді. Дегенмен, олар айтарлықтай айырмашылықтарды ескерместен жиі қолданылады. Кез-келген жағдайда, осы тұжырымдамаларды еске түсіре отырып, осы немесе басқа байланысты зерттей отырып, автор нақты нені білдіргенін бағалау қажет, олардың ішкі мазмұнына ой жүгіртуіміз керек.

Бұл тұжырымдамаларға және оларды әр түрлі ғалымдардың интерпретациясына ең толық және жүйелі талдауды ресей ғалымы М.С. Стецкевич жүргізді: «ар-ождан бостандығы» және «дін бостандығы» ұғымдарының құқықтық құрамына талдау Ресей Федерациясының Конституциясына ескертулерге енгізілген [10], бұл мәселелер ҚР Конституциясында да ерекше орын алады [1].

Егер осы категорияның ішкі мазмұнын ашсақ, ар-ождан бостандығы дегеніміз - бұл бір жағынан адамның жақсылық пен жамандық, әділеттілік, ар-намыс, тиесілі және орынсыздығы туралы жеке көзқарасы мен идеяларына сәйкес іс-әрекеттер жасау мүмкіндігін анықтайтын философиялық және этикалық категория, екінші жағынан идеологиялық бостандықтың барлық кепілдіктерін беретін құқық категориясы. таңдау, әсіресе өмірдің мәнін анықтайтын, жеке тұлғалардың да, әлеуметтік топтардың да іс-әрекетін ынталандыратын жоғары құндылықтардың көздері мен мазмұнына қатысты. Адамның қоғамдағы, әлеуметтік-мәдени ортадағы іс-әрекетін, сондай-ақ үлкен және кіші әлеуметтік топтардың - халықтардың, этникалық қоғамдардың, әлеуметтік-кәсіби қауымдастықтардың, дін ұстанушылар тобының мінез-құлқын анықтайтын және реттейтін моральдық нормалар мен қағидаттар жүйесі. бағыттар, дінге бей-жай қарамайтын бұқара (кез-келген мәдениеттің негізінде діни компонент бар екеніне қарамастан) және оларға тиесілі адамдар екенін айтуымыз керек.

Ал енді «Дін бостандығы» ұғымы ішкі ережелерде қолданылмайды және халықаралық актілердің аудармаларында және соларға негізделген әдебиеттерде ғана кездеседі. Халықаралық нормалар Ресей Конституциясына әр түрлі (28 және 29) баптарда ар-ождан мен дін бостандығынан айырылған, «Дін бостандығы туралы» Ресей заңының мәтінін жасау кезінде ескеріліп, қабылданды [11]. Қазақстан Республикасы Конституциясында да халықаралық нормаларға, жалпы құқықтарға аса маңыздылықпен көңіл бөлінген. ҚР Конституциясының 39 бабының 1,2,3 тармақтары еркіндіктер мен бостандықтар мәселесіне арналған [1]

Алайда, Қазақстан Республикасының халықаралық шарттары оның құқықтық жүйесінің құрамдас бөлігі болғандықтан және мұндай нормаларды талдап, қолдану кезінде оларды бірге қарастырған жөн, ал дін, діни сенім бостандығы ой, ар-ождан, сөз және жиналу бостандығымен тығыз байланысты. Мұны бірнеше мәтінді қою арқылы тексеру оңай:

«1. Әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар.

2. Ар-ождан бостандығы құқығын жүзеге асыру жалпа адамдық және азаматтық құқықтармен мемлекет алдындағы міндеттерге байланысты болмауға немесе оларды шектемеуге тиіс» - делінген [1]

Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын туралы Еуропалық конвенцияның: «Әр адам ой бостандығына, ар-ождан және дін бостандығына құқығы бар; бұл құқық, не жалғыз немесе қоғамдастықта, оның дінін немесе наным өз дінін немесе нанымын бостандығына және өзгерту еркіндігін қамтиды басқалармен бірге, жеке немесе индивидуалды түрде ғибадат етуде, діни және ритуалдық жоралғыларды өткізуде еркіндіктер берліген» [1].

Зерттеп отырған мәселеге байланысты бір-бірімен тағдырлас екі елдің Конституциясын салыстыру діни сенім бостандығы діни сенім бостандығына, дін бостандығы - бірлестіктер деңгейіндегі дін бостандығына байланысты берілген еркіндіктер сәйкес келеді деген қорытындыға әкелді, бұл ұғымдар дін бостандығы тұжырымдамасымен қамтылған, бірақ ой еркіндігі тұжырымдамасының барлық аспектілерін қамтымайды деп қорытынды жасауымызға болады.

Осы ар-ождан бостандығы және дін бостандығы (немесе діни сенім бостандығы), ереже бойынша, ережелерде бірлікте айтылған, бұл олардың арасындағы қатынасты жалпы және жеке қатынастар ретінде қарастыруға ғана емес, сонымен қатар бірқатар байланысты емес бірыңғай құрылымдалған бостандық ретінде қабылдануға мүмкіндік береді [12]. Жеке адамның идеологиялық бостандығының ең аз құрамдас бөлігі кез-келген жағдайда адамзат қоғамында толығымен бұзылмайтын және адам өмірін құқықтық және моральдық реттеудің біртұтастығын білдіретіндіктен, идеологиялық бостандықтардың барлық жиынтығын ар-ождан бостандығы ретінде қарастыруға рұқсат етіледі деген тұжырымға келуге де мүмкіндіктер бар.

Бұл терминнің құқықтық аспектілері де маңызды. Енді «ар-ождан бостандығы» - бұл белгілі діни термин болғанына қарамастан, оны құқықтық сана арқылы қабылдау қиын. Мысалы, И.В.Понкин «бостандық» және «ар-ождан» сөздерінің тіркесімінің семантикасын талдай отырып, «ар-ождан бостандығы» термині дұрыс емес деген пікірді білдіреді: ... бұл ағылшынның «ар-ождан бостандығы» деген сәтсіз көшірмесі. «Ар-ождан бостандығы» сөзбе-сөз оқылғанда үйлесімсіз, ішкі қарама-қайшылықты жанама үйлеседі. Ар-ождан - олардың мінез-құлқы үшін моральдық жауапкершілік сезімі, моральдық сезім және мінез-құлық қағидасы. «Кез-келген іс-әрекет үшін моральдық жауапкершілік бостандығы» мағынасыз, өйткені мұндай мораль жалпыморальды жоққа шығарады. Бұл жерде біз идеологиялық таңдау бостандығы, сенім бостандығы (діни сенім) ұғымдарын қолдану дәлірек болар еді. Семиотикалық тұрғыда дінге қатысты дүниетанымдық еріндікті білдіреді

және тек діни наным-сенім бостандығымен шектелмейді, сондықтан еркін ойдың барлық мәселелерін қамтымайды [13]. Адвокаттың сезімтал құлағы моральға байланысты «ар-ождан бостандығы» деген сөздерге қатысты теріс мағынаны сезінетіні бекер емес сияқты. Бұл сөздердің алғашқы айтылуы дінге қатысы жоқ моральдың болуы мүмкін деген сарказмды білдірсе керек. Бұл бекер емес, ғасырлар бойы және жақында ғана бір ғасыр бұрын - көптеген мемлекеттерде діннің болуы міндетті болып саналды, ал діннен бас тартқандар қатал қудалауға ұшырады. Алайда, термин оның артында тұрған сөйлемнен өзгеше - бұл белгілі бір мағынаға ие болатын байланысты ұғымдар жүйесі, сондықтан да бұл ұғымның дінтанулық мазмұны мен құқықтық мазмұнында ауытқулар мен өзіндік ерекшеліктер бар.

Көршілес Ресейдің орыс тілінде, көбінесе аудармаларда «дін бостандығы» деген тіркес кездеседі. Оның «ар-ождан бостандығынан» айырмашылығы, ол орыс тіліндегі терминнің сипатына ие болмады, бірақ оның мағынасы әдетте «дін бостандығы» терминімен қамтылған («дін бостандығы» ұғымының түп тамырына түспегендігін ескере отырып) екенін естен шығармайық.

Зерттеуге түскен, діни бостандықтың мазмұны, біздің көзқарасымыз бойынша, оны бөлек қарастыру кезінде екіұштылық береді. Дін бостандығы азаматтардың белгілі бір дініне құлшылық ету құқығына жатады деген жалпы келісім бар. Бұл дінсіз дүниетанымды (мысалы, атеистік көзқарасты) таңдау еркіндігін қамтымайды. Діни бостандық әрқашан дінді таңдау бостандығы мен миссионерлік қызмет (прозелитизм) бостандығына қатысты ма деген күмән туады. Мәселен, А.В. Пчелинцев дін бостандығы дінді таңдау бостандығын және рәсімдерді орындау бостандығын қамтиды деп санайды. Еркін ойлау тарихында аз ғана мысалдар бар (мысалы, XVIII-XIX ғасырлардағы Ресейде) азаматтардың өз халқының дініне сәйкес сену құқығы (немістер үшін лютеранизм, қазақтар мен татарлар үшін ислам және басқалар) өлім жазасы қатерімен мойындалды және тыйым салынды. «Седективті» белсенділік және басқа дінге көшу (православиеден басқа), мысалы, пұтқа табынушы чуваштан исламға бас июге әкелді, бірақ олар толығымен исламды қабылдамады [14].

Біздің ойымызша, «дін бостандығы» тек діни тәжірибе бостандығына, бір дінді балаларына беруге және адамдарға діннің талап етілетін өмір салтының басқа көріністеріне қатысты болады деп тұжырымдау дұрыс болар еді, ал миссионерлік еркіндік сияқты сенім еркін таңдау минимумнан асып түседі. «Дін бостандығы» аясы - оның нұсқалары. «Ар-ождан бостандығының» құрамдас бөліктері көптеген бостандықтар мен құқықтар болып табылады, олардың кейбіреулері минималды қажетті жиынтықты білдіреді, оның ішінде діни сенім бостандығы және дінсіз дүниетаным құқығы, онсыз ар-ождан бостандығы сөз етілмейді, ал қалғаны оның жету немесе даму дәрежесін көрсетеді. Бұл тарихи қалыптасқан қатынастардың нәтижесі, оның ішінде қарапайым, бірақ олар қоғамдық процеске елеулі кедергілер тудырғанға дейін пайда болғаны анық жәйт.

Мемлекетте ар-ождан бостандығы демократиялық қоғамдағы адамның басқа да бірқатар құқықтары мен бостандықтары аясында ғана іске асады.

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 18-бабында ар-ождан бостандығы ойлау бостандығы мен дін бостандығына сәйкес келеді. Әркімнің ой, ар-ождан және дін бостандығына құқығы бар, бұл құқық өз дінін немесе наным-сенімін өзгерту бостандығын және өз діні мен наным-сенімін жеке-жеке немесе басқалармен бірлесе отырып, оқыту, ғибадат ету және діни рәсімдерді орындау кезінде қоғамдық немесе жеке тәртіпте көрсету бостандығын қамтиды деген ойлар айтылған [15].

Осы Декларацияның 19-бабында, ой еркіндігі мен сөз бостандығынан ажыратуға болмайтын пікірге бостандық қосылды: әркім өз пікірін білдіруге және пікір айтуға құқылы; бұл құқық өз көзқарастарын еркін ұстану бостандығын және кез-келген тәсілмен және мемлекеттік шекараларға қарамастан ақпарат пен идеяларды іздеу, алу және тарату бостандығын қамтиды. Сонымен қатар, жалпы мойындауға сәйкес, бұл мәтін саяси немесе кез-келген басқа, дін туралы сенімге қатысты көзқарас екенін айтуымыз керек.

Кейінгі барлық халықаралық актілерде идеологиялық құқықтар мен бостандықтардың мазмұны «ой, ар-ождан, дін және сенім бостандығы» формасына біріктірілді. Атап айтқанда, Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық жөніндегі конференцияның қорытынды актісі: ... VII. Адамның құқықтары мен негізгі бостандықтарын, соның ішінде ой, ар-ождан, дін және сенім бостандығын құрметтеу. Қатысушы мемлекеттер адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын, соның ішінде ойлау, ар-ождан, дін және наным-сенім бостандығын, нәсіліне, жынысына, тіліне және дініне қарамай-ақ құрметтейді ... Осы шеңберде қатысушы мемлекеттер жеке адамның өз дінін ұстану еркіндігін мойындайды және құрметтейді. жалғыз немесе өзгелермен, дінмен немесе сеніммен, өзіңіздің ар-ожданыңызға сай әрекет етіңіз ...» [16] деген ойлар айтылған.

Осы бағыттар Қазақстан Республикасының егенмендік алғаннан бергі дін саласындағы саясатында әрқашанда басымдықта болды. себебі демократиялық ұстанымдарды қолдаған қазақ елі барлық халықаралық ар-ождан бостандығына байланысты актілерді, идеологиялық және құқықтық ұстанымдарды сақтауға тырысты.

Бұл құқықтар мен бостандықтардың бүкіл жүйесін біртұтас бостандық ретінде қарастыруға негіз береді. Алайда нақты әлеуметтік қатынастарда осы бір еркіндіктің бір бөлігін бөліп қарастыруға болады, ал зерттеу барысында біз ар-ождан бостандығын объект ретінде қабылдаймыз, еліміздің әлеуметтік-мәдени және рухани кеңістігіндегі көріністеріне тоқталамыз. Бұл бағыттағы қазақ елінің ұстанымы, ол әлемнің өркениетті елдерімен, көршіміз Ресей Федерациясымен сабақтастық идеясы. Себебі төрт ғасырлық Ресей империясымен бірге қоян-қолтық өмір сүру қазақ халқының санасына белгілі әсерін тигізді, оны мойындауымыз керек. Осы мәселедегі екі елдің рухани өміріндегі жалпы және ерекше факторларды айқара ашуымыз қажет.

Зерттеуге түскен ар-ождан бостандығы түсінігі элементтерінің жиынтығына С. Ловинюковтың пікірі бойынша [17]: 1) кез келген дінді ұстану құқығы; 2) діни жораларды орындау құқығы; 3) дінді өзгерту құқығы; 4) кез келген дінді ұстанбау құқығы; 5) дінді насихаттау құқығы; 6) атеистік насихат

жүргізу құқығы; 7) қайырымдылық қызметпен айналысу құқығы; 8) діни білім алу құқығы; 9) мәдени және ағартушылық діни қызметке құқық; 10) барлық азаматтардың дінге қатынасына қарамастан заң алдындағы теңдік сияқты элементтер жатады. Ал Н.А.Трофимчук пен В.Кравчуктың пікірінше [18], 11) мемлекеттің діни бірлестіктердің (шіркеулердің) ішкі істеріне араласпауы және 12) діни бірлестіктердің (шіркеулердің) мемлекет ісіне араласпауы. 13) діни бірлестіктердің заң алдындағы теңдігі (азаматтардың бірлестіктеріне 10-баптың таралуы сияқты); 14) күнделікті өмірде өз дінінен туындайтын талаптарды ұстану құқығы және 15) күнделікті өмірде кез-келген діннен туындайтын талаптарды ұстанбау құқығы. Сонымен қатар, 13 және 14 элементтер діни сенім бостандығына, ал 15-і ар-ождан бостандығына қатысты ой-пікірлермен толықтырылған, осы түсініктің мазмұны кеңейтіле ашылған.

Онда көрсетілген 2, 7, 8, 14 - және ішінара 9 нөмірленген элементтер, шамасы, 1-элементті толығымен қабылдаумен діни сенім бостандығының негізін құрайды. 4-заң еркін ойлау тарихының көп бөлігінде ең көп теріске шығарылды, бұл ар-ождан бостандығы тұжырымдамасының дінмен байланысын растайтын тағы бір дәлел болып табылады: мораль объективті негізде қалыптасқан, адамның тәжірибесі мен пікірлеріне тәуелді емес, Құдай орнатқан ізгілік пен критерийлер. зұлым, рұқсат етілген және рұқсат етілмеген болса, мұндай өлшемдерді (атеистер күдіктенген) белгілеудің «озбырлығын» қабылдау қиын және әсіресе критерийлердің болмауы, мүмкін емес деп есептелген. кез-келген қарым-қатынаста адамның моральынан серіктес деп санамауға да болады.

Жоғарыда көрсетілген ар-ождан бостандығының белгілері (бостандықты кеңейту мақсатында) - 3, 4, 6, 10 және 13, 11 және 12 элементтеріне келсек, бұл элементтер діни толеранттылық, дін бостандығы және ар-ождан бостандығы қағидаттарына көз жүгіртеді, бағыттарын көрсетеді.

Әлемдегі атом сияқты таусылмайтын осы «элементтердің» әрқайсысына талдау жасамай, олардың кейбіреулерін әр түрлі түсінуге және анықтауға болатындығын айтсақ, ал кейбіреулеріне қол жеткізу өте қиын, басқалары қоғамдағы толеранттылықтың таралуымен бірге жүретінін ескереміз (толеранттылық). Мысалы, діни жоралғыларды орындау құқығы (2) сұрақ болып табылады, көпшілік алдында ма немесе тек жеке ме? Біреуді? Тарихтан белгілі, белгілі бір кезеңдерде Рим мемлекеті христиан жоралғыларын үйде өткізуге қарсылық білдірмеді, бірақ олардың жария болуына жол бермеді және өлім жазасына кесілсе, барлығынан діндар императорға құрбандық шалуды талап етті. Егер діни толеранттылық туралы айтатын болсақ, онда мемлекет рәсімдерді жасырын өткізгені үшін жазаламаса, «минималды» нұсқа мүмкін болады; Егер діни рәсімдер өткізу құқығы болса, діни сенім бостандығы анық танылуы мүмкін (қазіргі заманғы қалалық пәтерде немесе қала үйінің ауласында жануарларды құрбандыққа шалу құқығын қарастырмаңыз). Өз діндерінің салт-жораларын орындау құқығының «толерантты» категориясынан мемлекеттік дін салт-жораларын орындамауымен байланысы айқын. Сондықтан, толеранттылық, дін бостандығы және ар-ождан

бостандығы қағидаттарының мазмұнын егжей-тегжейлі салыстырмалы дінтанулық талдау үшін олардың элементтерін едәуір нақтылау қажет. Бірақ бұл зерттеу аясында мұндай қажеттілік жоқ, диссертациялық жұмыста бұл мәселенің басқа қырлары қаралмақ.

Ар-ождан бостандығы қағидасынан туындайтын барлық құқықтар жиынтығын қазіргі Қазақстан Республикасында қалыптасқан нақты жағдайында жүзеге асыру қазіргі уақытта қиын [19]. Мәселенің мәні мынада: барлық осы өте либералды элементтер жиынтығы өте сауатсыз, дінге сенетін діни субъектілермен - азаматтармен, шетелдіктермен, заңды түрде қалыптасқан және реформаланбаған ұйымдармен, сондай-ақ дәстүрлермен, оларды бұзушылармен және қорғаушылармен кездеседі. Діни сенім ол қасиеттеген тұжырымдамаларға сәйкес келмейтін нәрселерден бас тартуға және оны қайтыс болғанға дейін сақтауға дайын болуға тән. Сонымен қатар, бостандықты жүзеге асырудың шарттары мемлекеттің құрылымымен, оның нормативтік актілерімен және құқық қолдануымен байланысты. «Зайырлы мемлекет» түсінігі «ар-ождан бостандығы» ұғымымен тығыз байланысты. Осы қиындықтардың әсерінен біздің дін саласына байланысты, діни бірлестіктер мен оларды тіркеу, олардың еркіндіктері мен мүмкіндіктеріне, байланысты көптеген либералдылық әрекеттерімізді пайдаланатын заң бұзушылықтар болды. олардың нақты мысалы ретінде Ақтөбенің Кеңқияқ, Щұбаршы елді-мекендеріндегі жағдайларды айтуға болады.

Мемлекеттің зайырлылығы діни бірлестіктердің мемлекеттен бөлінуімен және мемлекеттік дін немесе идеологияның құрылуына тыйым салумен шектелмейді, біз зайырлы мемлекеттің модельдері туралы көбірек ақпаратқа иеміз. Қазақстандағы қазіргі жағдай үшін маңызды және көкейкесті сұрақтар - зайырлы мемлекетте белгілі бір дін мен діни ұйымның нақты басымдылығын орнатуға рұқсат етіле ме, бұл қалаулы адамдар санатына жатпайтын азаматтар мен олардың бірлестіктерінің құқықтарының бұзылуына әкелмейді; діни ұйымдар мен мемлекеттік органдар арасында жасалған ынтымақтастық туралы келісімдер деген не және олар қандай болу керек; зайырлы мемлекет зайырлы білім жүйесінде діни мәдениеттің таралуын қаншалықты қабылдай алады; мемлекеттің зайырлылыққа нұқсан келтірместен әскери қызметшілердің діни қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жағдайлар жасалуы керек; қоғам қайраткерлері мен мемлекеттік қызметшілердің мінез-құлқында қандай діни көріністерге жол беріледі; Діни ұйымдардың қоғамдық қызметін мемлекеттік қолдау қандай нысандарды қабылдай алады? Түрмелердегі миссионерлік қызмет қандай және т.б. мәселелер бар. Сонымен бірге, қойылған кейбір мәселелерді мемлекет зайырлылықты қатаң сақтау қажеттілігінің негізінде емес, маңызды саяси мүдделер мен себептерге байланысты шешуге болады, және тәжірибе көрсеткендей, «зайырлы мемлекет» тұжырымдамасының екіұштылығы негізділігін таба алады. Саясатта «ақ киім» шынайы бейнеден гөрі виртуалды екенін және адам құқықтары, оның ішінде ар-ождан бостандығы туралы риторикасы, көптеген саясаткерлердің пікірінше, қазір елімізде қарсы психологиялық соғыс құралы ғана екенін ескеру керек. Мемлекеттің және діни

ұйымдардың мүдделері кейде сәйкес келе алатындығын жоққа шығаруға болмайды, және мұндай жағдайларда олардың бірлескен қызметі ішкі және сыртқы саясатта тиімді болуы мүмкін, елдегі татулықты қалыптастырып, экономиканың дамуына тікелей әсерін тигізеді.

Еліміздегі бостандық қағидатын іске асыру тақырыбын қарастыруға қажетті негізгі тұжырымдамаларға қайта оралсақ, толеранттылық пен төзімділік ұғымдарының, сондай-ақ төзбеушілік тұжырымдамаларының өзара байланысының анық еместігін атап өткен жөн. Бұл мәселеге біржақты қарап, тез қорытынды шығару асығыстық болады.

Дінтанулық әдебиеттерде, XX ғасырдың аяғындағы төзімділік тұжырымдамасы оның объектісіне оң көзқарас талаптарын қамтымады және оны орыс тіліне «толеранттылық» деп оңай аударуға болады - жағымсыз қабылдау, айыптау және иеліктен шығару элементтерін қабылдаған, жауыздыққа ұшырайтын объектілерге төзімділік түсініктерінің аясында ғана біржақты мазмұнда қамтиды.

Әлемдік саясатта БҰҰ қамқорлығымен толеранттылықтың жаңа тұжырымдамасы пайда болды. Толеранттылық тек моральдық парыз ғана емес, сонымен қатар жеке адамдарға, адамдар тобы мен мемлекеттерге арналған саяси және заңды талап ретінде де анықталды. БҰҰ-ға мүше мемлекеттер барлық адамдарға тең құқықты қамтамасыз етуге және қажет болған жағдайда жаңа заңдарды жасауға мүмкіндік береді. Декларацияға БҰҰ-ның 185 мүшесі, соның ішінде Қазақстан Республикасы да қол қойды, бұл құжат қазір өз күшіне еніп, әлемдегі сыйластық пен түсіністіктің қамтамасыз етуге қызмет істеуде.

Осы Декларацияға сәйкес (1-бап), толеранттылық дегеніміз - «біздің әлемнің мәдениеттерінің бай алуан түрлілігін, өзін-өзі көрсету формалары мен адамның даралану тәсілдерін құрметтеу, қабылдау және дұрыс түсіну; жалпыға бірдей адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын тану мойындау негізінде қалыптасқан белсенді қатынас; адам құқықтарын, плюрализмді, демократияны және заңның үстемдігін алға жылжыту міндеті; бұл әркімнің өз көзқарастарын ұстануға және басқаларға бірдей құқықты мойындауға болатындығын білдіреді».

Ал енді осы қабылданған жаңа тұжырымдама толеранттылықты сақтау қажеттілігін парадоксалды түрде мойындаумен қатар жүреді. Бұл ұстанымның ішкі қайшылығын саясатта іс-әрекеттерді жасыру және ақтау үшін қолдануға болатындығы айқын, олардың артында мүдделер көзделуі мүмкін екендігін айта кеткен жөн.

Өздерін белгілі дүниетаным иесі ретінде сақтап қалу үшін, адамзат бұқарасын біріктірудің негізі ретінде, тарихи дәстүрдің тасымалдаушысы ретінде сақтау үшін діндер басқа сенім жүйелеріне төзімділік шегін анықтауға мәжбүр. Бұл шек жүйенің негізгі сипаттамаларын, тұтастығын сақтау қажеттілігімен анықталады. Мәселен, егер христиан мен ислам үшін ең маңызды жүйелік талаптар жоғарыда айтылған өсиеттерді ұстану және күнәға қарсы тұру болса, онда күнәні адамның ажыратылмайтын құқығына дейін көтеру және адам құқығын қорғауға ықпал ету міндеті діни дүниетаным үшін

бұзушы болып табылады. Бұл проблема 2006 жылы, бірінші болып Дүниежүзілік Ресей Митрополиті Кириллдің, содан кейін Мәскеудегі діни лидерлердің саммитінде сөйлеген сөзінде, барлық «діни дәстүрлер» қолдау тапты. Орыс православие шіркеуі православие (және кеңірек - діни) адам құқығын түсіну тақырыбын жүйелі түрде дамытуда. Осы бағытта ҚР Тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастауымен жүзеге асырылған Дүниежүзілік діни көшбасшыларының съезін де айтуға болады [20].

Діни төзімсіздік - төзбеушілік және толеранттылық, сондай-ақ ар-ождан бостандығы қағидатына байланысты эксклюзивизм ұғымдары маңызды болып табылады [21]. Ол қазақ елінің қазіргі рухани татулық пен келісімді жүзеге асырудағы басты міндеттердің бірі.

Өзіміздің басымыздан өткен жауынгер атеизм сияқты діни төзімсіздік - ар-ождан бостандығына қарсы. Діни төзімсіздік дегеніміз - кез-келген субъектінің (адамның, бірлестіктің, ұйымның) басқа адамдардың осы тақырыптағы идеялық көзқарастарынан өзгеше болатын идеологиялық көзқарастарға ие болуына және одан да көп құқығына, ондай адамдарға дөрекі қарым-қатынасы, олардың құқығын бұзуы, қудалануы, демонстрациялануы негізінде эксклюзивтілік деп түсініледі. Өзінің артықшылығын көрсетуге талпынамыз. Тым төзбеушілік басқа дүниетанымдағы адамдардың өмір сүру құқығынан бас тартуға және агрессивті форманы иемденуге жетуі мүмкін. Діндер тарихы төзімсіздікке толы мысалдарға бай екенін және оның деңгейі көбінесе діни бірлестіктің мемлекеттік билікке қаншалықты жақын екендігіне және оның конфессиялық кеңістіктегі үлесіне тікелей байланысты екенін мойындау қажеттігіне көңіл бөлуіміз керек.

Ал енді жеке өкілдіктегі толеранттылық - адамның басқа дінге сену құқығын мойындауы, дінмен белгіленген өмір салтын ұстануы, азаматтар (адамдар) арасындағы қатынастарда өзара түсіністік негізделеді және бір-бірінің «қасиетті» және онымен байланысты қағидаттарға деген сенім мен құрметтің белгілі бір деңгейіне мүмкіндік береді; бірақ олардың доктриналық мазмұнымен келісусіз жүзеге асырылады. Қазіргі мемлекеттік саясаттағы толеранттылық дегеніміз - бұл мемлекет пен басқа діндерден басқа, әдетте, шектеулі және ұстанушылардың шектеулі құқықтары бар мемлекеттің қалыптасқан туралы тәжірибе. Оны орташа эксклюзивтілікпен біріктіруге болады [22]. Осы тәжірибе барлық өркениетті елдерде заманауи тәжірибеде көрініс табуда.

Эксклюзивизм ерекшелік - «оның» дінінің идеясы (ондағы бағыт) ең жоғары және жалғыз шындықтың иесі. Көптеген діндерге, жоғары дәрежеге - христиан дініне тұрақты. Ол әр түрлі қаттылық деңгейіне ие болуы мүмкін, протестантизмде, мысалы, православиедегіден гөрі төмен. Сабырсыздық үшін негіз береді, әсіресе жаңа конвертке тән құбылыс болып есептеледі [23].

Ар-ождан бостандығы қағидаты мемлекеттің зайырлылық принципімен байланысты, біздің Қазақстан Республикасында Ата заңмен бекітілген.

Ар-ождан бостандығы мен зайырлы мемлекет арасындағы байланыс екі жақты болып көрінеді. Бір жағынан, шіркеу мен мемлекеттің бөлінуі мен осы мемлекетте ар-ождан бостандығын қамтамасыз ету арасында оң байланыс бар.

Екінші жағынан, шіркеудің мемлекеттен ресми түрде бөлінуі ар-ождан бостандығына кепілдік бермейді, ал заңды түрде бөлінгендіктің болмауы оны жоққа шығармайды. «Мемлекет» дегеніміз - белгілі бір қоғам мен егемен территориядағы саяси билікті ұйымдастырудың тарихи қалыптасқан нысаны. Арнайы құрылған органдар жүйесі арқылы мемлекет тұтастай алғанда мемлекет пен қоғамның егемендігі мен тарихи тіршілігін сақтауға бағытталған басқару, бақылау, әлеуметтік, қорғаныс және басқа функцияларды орындайды. «Мемлекет» түсінігі аралас емес және саяси-құқықтық мәні жоқ, бірақ мәдени-тарихи ұғымға ие «ел» терминімен алмастырылмайды. Сонымен қатар, мемлекеттің саяси құрылымының жүйесі (діни және зайырлы) саяси және құқықтық субъектілерді - шіркеу мен зайырлы билік органдарын ажыратуы керек, олар әртүрлі миссиялар мен функцияларды атқарған және әртүрлі қатынастарға түскен байланыстардан тұрады. Олардың ұстанымдары негізінен мемлекеттік-шіркеулік қатынастардың сипаты мен формаларын алдын-ала анықтады. Осылайша, мемлекеттік шіркеуі бар елдер (олардың көпшілігі монархиялық мемлекеттер) белгілі, дегенмен, өз субъектілеріне өздері таңдаған дінді ұстану немесе кез-келген дінді ұстанбау құқығын береді. Керісінше, жеке шіркеуі бар кейбір мемлекеттерде (барлық коммунистік режимдер) көптеген діндердің жақтаушылары (коммунизм жағдайында, барлық сенушілер, Саддам Хусейн, шииттер) қудаланды. Алайда, діннің мемлекеттен нақты бөлінуі жағдайында азаматтардың дінге қатынасына қарамастан, олардың нақты теңдігі мүмкін. Біздер осы әлемдік мемлекеттермен дін саласындағы қатынасқа шолу жасаған себебіміз осы диссертацияның өзегі болып отырған Қазақстанның дін саласындағы саясатын әлемнің өркениетті елдерінің үлгілерімен салыстыру.

Әлем тарихындағы соңғы екі жарым мыңжылдықтағы мемлекет пен әлемдік діндер арасындағы қатынастардың тарихын екі типтің пайда болу, қалыптасу және эволюция процесінің көрінісі ретінде түсінуге болады: діни (конфессиялық) мемлекет және зайырлы мемлекет. Билік діни бірлестіктер мен діни / сенбейтін субъектілерге (азаматтарға) қатысты саясатты қалыптастырды және жүргізді, мемлекеттің белгілі бір түріне ғана қатысты болды және мемлекет пен діни бірлестіктер арасындағы қатынастарды қалыптастырды. Әлемдегі осы үлгілер жаңа тәуелсіздік алған егемен мемлекеттерге өз әсерін тигізді, өзінің мемлекеттігін қалыптасырып, дамытуда қазақ елі осы мемлекетпен дін саласындағы саясат үлгілерін қабылдады, өз ерекшеліктерін ескере отырып, мемлекеттігін дамытты.

Ал мемлекеттік діни саясат термині мемлекет тарихы мен іс-әрекетін діни ұйымдарға, діндарлар мен дінге сенбейтіндерге (субъектілерге) қатысты діни және зайырлы мемлекетке қатысты сипаттайды, әлем еледрінің үлгісі қазақ қоғамында да кездеседі. Сондықтан мемлекеттік билік бұл бағытта оны ескеріп отырға мәжбүр.

Қазіргі дінтануда «Діни саясат» терминінің синонимдері - бұл дінтану және құқықтық әдебиеттерде қолданылатын ұғымдар - діни саясат, шіркеу саясаты, өйткені барлық үш терминдер өз қатарында діндарларды (азаматтарды) біріктіретін қолданыстағы діни ұйымдарға бағытталған

мемлекеттік саясаттың бір бөлігін сипаттайды [24]. Әдетте, конфессионалды мемлекет ішінде сындарлы «саясат» тек мемлекетпен, ең жақсы жағдайда «рұқсат етілген» діндер мен шіркеулермен қатынастармен шектеледі. Барлық басқа идеологиялық институттарға қатысты, бұл репрессивті, ал басқа діни ұйымдардың қалыпты іс-әрекеттері үшін заңды мүмкіндіктері жоқ, сонымен қатар кез-келген дінді ұстанбайтын азаматтар өздерін атеист, агностик, еркін ойшыл деп санайды, өздерінің идеологиялық таңдауында шешілмеген, бірақ басқа (діни емес) идеологиялық мүдделер мен өз мүшелерінің сенімдері негізінде құрылған қоғамдық бірлестіктер екеніне көңіл бөлуіміз керек.

Зайырлы мемлекет өз болмысында діни саясат та жүргізеді және ол діни қауымдастық пен діни азаматтарға бағытталған. Бірақ сонымен бірге бұл конфессиялық мемлекеттің діни саясатынан өзгеше, өйткені ол шіркеудің мемлекеттен «бөлінуіне» және азаматтардың және олар құратын бірлестіктердің идеялық көзқарастарына байланысты туындайтын принциптерге негізделген [25]. Сонымен бірге, конфессионалды емес, зайырлы мемлекет бір жағынан мемлекет те мойындайтын идеологиялық наным-сенімдер өрісінің барлық түрін «көреді» - демек, діни плюрализм және идеологиялық, ол және оған сенушілер / сенбейтіндер арасындағы мемлекеттік қатынастардың әртүрлілігі, бір жағынан; екінші жағынан мемлекет пен дүниетанымдық қауымдастықтар арасында көрініс табады. Сондықтан, зайырлы мемлекеттің қарым-қатынасын дүниетанымдар саласындағы субъектілермен байланыстыра отырып, шіркеу саясатының аспектісін қамтитын ар-ождан бостандығы саласындағы мемлекеттік саясат терминін қолданған дұрысырақ деп есептейміз.

М.С. Стецкевич атап өткендей, «мемлекеттің зайырлылығы діни ұйымдарды қоғамдық өмірден алып тастауды, олардың дискриминациясын білдірмейді, кейде қарастырылады. Зайырлы мемлекет қазіргі кезде ресми түрде қалыптасқан және заңнамалық тұрғыдан рәсімделген, белгілі бір қазіргі заманғы шындықтардың бар екендігін көрсетеді, оның аясында діни ұйымдар жалпы қабылданған демократиялық рәсімдер арқылы өз көзқарастарын білдіріп, қорғай алады, ешқандай артықшылыққа ие болғысы келмеген жағдайда қоғамға ұсына алады» [9] - деген ойлары қазіргі заманауи жағдайдағы мемлекет пен діни бірлестіктер қатынастарын дөп басып көрсеткен.

Мемлекет-шіркеу (мемлекеттік-конфессиялық) қатынастар белгілі бір конфессиялық кеңістікте қалыптасады және елдегі және оның жекелеген аумақтарындағы діни ахуалдың дамуына әсер етеді, оны бір жүйеге келтіріп, ұлттық қауіпсіздікті сақтау бағытын ескере отырып реттейді [26].

Конфессиялық кеңістік діни, саяси, экономикалық және басқа да әлеуметтік процестер дамытын әлеуметтік кеңістіктің бір жағын сипаттайды. Әлеуметтанулық тұрғыдан конфессиялық кеңістіктің негізгі құрамдас бөліктері белгілі субъектілер (агенттер, агенттер топтары) табылады: а) діни мекемелер: діни бірлестіктер (1997 ж. «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» заңның типологиясында - діни ұйымдар мен діни топтар), мешіттер, шіркеулер, приходтар қоғамдастықтар, дінге негізделген

БАҚ, оқу орындары және т.б. ; б) әр түрлі масштабтағы адамдар мен топтардың конфессиялық сәйкестендірілуі жатады. Осылайша, конфессиялық кеңістіктің екі деңгейі бар: институционалды және жаппай сананың деңгейі. Олар белгілі бір қоғамдық сананың құрамдас бөлігін құрайды.

«Діни ахуал» ұғымы алдымен кешендегі белгілі бір жерде және уақыттағы діни құбылыстардың барлық көлемін қамтиды. Екіншіден, онда әрқашан бағаланатын сәт бар. Үшіншіден, оның артында әрдайым бір әрекеттер мазалайтын нәрсе бар: қоғамдық өмірдің осы саласында бәрі қалыпты және тыныш болған кезде, адамдар әдетте діни жағдайды есіне алмайды [27]. Діни ахуал әрқашан жалпы әлеуметтік-саяси және рухани жағдайдың бөлігі болып табылады, оған қандай да бір әсер етуге қабілетті. Қоғамдағы үйлесімділік пен тыныштықты сақтаудың белгілі құралы болып саналады.

Қазіргі қазақ елінің рухани даму процесінде белгілі бір аумақтағы діни ахуалға баға берілетін көзқарас та маңызды. Ол мемлекетіміздің тұрақты дамуына, экономикасының нығаюына әсер етеді [28]. Экономикасы жақсы дамыған қоғамда діни наным-сенім бостандығы өзекті мәселе емес. Егер бұл бағалау әкімшіліктен шықса, онда басты сұрақ - әкімшіліктің оны реттеуге назар аударуы немесе күш салуы қажет пе, оның аймақтағы жалпы қоғамдық-саяси жағдайға қандай қатысы бар, ол ықпал ете ме және оның құқықтық өрістен тысқары болуы және де белгілі бір конфессия немесе діни ұйым оған белгілі бір жағдайда өзінің позициясын бағалау тұрғысынан қарайды: оның ыңғайлылығы, билік пен қоғамға қойылатын талаптарды қанағаттандыру, басқа конфессиялармен қатынастар және т.б. Діни ахуалға ішкі және сыртқы факторлар әсер етеді. Діни ахуалға әсер ететін және оны тұрақсыздандыратын елеулі сыртқы факторлар, мысалы, террористік әрекеттерге байланысты нақты оқиғалар болуы мүмкін. Осылайша, халықаралық террористік «Аль-Каида» ұйымының 2001 жылғы 11 қыркүйекте Нью-Йорк пен Вашингтонда жасаған әрекеті және Мәскеудегі Дубровка театр орталығында шешен лаңкестерінің кепілге алынуы қоғамдағы исламға қарсы көзқарастардың көбеюіне себеп болды, бұл көп дінді аймақтардағы діни ахуалға із қалдырды.

Осылайша, бұл бөлімде ар-ождан бостандығы қағидатына қатысты негізгі ұғымдардың мазмұнына қысқаша талдау жасалынған, олардың өзара байланысы, бұл осы жұмыста нақты анықталған позициядан пайдалануға мүмкіндік береді.

Қазақстандағы қалыптасып келе жатқан азаматтық қоғамның негізгі құндылығы еркіндік болып табылады. Ол әрбір адамның өзіндік шығармашылықпен паш етуге мүмкіндік ашады. Өз уақытында көшпелі елде басынан еркіндік сүйгіш рух бар болатын. Еркіндік сезімі өзін қоршаған кеңістікке ерекше қатынасты туындатты, барлық жай нәрсеге дүниетанымның ашықтығын қалыптастырды, әлемге терең қызығушылық пайда болғызды.

Азаматтық қоғамды өз қызметін нақты өзіндік басқару негізінде жүргізетін әр түрлі мәдени, ұлттық, еңбек, территориялық және басқа да бірлестіктер, ассоциациялар мен қауымдастықтар танытады. Дәстүрлі билік пен қатар қауымдастық мүшелерінің сайлауы арқасында таңдалатын өз

ақсақалы туысқандарының өмірінің әр түрлі мәселелерін шешіп отырған. Осыған орай қазақ ауылында өзіндік басқару институты болғандығын тарихтан белгілі. Бұл өзіндік басқару формасынан қазіргі кезеңдегі зерттеушілер ақылға сыйымды жақтарын көре білгенін және оны қазіргі қоғамға қолдану мүмкіндігін атап өтуге болады.

Азаматтық қоғам институттарын қалыптастыру үрдісі қазақстандықтардың мәдениетінде, психологиясында, өткен тарихын- да терең тамырлары бар жалпы қазақстандық отансүйгіштікті қалыптастырусыз мүмкін емес. Дәстүрлі қазақ қоғамында атамекенге деген махаббат және оны барынша құрмет тұтып, бас ию сияқты құндылықтар орын алған болатын.

Өткеннен біздің заманымызға жеткен біріктіргіш құндылық- тардың арасында ішкі этникалық және этносаралық келісім мен тұрақтылық сияқты құндылықтар ерекше маңыздылыққа ие болады. Олар полиэтникалық қазақстандық қоғамның құндылықтық базисін құрайды және солардың арқасында Қазақстандағы демократиялық құндылықтарды тереңдетуге мүмкіндіктер ашылады, сонымен қатар олардың арқасында азаматтық қоғам қалыптасуы тиіс екені мойындалды.

Қазақ халқының тарихи дәстүріндегі діни сенімге төзімділік, шыдамдылық, фанатизм мен діни агрессияның жоқтығы, - үлкендерді сыйлауға бейімділік пен басқа халықтардың руханидіні азаматтық қоғамның элементі ретінде мойындау үшін қарулануға болатын басты игілік пен құндылық деп қабылдауға болады.

Өзінің ел болашағы үшін өте маңызды бағдарламалық еңбегі «Қазақстан - 2050» Стратегиясында Елбасы «экстремизммен күрес әйтеуір жазықтыны іздеп табуға айналып кетпеуге және дінмен күреске жалғасып кетпеуге тиіс - деді [29]. Сондықтан, діни ұстанымызды, ар-ожданымызды ұстана отырып, өзіміздің рухани қауіпсіздігімізді қалай сақтаймыз деген сауал туады. Мемлекеттік дамуымызға, рухани тәуелсіздігімізге кедергі келтірмейтін жағдайлар жасап және діни толеранттық сана қалыптастырудың маңыздылығына өте зор көңіл бөліп, бұл бағыттағы өз көзқарасын айтты.

Ар-ождан бостандығын жүзеге асырудың басты құралының бірі діни толеранттылық. Ол біздің рухани байлығымыздың маңызды бөлігі. Көпэтностың өкілдері тұратын Қазақстан Республикасында әртүрлі діни конфессиялардың арасында толеранттылық пен татулықтың орнауына мүмкіндіктер бар және оны іске асыру мемлекеттік саясаттың басты міндеті. Ол еліміз жүргізіп отырған діни бірлік пен рухани тұтастық саясаттың орын алуы болып табылады. Елбасы Н. Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты кітабында: «Біз өзіміздің ең ірі әлемдік діни дәстүрлерге ұдайы қосылып отырғанымызды ұмытпағанымыз жөн. Бұл да біздің бүгінгі бірегейлігіміздің негізгі болмағанымен де, бір бастау көзі. XX ғасыр жалпы тосын қайшылықтар дәуірі, солардың бірі - бүгінгі әлемде рухани жаңғырудың қосымша құрамдас бөлігі боларлық діни жоқ ұлт арагідік бөгде мемлекеттік жүйенің жемі болатындығы. Ал ондай мемлекеттер өзінің діни құндылықтарын саналы түрде, немесе ойланбай-ақ басқалар үшін үлгі ретінде ұсынады», - деген ойы анық көрсетілген [30].

Әрбір қоғамда дүниетанымды қалыптастыруда діннің маңызы зор. Дін феномені адам болмысында бар. Адам қоғамы ешқашан дінсіз болмайды. Қоғамды нақты ақиқатқа айналдыру құндылықтар жүйесінің қалыптасуына қатысты және сол құндылықтарды жүйелендіру мен нақтыландыру қызметі дінмен тығыз байланысты. Бір Құдайға деген сенім қоғамның барлық мүшелерін, зиялы қауымды, қызметкерлерді, қарапайым жұмыскерлерді де бір арнаға біріктіреді. Олар мемлекет ұсынып отырған діни бірлік пен рухани тұтастық саясатын қолдайды. Соның негізінде көп ұлтты Қазақстанда әр түрлі діни конфессиялардың арасында толеранттылық, бірлік, татулық орын алуына барлық мүмкіншіліктер жасалған. «Дін - қоғамды құлдыраудан сақтайтын бірден бір құрал. Егер де барлық адамдардың құрметіне бөленген Қасиетті заң болмаса қоғам құлдырайды» [31] – деген ойлар айқын көрінеді.

Толеранттылық мәселесін зерттеудегі басты мәселелердің бірі - діни толеранттылықтың қалыптасуындағы ерекшеліктер мен Қазақстандағы конфессияаралық келісім болып табылады. А. Симаворян, В. Овян діни толеранттылықты позитивті және негативті деп бөледі. Позитивті толеранттылық діни басқа адамдардың діни-конфессиональдық құндылықтары мен идеяларын білуді және құрметтеуді қамтиды. Негативті діни толеранттылық діни басқа адамдардың діни-конфессиональдық көзқарастары мен құндылықтар жүйесіне бейтарап қатынаста болуды қамтиды [32]. Олардың ойынша, діни толеранттылық көріністерінің төрт түрін көрсетеді. Мысалы, олар: басқа дін өкілдеріне деген толеранттылық, бір дін ішіндегі әртүрлі бағыттар мен ағымдар арасындағы толеранттылық, секталық қозғалыстарға және секталар арасындағы толеранттылық және дінге сенетіндер мен сенбейтіндер арасындағы толеранттылық.

Еліміздің қазіргі уақыттағы дін саласындағы саясатында толеранттылық қоғам өмірінің тыныштығына кепілдік беріп, ұлттар мен ұлыстардың өзіндік ерекшеліктеріне қарамастан тең дәрежелі қатынас негізінде жарасымды сыйластығын қамтамасыз етіп отыр. Қоғамда тұлғаның өзге сенім өкіліне, экстремизм, терроизм, фундаментализм, жаһандануға көзқарасынан, секуляризмді бағалауынан, дін мен қоғам, ғылым мен дін қатынасын белгілеу, діни плюрализмге жол беру секілді белгілеріне қарап толеранттылықтың деңгейін анықтауға болатынын айта аламыз [33, 75 б.]

Әлемдік діндердің ішінде діни толеранттылық принципі ислам дінінде кең көрініс тапты. Ислам діні түрлі этностардың мәдениеттері мен өркениеттерінің ортақ құндылықтары мен ұстанымдарын топтастырды. Ислам діні келген бастапқы жылдардың өзінде де мемлекет аясында діни наным-сенімдері әртүрлі халықтарды бейбіт өмір сүруі үшін құқықтық негіздерін қалады. Ол бізге «Мәдина келісімі» деген атаумен белгілі. Бірқатар зерттеулер оны исламның алғашқы конституциясы деп те бағалайды. Мысалы, «Аллаһтың уәдесі жалпыға бірдей. Қайсыбір мүмін келісімге келген қандай да бір мұсылман емес адамның қауіпсіздігін қамтамасыз ете алады. Ислам дінінің қазақ даласына таралуы туралы дінтанушы Б. М. Сатершинов «Ислам дінінің қазақ даласына таралуының өзіндік ерекшеліктері болды. Алдымен, сол дәуірдегі ислам өркениетінің басқа мәдениеттерге қарағанда озықтығы басты

ерекшелігі болса, екіншіден, түркілердің ислам дінін қабылдауда олардың дәстүрлі дүниетанымындағы тәңірішілдік түсініктеріндегі ханифалық монотеистік белгілердің исламдық тәухидтік ұғымдар мен формалар жағынан ұқсастығы маңызды рөл атқарады», - деді [34, 59 б.]

Қазіргі күні ислам діні Қазақстанда жанданып, даму үстінде. Біз исламның ханафи мәзһабын ұстанамыз және ислам діні қазақ халқының дүниетанымымен, салт-дәстүрімен араласып және қазақ мәдениетімен тұтасып, тарихымыздың ажырамайтын бөлігіне айналды. Осы орайда белгілі ғалым, «Қазақтану» идеясының авторы Ж.Ж. Молдабеков «Исламдық-мұсылмандық дәстүрлер мәдени, этникалық және өркениеттілік өзін-өзі анықтаудың өтімді құралына айналды. Дінге нағыз берілгендер ұлтаралық араздықты емес, қайта адамдар арасындағы төзімділікті этносаралық ымырашылдықты уағыздады. Дін адамды жоғарғы құндылық ретінде сыйлауға үйретті» - деген ой айтты [35]. Адам материалдық және рухани жаратылысымен ғана адам бола алады. Адам өзін осылай тануы керек. Міне, осындай рухани және материалдық сезімдермен дүниеге келген адам баласы өз сезімдерінің қанағаттануымен рахаттана алады. Әйтпесе, өміріне шағымданудан құтыла алмайды. Жалпы діннің мағынасы - дүние мен ақыретте бақытқа апаратын жолды көрсетеді. Жақсылықты жамандықтан, көріктіні көріксізден қалай айратынымызды үйретеді. Өмірімізді кемелділікке жеткізетін Алланың жолы [36, 7 б.].

Ислам тарихына назар салатын болсақ, онда ешқашан адамдарды қинап, қорқытып, зорлық-зомбылықпен исламға кіргізу немесе оны қабылдану сияқты оқиғалар болған жоқ. Ислам мұсылмандардың қол астына өткен жерлердегі ешбір адамды зорлықпен дінге кіргізуге рұқсат бермеген. Ислам діні жер бетіндегі барлық адам нәсілінің өз сенім-бостандығында ерік беріп, әрекет жасауына мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жаратушы бейкүнә адамдардың өлтірілуіне жол бермеген. Бір адамның жанын жазықсыздан жазықсыз қию күнә болып есептелінеді. Құранда: «Кім кісі өлтірмеген немесе жер жүзінде бұзақылық қылмаған біреуді өлтірсе, сонда шынайы түрде барлық адамды өлтіргенмен және кім оны тірілтсе (өлімнен құтқарса), барлық адамды тірілткенмен тең деп жаздық. Расында оларға елшілеріміз ашық дәлелдермен келді. Бірақ содан кейін де олардың көбірегі жер жүзінде шектен шығушылар болды» (Мәида, 32), «Олар Алламен бірге басқа тәңірге жалбарынбайды. Алла өлтірілуін арам еткен кісіні орынсыз өлтірмейді де зина қылмайды. Кімде-кім оларды істесе, күнәға жолығады» (Фұрқан, 68) делінген [37].

Мемлекеттің діни саладағы саясатында біршама заңнамалық және құқықтық-нормативтік актілер, сондай-ақ, Конституция, Азаматтық кодекс, «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңдар бар. Мемлекет пен діни бірлестіктер қарым-қатынасындағы ұстанымдар қоғамдағы ар-ождан бостандығы деңгейінің бірден-бір көрсеткіші болып табылады. Осы орайда, қазіргі таңда біздің мемлекет еліміздегі діни бірлестіктердің өз қызметтерін жүргізудегі теңдігін, құқығы мен бостандығын қамтамасыз етеді, дәстүрлі конфессиялар ғана емес, тіркеуден өткен барлық діни бірлестіктермен бірлесе жұмыс істейді. Бұл әріптестік, ең алдымен, адамдардың мәдени және өнегелік

дамуын, қоғамда толеранттылық пен өзара сыйластық ұстанымдары нығаюын, әлеуметтік қызметтің сан алуан саласында осы мақсатта тізе қосуды көздейді. Сонымен қатар елімізде бейбітшілікті, тыныштықты сақтау мақсатында 2003 жылы алғаш рет Астанада Әлемдік және дәстүрлі-ұлттық діндердің халықаралық съезі алғаш рет ұйымдастырылды. Съездің негізгі мақсаты - әлемде бейбітшілік пен келісімге жету, төзімділік, татулық пен ынтымақтастық принциптерін берік ұстану болып табылады. Бұл съезге әлемнің барлық діндерін қамтитын 17 делегация, соның ішінде Шығыстың ежелгі діндері мен өркениеттерінің - буддизмнің, индуизмнің, даосизмнің және синтоизмнің жетекшілері мен өкілдері қатысты және бұл съезд келесі жылдары да жалғасын тапты. Съезд барысында діни төзімділік хартиясын әзірлеу, діндердің бірыңғай мәдени орталығын құру сияқты ойлар айтылды. Съезде мемлекет басшысы Н. Ә. Назарбаев барлық діндер мен конфессиялардың өкілдеріне діндер форумын тұрақты негізде өткізу туралы ұсыныс білдірді. 2012 жылы болған IV съезге 40 елден 87 делегация қатысты [38].

Қазақстандағы діни толеранттылық үрдісінің екі көрсеткішті де байланыстырып отырғанын байқауға болады. Ол көршілес елдерде және соңғы уақытта елімізде көрінген, қауіпті құбылысқа айналған діни экстремизм мен терроризм. Қазақстан халқының толеранттылық мәдениетін қалыптастыру мәселесін жылдамдату керек болды. Осы бағытта еліміздегі тың бастамалар жалпыхалықтық қолдауға ие. Сонымен қатар, әлемдік қауымдастықтар мен мемлекеттер Қазақстанның бірлікке, татулыққа негізделген мемлекеттік моделін, саяси бағдарын оң бағалады. Олар: Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің Съезі [39], Қазақстан халқы Ассамблеясы, Еуропа қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымына төрағалық етуі мен, Ислам конференциясы ұйымының жетекшілігін қолға алуы және осы жұмыстар барысында діни экстремизм, терроризм, исламофобия, есірткі саудасы, адам құқығы, ядролық қарусыздану, діндер мен мәдениеттер арасындағы диалог секілді ғаламдық мәні бар мәселелерді талқыға салынып, шешімі табылды. 2010 жылы ЕҚЫҰ-на төрағалық ету кезінде Қазақстан «Т» әрпінен басталатын төрт қағиданы басшылыққа алды: Tolerance (төзімділік), Trust (сенім), Tradition (дәстүр), Transparency (ашықтық, жариялылық) [40, 95 б.]. Осы аталған төрт ұғым төңірегіне шоғырланатын құндылықтардың болашақта Қазақстанды дүние жүзіне бірегей бейбітшілік отанына айналдыруда маңызды рөлді атқарады.

Қазақстанның тәуелсіздікке ие болу кезеңінде қалыптаса бастаған жаңа құндылықтар жүйесі, қоғамдық сананың жаңа құндылықтық бағдарлары догматикалық марксизм мен ресми идеологияның орнына келген қазақстандық философиямен теориялық тұрғыда дәйектелді.

Кеңес уақытындағы философия дағдарысының негізгі себебінің бірі оның шектен шыққан идеологиялануы еді. Философия мемлекеттік болды және өзінің әлеуметтік шындықтың нақты қайшылықтарын сыни және объективті талдау мүмкіндігін жоғалтып, апологетикалық доктринаға айналғандықтан идеологиямен сәйкестендірілді. Ал одан басқа қоғамтанулық,

оның ішінде философиялық дағдарыстың негізгі себебі қазақ халқының ұлттық дүниелік түсінігінің бастауы мен тамырларының ерекшеліктерін ескермеген рухани мәдениеті біркелкілеу болып табылады. Қоғамтанулық теориялар ресми мәдениеттің идеологияланған кеңістігінде ғана өмір сүре алатын әлеуметтік дамудың абстрактілі, қайшылықсыз схемалары сипатында тұжырымдалды. Нақты шындықпен, әсіресе, қазақ халқының ұлттық психологиясы мен рухани әлемінің қайшылықты сипатымен түйіскенде бұл теориялар бір-біріне қайшы келетін қорытындыларға шашырай түсті. Халықтың өмірлік әлемінен оқшауланған бір қарағанда дұрыс болатын ұстындар өздерінің қарама-қарсылығына айналды, дүниетанымдық маңыздылығы мен әлеуметтік құндылығын жоғалтты.

Философиялық теорияны мемлекеттік идеологияның диктатына бағындыру, ұлттық рухани мәдениеттің ерекшеліктерін саналы түрде ескермеу отандық философиялық ғылымды халықаралық ғылыми қауымдастықтан принципті түрде оқшаулаумен өзара байланысты болды. Халықаралық философиялық мектептердің жетекші бағыттарымен келіспес идеялық текетірес позициясында болу - дүниетанымдық және әдіснамалық өзара тиімді сұхбатқа келу мүмкіндігін жауып тастады. Біздің философияның тұйықтығы әлеуметтік практикалық мәселелердің шешімін іздеуде әдіснамалық әлсіздікке және оның догматизміне міндетті түрде әкеліп соқтырды. Екінші жағынан, осындай догмаланған философиялық теория қоғамды жаңылыстырады, елді әлеуметтік танымдағы тыйым салынған салаларды, республикада жүріп жатқан өзгеру үрдістерін объективті, зерттеу мақсаттарымен сәйкес келмейтін саяси шешімдер мен идеологиялық цензураны жойды.

Қазақстандағы философиялық ғылымдағы аталған барлық қайшылықтардың тереңде жатқан себебі жаппай жатсынуда, меншіктен жатсынуда, адамның өзінің көпдеңгейлі мәнінен, өзінің ұлттық философиясынан, тарихынан, мәдениетінен, тілінен және дінінен жатсынуда. Осындай жатсынулардың нәтижесінде адамдар әлеуметтік үрдістердің объектісі мен құралы жағдайына тап болды. Догматизм мен монополизм осындай негіздерде өрбіді. Сондықтан қазіргі философиялық ғылымдардың негізі міндеті әлеуметтік жатсынуды жеңудің ерекшеліктерін ашып, жолдарын көрсету, бұрын тыйым салынған бұл тақырыппен қазақстандық философтар пәрменді айналыса бастады.

Қазақ халқының рухани мәдениетін біркелкілеуді жеңу мен ұлттық өзіндік сананы қайта түлету міндеті философиялық ғылымдарды тарихи тұптамырларымыз бен жалпы әлемдік тұтастықпен сәйкестенген Шығыстың түркі тілді өркениетінің ерекшеліктерін кешенді зерттеуге шақырды. Бұл жерде тарих және философиялық ғылымдардың, біздің республикамыздың барлық қоғамтанушы-ғалымдарының және халықаралық ғылыми кеңістіктің, әсіресе, Шығыс елдері мәдениеттерінің өкілдерінің кәсіби мүдделері түйіседі.

Философиялық зерттеулер қазіргі жағдайда төмендегідей маңызды міндеттердің шешімдерін табуға бағытталған: Қазақстан халқының бұқаралық санасын азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекеттің құндылықтарына қайта

бағдарлауға, батыстық және шығыстық дүниетанымдық стратегиялармен таныстыруға, шығыстық және батыстық мәдениеттердің өзара қарым-қатынастары аясындағы ғылым әдіснамасын салыстырмалы зерттеу. Сонымен қатар, қазіргі таңдағы өтпелі мобилді қоғамның сипаты, негізгі қайшылықтары және экономикалық сапасы ерекше зерттелуде, Қазақстанның орнықты дамуы мен әлеуметтік болашағына, қазақстандық демократияның модельдеріне, нарықтың мүмкіндіктері мен адамның орнықты дамуының мүмкіндіктерінің әр түрлі варианттарына болжаулар жасалуда, қазақстандық қоғамның рухани-адамгершілік жағдайы мен оның түбегейлі өзгеруі мен жаңғыруының болашағы талдануда.

Егемендікке не болу мен оның нығаюына байланысты өзгерген Қазақстандағы рухани жағдай философия алдына жаңа әлеуметтік шындықты, өтпелі кезеңнің ерекшеліктері мен қайшылықтарын, нарыққа өтудің қазақстандық жолының моделін, тәуелсіз Қазақстанның әлемдік өркениетті қауымдастыққа кірігудің мәдени-тарихи алғышарттарын, азаматтық қоғам мен нарықтық экономиканың құндылықтарына сананы бағдарлайтын жаңа білім беру, ғылыми-техникалық, экологиялық, ұлттық және мәдени саясатты қалыптастыруың, Қазақстанның демократиялық дамуы үшін әлеуметтік серіктестік жолында қоғамды біріктіруге қабілетті, республикадағы этносаралық, әлеуметтік және саяси тұрақтылықты барынша нығайта түсетін жаңа құндылықтық бағдарларды, рухани механизмді қалыптастыруды терең зерделеу күрделі міндеттерін қойып отыр.

Қазақстан халқының ұлттық мәдениеті мен рухани қазынасын қайта жаңғырту мәселелерін көтеріп, экологиялық қиыншылықтан Қазақстанның орнықты дамуына өтуді, адамдағы руханилықты асқақтату арқылы жаһандық экологиялық мәселелерді шешуді, халықтың ұлттық мәдениеті ауқымындағы адам экологиясы философиясын зерттеуді терең және тұтастай талдау алға қойылып отыр. Өйткені, экология, экономика және саясат өзара байланысты.

Жаңа әдіснамалық және дүниетанымдық позициялар бойынша Шығыс пен Батыстың философия тарихының бай мұрасын игерудің жаңаша мүмкіндіктері, ислам рухани дәстүрінің ерекшеліктері, түркілік рухани тәжірибе мен қазақтың поэтикалық философиясының реконструкциялары анықталды. Догмаланған марксизмнен бас тарту әлемдік өркениеттік үрдістің сұхбаттастығына назар аударуға мүмкіндік берді. Қазақтардың және республикада өмір сүріп жатқан басқа этностар өкілдерінің рухани дәстүрлерінің синтезі бола отырып Қазақстан философиясы әлемдік философиялық мәдениетпен, құрылыммен тығыз байланысуға ұмтыла түсті. Қазақстан Философтар Конгресінің әлемдік философиялық қоғамның құрамына 2016 жылы енуін соның айғағы деуге болады [41].

Сонымен, Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізгеннен бастап жаңа құндылықтар жүйесі қалыптаса бастады және қоғамдық сана социализм құндылықтарынан нарық пен демократияның құндылықтық бағдарларына эволюцияланды деп сеніммен айтуға болады. Бірақ өтпелі типтегі қоғамға тән көптеген шешілмеген мәселелер қалған еді.

Диссертациядағы Қазақстан Республикасының егемендік алғаннан кейінгі жылдардағы дін саласындағы саясатының басты мақсаты ол – азаматтардың ар-ождан бостандығын сақтау еркіндігі көрсетіліп, оның ішкі мазмұнына дінтанулық талдау жасалды. Бұл зерттеу мәселесінің мазмұнын ашу барысында пәнаралық қатынастар қолданылып, философия, дінтану, құқықтану, саясаттану бағытында жазылған еңбектерге талдау жасалды.

Әрине мемлекетіміз өзінің дін саласындағы саясатын әлем елдерінің үлгісінде жасағанын ескере отырып, келесі тараушада осы бағытта талдаулар жасаймыз.

1.2 Діни сананы қалыптастыру барысындағы төзімділік қағидаттарын жүзеге асырудың әлемдік тәжірибесі

Өркениетті елдер даму тарихында осы диссертацияда қаралып отырған ар-ождан бостандығы қағидаты демократия құндылықтарының арасында ұзақ уақыт бойына орын алды, ХХ ғасырдың ортасында халықаралық-құқықтық мәнге ие болды, және оны жаһандық масштабта жеңімпаз деп тану, оны көптеген халықаралық актілерге қарамастан ертерек болады. Соған қарамастан, әлемнің жетекші елдерінде АҚШ пен Батыс Еуропа елдері өз саясатында осы ұстанымды ұстанады, ол «жаңа демократия» мемлекеттерінің заңнамасында жария етілген және бекітілген, сонымен қатар демократиялық мемлекеттердің ережелер қабылдануының маңызды элементі болып табылады. Оның іс жүзінде жүзеге асырылуы қазіргі кездегі қарсылыққа сәйкес келеді, оны барлық мемлекеттерде жеңу мүмкін емес, содан кейін проблемалар халықаралық деңгейге шығады. Еуропада оларды Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот қарайды, әртүрлі шешімдер шығарып, бұл мәселені оң шешуге тырысады.

Діни сананы қалыптастыру мәселесінде әлемдік діндер тарихына көз жүгіртсек, ар-ождан мен дін бостандығы проблемалары философтарды ежелгі уақытта да мазалаған және әсіресе христиан дінінің әлемдік дін ретінде қалыптасуы кезінде қолайсыз болып саналған (Августин Аврелиус идеялары (354-430), немесе Қайта өрлеу дәуірінде қажет болған (Николай Кузанский мен (1401-1464) Роттердамның Эрасмусы) (1469-1536), адамның табиғи құқығы ретіндегі көзқарастары, М. Лютер (1483-1546) - өзінің ішкі саласымен және христиандық наным-сенімдердің рұқсат етілген әртүрлілігімен бірге, қоғамдық даму қажеттігі туралы идеялары әрқашан қуғындалды.

Шіркеу мен мемлекеттің байланысы, діннің саясатпен үйлесуі Еуропадағы діни соғыстар дәуірінің негізін қалады (XVI - XVII ғғ.). Сонымен қатар, ойшылдар сол діндегі діни айырмашылықтар салдарынан азаматтарды мағынасыз өзара құрып кетпеудің жолын іздеуге мәжбүр етті, мемлекеттік билік пен дін саласының арасындағы келісім қалыптастыруға талпынды [42].

Діни сана қалыптастыруда ар-ождан бостандығын орнатудың келесі қадамын Э.Роттердамский конфессиялық күрес проблемаларына моральдың алтын ережесін енгізгеннен кейін - С.Кастеллион (1515-1563) қабылдады, ондағы негізгі идея - «басқалардың сізге істегенін қаламайтынды басқаларға

жасамаңыз». Бұл идеялар қиындықтар тудырды және Б.Спинозаның (1632-1677 ж.ж.) мемлекет белгілеген «діндарлық ережелеріне» сәйкес өзінің ішкі діни сенімдеріне ие болу құқығын қорғаған трактатына тыйым салынды. Мемлекеттің күнәларды жазалау құқығынан бас тартқан Дж. Локктың (1632-1704) одан әрі алға жылжуы, ол католиктерге, мұсылмандар мен атеистерге таралмайтын төзімділік шегін аздап кеңейтті. Ағарту дәуірі де ар-ождан бостандығын шыдамдылықтан асқан жоқ. Францияға Вольтердің көзқарасы тән - фанатизм мен төзбеушіліктің рұқсат етілмеуін жоққа шығару, діни плюрализмді шіркеудің деспотизмінен қорғаныс деп санай отырып, христиандықтың көптеген қағидаларын «жиіркенішті» деп есептей отырып, ол атеизмді одан да жаман деп атады, оның ізбасарларында мүлде қағидалары жоқ деп санайды. Төзімділікті қолдана отырып, ол дінге қарамастан азаматтардың тең құқықтары туралы ойламады [43]. Ж. Руссо (1712-1778) «әлеуметтік келісім» идеяларымен міндетті «азаматтық дін» туралы және оның ережелерін көпшілік алдында ескермегені үшін өлім жазасы қолдану туралы ой айтты. Германияда Г.Лессинг (1729-1781) және И.Кант (1724-1804), олардың артынан Г.Фихте (1762-1814) шіркеу мен мемлекеттің өзара тәуелсіздігін, олардың бір-бірінің істеріне араласпауын қатаң қорғауы қажеттілігі туралы сол кез үшін маңызды көзқарастар қалыптастырды.

Практикалық өмірде мемлекет пен шіркеу билігінің бірлігі екеуіне де, екіншісіне де қарсылықтың өсуіне ықпал етті, ал Францияда Француз революциясы оқиғалары болды. 1789 жылы 26 тамызда қабылданған «Адам және азамат құқықтары туралы декларация». 10 бапта діни толеранттылық туралы: «Өзінің наным-сенімдері үшін, тіпті діни көзқарастар үшін, егер олардың көріністері заңмен белгіленген қоғамдық тәртіпті бұзбаса, ешкім де қудаланбауы керек». Ар-ождан бостандығы идеясы әлі жеткілікті қолдауға ие болған жоқ. Бірақ дәл сол уақытта, Граф Мирабо мәлімдемесінде бұл ұғымдардың арасындағы айырмашылық тұжырымдалды: «менің көз алдымда шексіз дін бостандығы - бұл қасиетті құқық, сондықтан «төзімділік» сөзі, олар оны білдіргісі келетін сияқты, менің ойымша, бұл зорлық-зомбылықтың бір түрі болып көрінеді, өйткені билік бар, шыдамдылыққа ие болу үшін ар-ождан бостандығына «қол тигізеді», сондықтан «шыдай алмайтындығына» қол сұғушылық болып табылады [44].

Осы процестер одан әрі тереңдей түсіп, француз төңкерісі кезіндегі одан әрі даму зайырлы биліктің шіркеудің ішкі істеріне араласуға, оның ішкі бостандығын бұзуға талпыныс жасады, ал «анти революцияға» қарсы күрес көбінесе революцияның түпкілікті жеңілуіне ықпал еткен дінге қарсы күреспен байланысты болды. 1795 жылы ақпанда дін бостандығы туралы заң қабылданды, оған сәйкес «Республика ешқандай дінді қолдамайды және қаржыландырмайды, кез-келген дінді еркін жүргізуге кепілдік береді» деген ойлар бекітілді. Ар-ождан бостандығының маңызды құрамдас бөлігін заңнамалық тұрғыда шоғырландыру шиеленісті жеңілдетуге ықпал етті және соған қарамастан нақты прогреске қол жеткізді, бірақ олар түпкілікті емес және сәйкессіз жағдайда болды. Қалай болғанда да, революция Франциядағы католик шіркеуінің монополиясын жойды, азаматтардың дініне қарамастан

заңды теңдігі қайтадан орнатылды және мемлекеттің зайырлы табиғаты декларация деңгейінде болса да нығайтылды, сөйтіп ар-ождан бостандығы бағытында прогрессивті қадам жасалды.

Келесі революциялық бетбұрыс Париж Коммунасына байланысты болды (1871), ар-ождан бостандығы үшін күресті тағы бір зорлық-зомбылыққа, діни дүниетаным мен дінбасыларды басуға айналдырды [45]. Шіркеуді мемлекеттен бөлу мәселелерін біртіндеп шешу - білім туралы заңдардың қабылдануы (1882, 1886 жж.), Католиктердің біліммен айналысуға тыйым салуы (1904 жж.) Өз кезегін берді, ал 1905 жылы католик шіркеуімен келісім жойылды және заң құрылды. «Республика ар-ождан бостандығын қамтамасыз етеді. Ол барлық мәдениеттер мен конфессияларды еркін басқаруға кепілдік береді. Республика кез-келген мәдениетті мойындайды, кемітпейді немесе субсидия бермейді». Осы ережелерді жүзеге асыру нәтижесінде қантөгіске әкелген анти-клерикализм біртіндеп өткен нәрсеге айналды, өзінің бұрынғы күшімен билікке тигізетін ықпалын жойды.

Енді, Англияда болса, діни төзімділік пен ар-ождан бостандығы идеяларының дамуы 17-18 ғасырларда протестантизм мен католицизм арасындағы күрес аясында өтті. Англикан шіркеуі мемлекет иелігінде болды, ал католик шіркеуі дұшпандық саяси ұйым ретінде танылды, ал католиктерге қатысты төзбеушілік олардың құқықтарын жоғалтуымен қатар жүретін мемлекеттік саясат болды. Тек 1778 жылы католиктерге қарсы тыйым салу шаралары жойылды. Католиктерге саяси құқықтардың оралуы (сайлауға қатысу және парламентке кіру) 1829 жылға дейін Ирландияда саяси жағдай шиеленіскен кезде болған жоқ. Жалпы, ағылшын қоғамы француздарға қарағанда әлдеқайда зайырлы болып шықты, және қанды төңкерістер болған жоқ, олардың құмарлықтары діни / анти-ктерикалық фактормен де анықталды. Ағылшындардың және Англия шіркеуінің сеніміне келісу туралы декларацияның күшін жою барлығына беделді оқу орындарына баруға, парламентте орын алуға мүмкіндік берді, қос үйлену қажеттілігі алынып тасталды (тек мемлекеттік шіркеуде жасалған неке бұған дейін танылған). Ия, және Англикан шіркеуінің өзі католиктік мысалды қолдана отырып, мемлекетпен тығыз байланыста болу қаупін біліп, одан аулақ болу үшін шаралар қабылдады және бостандық жолына түсті. Сонымен, Англия конституцияда ресми түрде шоғырланбай (бұл мемлекетте болмаған сияқты) ар-ождан бостандығын қамтамасыз етуге шынымен шыға алды, әрине бұған тікелей негіз болған ағылшын халқында қалыптасқан ішкі мәдениет [46].

Ал енді Бельгияда дін бостандығы, көпшілік алдында ғибадат ету және пікір білдіру бостандығы 1831 жылғы Конституциямен кепілдендірілген, онда мемлекеттің дін қызметкерлерін тағайындауға және олардың жоғарғы билік органдарының араласуына, билік жүргізуіне тыйым салынған [47]. Сонымен діни таңдау бостандығы діни ұйымдардың мемлекеттік бақылаудан тәуелсіз болуымен толықтырылды.

Осы Еуропа елдерінің тәжірибесі Қазақстан Республикасындағы қазіргі жағдайға қызығушылық танытқан тәжірибелер арасында Нидерландтағы зайырлылық процесін атап өту қажет. Дін бостандығы және барлық діндердің

теңдігі 1848 жылы конституцияда бекітілген. 9 жылдан кейін мектепте дінді оқыту тоқтатылып, теологияның орнына университеттерде салыстырмалы дін (1876) енгізілді [48]. Әрине, оқу орындарында дін болмысын оқыту біздің мемлекетімізде де әртүрлі жағдайлар көрініс табуда.

Испанияда, Португалияда, Италияда католиктің заңмен бекітілген монополиясы Рим-католик шіркеуінің өзінің артықшылықтарын іске асырудың белсенді саясатымен үйлесіп, керісінше айтарлықтай көтерілістерге әкелді. Сонымен, 1810 жылғы Португалия төңкерісінен кейін бұл елдің конституциясы ар-ождан бостандығын жариялады [49], католиктік бұйрықтар елден шығарылды, олардың мүлкі тәркіленді. Бастауыш мектепте дін тоқтатылды. Испанияда ұқсас оқиғалар 1930 жылдары орын алды. Яғни Еуропа елдері тәжірибесі біз жоғарыда көрсеткендей өте күрделі, қиыншылықтар жағдайында ар-ождан бостандығының қалыптасуына дәлел бола алады.

Католиктердің ең дәстүрлі елінде – Италия – бейбітшілік пен келісімге ие болған қақтығыс 1870 жылдан бастап итальяндық әскерлер Римге кіріп, Италияға папалық мемлекетті қосқан кезде және 1929 жылға дейін созылды.

Православие еуропалық елдерінде, олардың көпшілігі 19 ғасырдың екінші жартысында ғана тәуелсіздікке ие болды, конституциялар дін бостандығын жариялады, бірақ православие шіркеуі мемлекеттік мәртебеге ие болды, прозелитизмге тыйым салынды (Греция 1864, Сербия 1903, Черногория 1905) – олардың идеясы үстем болды, бұл ұлттық дінді анықтайды.

Сондықтанда бұл мәселенің ішкі заңдылықтары күрделі екенін көрсетеді. Ал философтар мен саясаткерлердің тұжырымдарында гетерогенділік пен қанықтылық деңгейімен сипатталатын конфессиялық кеңістіктің жағдайы әсер еткені анық. Егер Францияда католиктерден басқа Гугеноттар пайда болса, онда пікірлердің плюрализмі кеңейе түсті, бірақ сенушілерге жат көзқарастардың қаталдығы Англиядағыларға қарағанда анағұрлым зор талапты болды, онда католиктер, англикандар, пуритандықтар, конгрегационисттер, методистер еврейлер мен мұсылмандарды есептегенде, бір уақытта әрекет етті және нақты әртүрлілік пайда болды [50]. Оны қарау және рефлексия жасау қажеттілігіне сұраныстар туады. Сонымен қатар, Англияда діни азшылықтарға қысым жасау деңгейі Америкадағы эмиграцияда өз бостандықтарын қорғауды, жүзеге асыруды жөн көрді. Америка Құрама Штаттарындағы конфессиялық кеңістік одан әрі кеңейгендіктен, қиын күрестен кейін төзімділік деңгейі жоғарылап, содан кейін тұжырымдама жасалды. Осындай бай таңдау жағдайында бірлікті сақтау ниеті - сенім болады, ол маңызды емес деген идея - діни төзімділіктің таралуына ықпал етті. АҚШ-та сол тарихи жағдайда барлық жаңа, алғашқы протестанттардың, діни бірлестіктердің пайда болуы, олардың миссионерлік қызметке құқығы және азаматтардың осы бірлестіктерге кіру құқығы жиі кездеседі. Буржуазиялық қатынастардың бай тәжірибесі моральдық талаптардың тек діни нанымдарға ғана емес, сонымен қатар басқа да маңызды факторларға, мысалы, іскерлік беделді құру және сақтау қажеттілігіне

негізделуі мүмкін екенін түсінуге әкелді; серіктестердің ерекше діни қатынасы азырақ және аз маңызды болды. Әр түрлі конфессиялар олардың эксклюзивизмге деген бейімділігін тежеді, әсіресе протестантизм, өйткені сенімнің беделі христиандық ілімнің жалғыз қайнар көзі ретінде Киелі кітапты түсінуге негізделген, сол қағидаларды әртүрлі түсіндіруге мүмкіндік береді. Әлемнің тәжірибелік біліміне негізделген және өндіріс прогресінде өзінің күшін көрсететін ғылымның дамуы діни скептицизм мен атеизмнің таралуына ықпал етті. Барлық осы факторлар біртіндеп діни сенім бостандығынан айыратын психологиялық кедергілерді жойып, қоғамдық практика мен заңнаманы түзетіп жіберді, оларды сол кездегі қоғамды біріктіруге бейімдеді.

Сол уақыттағы АҚШ-та қолданыстағы іс жүргізу заңы ар-ождан бостандығы идеяларын құқықтық нормалар арқылы тануға ықпал еткенін айта кету керек.

Алайда АҚШ-та ар-ождан бостандығын орнату процесі тез әрі оңай болған жоқ. Солтүстік Америкада қоныстану XVII ғасырда басталды, болашақ мемлекеттердің аумағын негізінен протестанттар басып алды, олар үшін діни бостандықты қабылдау католиктерге тән. Бірақ мұнда діни кеңістіктің біртектілігі төзбеушілікке әкелді. Сонымен, Массачусетске жиналған пуритандықтар Англия шіркеуінің қудалауына байланысты Англияны тастап, оның орнына өздерінің конфессионалды мемлекетін құрды. Ар-ождан бостандығы тек Құдайдан қорқатын адамдарға ғана берілуі мүмкін деген пікір айтылды және схисматикалық идеяларды ұстанбайды. Диссиденттерді қудалау «жиіркенішті инфекцияға» қарсы күрес арқылы ақталды деп танылды. 1656 жылы квакерлерге қарсы заң қабылданды, колония ішінде оның пайда болуы үшін күрестер жүргізді. Сонымен, эксклюзивизм кез-келген діннің жасырын ауруы екені дәлелденді, ол көпшілік дінге айналғаннан кейін және зайырлы билікке ие болғаннан кейін пайда болады. Азшылықта және билік тұтқаларынан алыс болған конфессиялар ар-ождан бостандығын қорғаушыларға айналады, сондықтан олар өз бостандықтары мен мүдделері үшін күресуге мәжбүр болды.

Оңтүстікте (Вирджиния және басқалар) мемлекеттік англиканизм жүйесі құрылды. Басқа конфессиялардың жақтаушылары үстемдік ететін шіркеуді ұстау үшін салық төлеуге мәжбүр болды, оларды анда-санда қуып жіберді. Мэрилендте бастапқыда католиктер үшін пана болған протестанттар билікті басып алып, оларды қудалай бастады.

Басқа мемлекеттерде діни төзімділік әр түрлі деңгейге көтерілді. Оның ең жоғары мәртебесі Пенсильвания штатында (сол кездегі колонияда), квакерлер штатында қол жеткізілді, онда негізгі заң Құдайға сенетіндердің барлығына ар-ождан бостандығына кепілдік берді. Діни бірлестіктер мемлекеттен бөлінді, католиктер мен еврейлер толық азаматтық құқықтарға ие болды. Нәтижесінде Солтүстік Америкадағы ағылшын отарларында ерекше діни әртүрлілік пайда болды: квакерлер, пресвитериандықтар, англикандар, католиктер, еврейлер, лютерандар, баптистер, реформаланған, меннониттер осында өмір сүрді.

Тәуелсіздік соғысы кезінде барлық пасторлар отарлаушылар күнә мен атеизмге толы болған Ұлыбританияның тираниясына қарсы Құдайдың жолында күресіп жатыр деп мәлімдеді. Күрестегі біртұтастық бірнеше мемлекеттерде діннің мемлекеттен бөлінуіне әкеліп соқты, 1787 жылы АҚШ конституциясында ар-ождан бостандығы бекітілді. А.Гамильтон, Дж.Мэдисон шіркеудің мемлекеттен толық бөлінуін және діни бостандықты қорғауды жақтады. Алайда федералды конституция Құрама Штаттарда «кез-келген дінге мүше болу ешқашан позицияны иелену немесе қандай-да бір қоғамдық парызды орындау үшін талап етілмейді» деген нұсқауды ғана қамтыды. Әрине, «қазір тек еврейлер мен басқа ұлт өкілдері ғана емес, сонымен бірге Рим Папасы да Америка Құрама Штаттарының Президенті болып сайлана алады» деген қарсылықтар болды. Алайда, жалпы демократиялық қағида жеңілді, оған сәйкес американдықтар жоғарғы биліктің иесі ретінде әрекет етеді. Егер адамдар христиан дінінен кетсе, онда бұл таңдау заңды болады. Кез келген ерекшеліктер діни істердегі бостандық қағидаларына сәйкес келмейді деген тұжырымдар қалыптасты.

Діннің мемлекеттен бөлінуі АҚШ-та Құқықтар туралы заңның қабылдануымен (1789 ж.) Орын алды. Конституцияға енгізілген алғашқы түзету былай деп жазылған: «Съез қандай-да бір дінді заңдастырмайды немесе оның еркін айналымына тыйым салмайды». Федералды деңгейде мұндай бөліну тарихта бірінші рет болды. Оның үстіне, бұл үстемдік ететін шіркеудің анти-діншілдердің «кек» емес, болашақта діни бейбітшілікті қамтамасыз ету үшін жіберілді. Мемлекеттік деңгейде мұндай қажеттіліктің жүзеге асырылуы және оны заңнамада шоғырландыру әлі де өзекті болды. Көптеген американдықтар Т. Джефферсонның пікірінше, «егер біз оларды біртұтас берік негізден - адамдардың санасында олардың бостандықтары - Құдайдың сыйы деп санасақ, олардың бостандықтары қорғалмайды деп санаймыз». Америка Құрама Штаттарында көптеген конфессиялардың қатысуымен діни конфессиялардың ерікті түрде таңдауы мен өзгеруі, діни ұйымдардың мемлекеттік бақылаудан тәуелсіздігі кіретін конфессиядан тыс азаматтық дін дамыды. Барлық протестанттық конфессиялардың және тіпті американдық католиктердің (Рим папасы қатты қарсы болды) қолдауын ала отырып, бұл идеялар жалпы діни сипат алды. Ал діни плюрализм, мемлекеттердегі конфессиялардың артықшылықтарын біртіндеп жою анти-клерикализм мен атеизмді тоқтатып қана қоймай, оларға қоғамдағы жағымсыз қатынасты тудырды. 19 ғасырдағы сенімсіздік пен атеизм американдық өмір салтына қайшы келеді деп қабылданды, ал олардың дискриминациясы Еуропадағыдан жоғары болды. Ол әлемдік тарихпен салыстырмалы құқық теориясы туралы мемлекеттерде кең көлемде көрініс тапты.

Осы салыстырмалы талдауды одан әрі жалғастырсақ, дәстүрлі діндер мен соған сәйкес шіркеулер терең тамыры мен әдеттегі ықпалына ие болған батыстың басқа елдерінде, әсіресе сот жүйесі континенталды заңға негізделген және еркін ойлау жетістіктерін заңнамалық тұрғыдан тануды қажет ететін елдерде процестер баяу жүрді. Бірақ саяси қажеттілік зайырлы билікті шіркеудің ықпалынан кетуге мәжбүр етті және көп дінді ішкі әлемнің

мәселелерін шешудің ұтымды тәсілдеріне негізделген. Сонымен бірге, ХХ ғасырдың бірінші жартысында барлық демократиялық бостандықтар, оның ішінде ар-ождан бостандығы тоталитаризм мен авторитаризм құбылыстарына қарсы тұрды, әрине ол революциялық процестің әсері екені анық.

Діни сананы қалыптастырудағы ар-ождан бостандығы мәселесіне қатысты авторитаризм демократиялық бостандықтар мен адам құқықтарын ескермеуімен, оппозицияның қызметіне тыйым салумен және діни қызметті қатаң реттеумен сипатталады, көбінесе кейбір конфессияларға артықшылықтар беріп, басқаларына қол сұғады; тоталитаризм - қоғамға толық бақылау орнату, міндетті идеологияның болуы, адамның тек саяси ғана емес, сонымен бірге жеке басының бостандығынан айыру, ойлау мен мінез-құлықтың міндетті әдісін белгілеу. КСРО-да тоталитаризм дінді әлеуметтік және жеке өмірдің феномені ретінде толығымен жою міндетін қойды. Италияда, керісінше, католицизмді мемлекеттік дін ретінде жариялауға әкелді. Фашистік Германияда тек иудаизмге тыйым салынды, Иегова Куәгерлері қудаланды, екі негізгі шіркеу - Евангелиялық және Рим-католик - «ұлттық социалистік дүниетанымға сәйкес келді». Саясатта христиан дінін ұлтқа табынушылықпен алмастыру үрдісі қалыптасты, А.Гитлер христиан мен неміс нәсілінің үйлеспеуі идеясын бірнеше рет білдірді. 1937 жылы Ұлт социалистік партиясының мүшелері христиандық шіркеулерден кетеді деп жарияланды, протестант дінбасыларын қуғын-сүргін басталды. 1937 жылы Ұлт социалистік партиясының мүшелері христиандық шіркеулерден кетеді деп жарияланды, протестант дінбасыларын қуғын-сүргін басталды. Католик шіркеуімен келісім жасалды, бірақ оның дін қызметкерлерінің шіркеуді назификациялауға қарсылығы 1939 жылы оларға қарсы қуғын-сүргінге әкеліп соқты, 6000-нан астам католик дінбасылары тұтқындалып, барлық католик одақтары жабылды. Екінші дүниежүзілік соғыстың нәтижелері бойынша КСРО Шығыс Еуропа елдерін өзінің ықпал ету саласына қосуға қол жеткізді. Олардағы қалыптасқан коммунистік режимдер, тоталитаризм және дінді басу дәрежесі бойынша кеңес деңгейіне жетпеді, бірақ 1950 жылдардың ортасына дейін олар өте қатал болды, олар дін қызметкерлерін тыңшылық және басқа да қылмыстар үшін айыптауларды ұйымдастырды. ХХ съезден кейін жағдай бәсеңдеді (Албанияны қоспағанда, дінге тыйым салу әрекеті жасалды; шомылдыру рәсімінен өту үшін 5 жылға дейін бас бостандығынан айыру белгіленді. Діни қызметкерлер іс жүзінде жойылды), бірақ діни ұйымдарға қысым социалистік жүйенің құлдырауына дейін жалғасты. Ол тәжірибені қазақ елі де кең көлемде басынан өткізді, ол туралы келесі тарауларда нақтылап, ашық талдаулар жасалады.

Испанияда, әсіресе католик шіркеуі мен мемлекет арасындағы достық қарым-қатынастар өткір антитеррористік демонстрацияларға, храмдар мен монастырьлардың өртенуіне әкеліп соқты, ал 1936 - 1939 жылдары азаматтық соғыстың қатыгездігіне өз үлесін қосты, онда ұлтшылдар - католиктер мен республикашылдар-антиклерикандықтар, ар-ождан бостандығы идеясын жойды. бір-біріне (және жарты миллион адам қаза тапты, 5 мың ғибадатхана қиратылды). Франко бастаған ұлтшылдардың жеңісі католик шіркеуі

мемлекеттік шіркеу болып саналатын орташа тоталитарлық режимнің пайда болуына әкелді. 1953 жылы жасалған келісім шіркеудің демократиялық процестерін дамытуға мүмкіндік беретін шіркеу істеріне мемлекеттің араласпауын қарастырды.

XX ғасырдың ортасына қарай протестанттық және католиктік шіркеулер ақиқатты монополиялық иеленуге деген талаптарын жұмсартты, бұл діни толеранттылықты біртіндеп қалпына келтіруге, шіркеулер арасындағы үнқатысуды және шиеленісті төмендетуге ықпал етті.

1962 - 1965 жылдары Екінші Ватикан Кеңесі өз құжаттарында шіркеуді дәуірдің талаптарына жақындататын ережелер жасады, эксклюзивизм деңгейі едәуір төмендеді (католик шіркеуі “шоқындырылған, христиан атаумен безендірілген, бірақ бәріне сенбейтіндермен байланысын мойындайды” оның толықтығы немесе Петр мұрагері басшылығымен серіктестіктің бірлігін сақтамау. Өйткені, Киелі жазбаларға сенім мен өмірдің ережесі ретінде сиынатын адамдар көп ...) «Екінші Ватикан кеңесі мәсіхшілерді ажыратып емес, жақындастыратын сәттерге назар аударды және тіпті «христиандық емес діндер» бәрібір барлық адамдарды ағартатын» шындықтың сәулесін әкеледі» деп, сонымен қатар бостандық қағидатын нақты қолдайтындығын айтты. ар-ождан [51]: «адамның діни сенім бостандығына құқығы бар. Бұл бостандық барлық адамдар жеке адамдардың да, әлеуметтік топтардың да мәжбүрлеуінен, сондай-ақ кез-келген адами күштерден еркін болуы керек, сондықтан діни мәселелерде ешкімді ар-ожданына қарсы әрекет жасамауға мәжбүр етпеуі керек. ар-ожданына сәйкес шектеулі түрде әрекет етуге тыйым салынады: жеке өмірде де, қоғамдық өмірде де, жеке адамдармен де, қоғамдастықпен де. Сонымен қатар, Кеңес діни сенім бостандығы құқығы шынымен адамның қадір-қасиетіне негізделген деп мәлімдейді, бұл Аян кітабында да, Құдайдың Сөзінде де белгілі. «Адамның діни сенім бостандығына құқығы қоғамдық заңдар мен тәртіпте, ол азаматтық заңға айналатындай түрде танылуы керек» деген көзқарастар қалыптасты [52].

Протестанттық шіркеулер діни төзімділікке қарай дамуда, дегенмен төзбеушілік элементтері сақталуда, әсіресе католицизмге қатысты, әсіресе католицизмге қатысты: тарихи қайшылықтарды жеңу қиын. 1948 жылы протестанттар құрған Дүниежүзілік шіркеулер кеңесі, алғашқы съезде дін бостандығы туралы декларация қабылдаған, дін мен ар-ождан бостандығын қорғаудың халықаралық құжатын қабылдауға шақырған [53].

Мұндай құжат - адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы және 1948 жылы БҰҰ қабылдаған. Оның ар-ождан бостандығына қатысты негізгі ережелері жоғарыда талқыланды. Әрине біздің зерттеп отырған мәселелерге тікелей қатынасы бар. Қазақ елі дін саласындағы саясатын қалыптастырғанда әлемнің өркениетті елдерінің тарихында қалыптасқан үлгілерін ескеріп, олардың ислам өркениеті негізінде дамыған қазақ елінің реалдылықтарымен салыстырып, дінтанулық, құқықтық талдаулар жасады.

Жаңа бостандық өрісінде мемлекеттік бақылауды рухани саладан алып тастауға негізделген қозғалыстардың қарқынды дамуы басталды, олар діни зерттеулерге жаңа діни қозғалыстар; деген атпен енді. Жаңа діни ағымдар

шығыс бағытындағы діни идеяларды еуропалық топыраққа әр түрлі дәрежеде еуропалық ойлау дәстүрлі идеяларымен байланыстырды [54]. Олардың кейбіреулері қазіргі халықтардың ата-бабаларында кең таралған исламға, христианға дейінгі идеяларды қайта қарастыру әрекеттеріне жүгінді. Кез-келген діни процестегідей, мұндай идеялардың айналасында жаңа бірлестіктердің пайда болуы жетекшілер, пайғамбарлар, ұстаздар, уағызшылардың қайраткерлерімен байланысты болды. Олардың қатарында өздерінің ізбасарларына үстемдік етуге ұмтылған адамдар болды, бұл оларды қоғамнан бөлуді талап етті және кейде тоталитарлық қауымдастықтардың құрылуымен қатар жүрді, қарапайым қатысушылар демократия мен азаматтық бостандықтардан ғана емес, сонымен бірге кез-келген бостандықтан айырылды. Бұл құбылыс ғылыми емес болса да өмірге келді, бірақ жаңа діни қозғалыстар бөлігі қызметінің кейбір аспектілерін көрсететін «деструктивті культтар» сияқты ұғымдар дәстүрлі еуропалық сананың маңызды қағидаларына қайшы келеді және осы бірлестіктердің кейбірінде «тоталитарлық секталар» ұғымын баса көрсетеді. Мұндай қоғамдастықтар жабық аумақтарға қоныстанды, олардың мүшелері өз жетекшілерінің талаптарын қатаң түрде орындады, пайдаланылды және қорланды. Мұндай діни бірлестіктердің ізбасарларын жаппай өлтіру жағдайлары олардың тарауының еркі бойынша белгілі болды, осы процестер посткеңестік мемлекеттердің барлығында және біздің елде де кездесуде.

Жаңа діни қозғалыстартағы қылмыстық көріністер Еуропалық қоғамдастық елдерінде назар аударды. Еуропа Кеңесі мен Еуропа Кеңесінің Министрлер Кабинеті деңгейіндегі шешімдер - секталар мен жаңа діни ағымдарға тиым салды. Парламенттік Ассамблеяның 1992 жылғы 1 қарашадағы № 1178 ұсынысы, Еуропа Парламентінің 1996 жылғы 12 ақпандағы Еуропадағы секталар туралы қаулысы, Еуропа Кеңесінің бірауыздан қабылдаған шешімі: 1999 жылғы 22 маусымдағы деструктивті культтердің құрбандарына көмек беретін ұйым құруға өтініш айтты, осы бағытта көптеген жұмыстар істелуде [55]. Қазақстан Республикасы үшін бұл шешімдер басымдықтарға ие.

Алайда әртүрлі мемлекеттердің қайшылықтарын шешудің әртүрлі модельдері қолданылды, олар сол елде өмір сүріп жатқан этностардың мәдениетін, тарихын, конфессиялық басымдықтарын ескерді [56].

Шынында да, бұл шешімдердің өзі «әр түрлі мәдени дәстүрлер мен заңнамалық жүйелерді ескере отырып, әр үкіметке барлық секталар мен жаңа діни ағымдардың ортақ мәртебеге жетуін талап етуді ұсыну қисынсыз болып көрінетіндігінен туындады. Мұндай секталар мен ағымдардың мүшелері олар келген елдің заңдарын құрметтеуі керек екендігі айқын». Олардың іс-әрекеттері дін саласынан асып, жаңа қалыптасып жатқан тәуелсіз елдердің ұлттық қауіпсіздігіне қол сұғатын фактілерде көптеп кездесуде.

Үкіметтерге «барлық қажетті шараларды қабылдауға ... және мүдделері қауіпті қауіп төндіретін ерекше қорғаныс пен көмекке мұқтаж балалар мен басқа адамдарды қорғау үшін соттарда немесе басқа құзыретті отбасылық ұйымдарда барлық төтенше жағдайлардың алдын-алуды қамтамасыз етуге

шақырды», бірақ әрбір мемлекет бұл бағытта нақты жағдайларды ескере отырып, терең сараптамалар жасайды.

Бұл ұсыныс ерекше жағдайларда құзырлы органдар балалардың мүдделерін қорғау туралы шешім қабылдауы үшін қарапайым және шұғыл сот процедураларын жүргізуді жақтайды. Ұсынымға түсіндірме меморандумы сотта баланың денсаулығын қорғау үшін «эксклюзивті күшке» қатысты (мысалы, 7-тармақ), қажет болған жағдайда балаға қанды тез арада құюға мүмкіндік беру үшін, бірақ ата-аналардың қалауына қарсы болса да, дәрігерлерге рұқсат беріледі.

Ұсыныста, сонымен қатар осы саладағы байыпты заңнамалық бастама Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық конвенцияның 9-бабында кепілдік берілген ар-ождан мен дін бостандығына қайшы келуі мүмкін екендігі көрсетілген [57].

Сонда да дегенмен, соңғы жылдары орын алған елеулі оқиғалар бізді «әдетте секталар деп аталатын топтардың қызметі (Ассамблея нақты анықтама беруді қажет деп санамайды) демократиялық қоғамдардың қағидаларына сәйкес болуы керек» деп талап етуге мәжбүр етті, әрине оның да нақты себептері көп.

Сондықтан, ең алдымен, мектеп бағдарламасына сәйкес оқытылатын және жасөспірімдерге, сондай-ақ діни, изотерикалық немесе рухани типтегі әртүрлі топтардың ізбасарларының балаларына бағытталған осы топтар туралы сенімді және объективті ақпаратқа қол жеткізу өте маңызды». Ол қазақ елінде қазір өзекті мәселелердің бірі екендігін зиялы қауым біледі.

Осы негізде Ассамблея мүше мемлекеттердің үкіметтерін шақырды:

«- секталар бойынша тәуелсіз мемлекеттік немесе аймақтық ақпараттық орталықтар құруды қолдауға;

- жалпы білім беретін мектеп бағдарламасына маңызды ой және дәстүрлі діндердің мектептерінің тарихы мен философиясы туралы ақпаратты енгізуге;

- осы топтар жүргізетін заңсыз әрекеттерге қарсы қылмыстық және азаматтық-құқықтық процедураларды қолдануға;

- сектанттық құрбандарды қорғау үшін үкіметтік емес ұйымдарды құруға қолдау көрсетуге;

- соттар мен полиция органдарының қолданыстағы нормативтік құқықтық актілер мен құралдарды ұлттық деңгейде тиімді пайдалануына, сонымен қатар бір-бірімен, әсіресе, Европол аясында, секталар жауапты негізгі құқықтардың бұзылуына қарсы тұру үшін бір-бірімен белсенді және тығыз ынтымақтастық орнатылуына көз жеткізуіне;

- олардың салықтық, қылмыстық және сот заңдарының мұндай топтардың заңсыз әрекеттерді болдырмауы үшін жеткілікті екендігін тексеруге;

- автоматты түрде діни ұйым мәртебесін бермеу, бірақ заңсыз немесе қылмыстық әрекеттерге қатысы бар секталарға қатысты болған жағдайда, оларды салықтық жеңілдіктер мен белгілі бір заңды қорғауға кепілдік беретін діни бірлестік мәртебесінен айыру мүмкіндігін қарастыруға;

бірақ сонымен қатар:

- «Шағын топтардың кез-келген дискриминациясы мен маргинализациясына қарсы қатаң қадамдар жасаңыз және діни топтарға деген төзімділік пен түсіністік рухын насихаттауға» деген ойлар көрсетілген.

1999 жылғы 22 маусымда Еуропа Кеңесі деструктивті секталардың құрбандары мен олардың отбасыларына көмек көрсету үшін мүше елдердің әрқайсысында мемлекеттік ұйымдар құру қажеттілігі туралы мәлімдеді. Әрине бұл шаралар Қазақстан Республикасында да іске асырылуда.

Көріп отырғаныңыздай, ұсыныстар бір-біріне қайшы келеді. Іс жүзінде, ЕО-ға мүше он бес мүшенің он біреуі өздерінің шекараларындағы жағдайды зерттеп, аталатын культтар жеке адамдарға, отбасыға, қоғамға және оның демократиялық институттарына қауіп төндірмейді деп мойындады. Олар кейбір діни ағымдарға қатысты мәселелерді, қажет болған жағдайда, диалог арқылы немесе тұрақты сот процесі арқылы шешуге болатындығын мойындады.

Төрт мемлекет түрлі бастамалар жасады. Австрияда діни ағымдар, сондай-ақ танылған діндер туралы ақпарат алу үшін мемлекеттік, шіркеу және жеке орталықтар құрылды. Германияда секталар мен психологиялық топтар бойынша парламенттік комиссия жұмыс істеді. Ол тек саентология шіркеуін бақылауды ұсынатын есеп жариялады. Франция мен Бельгия ұқсас комиссиялар құрды, жаңа заңдар мен ережелер қабылдау арқылы мәдениеттер мен зиянды секталарға қарсы саясатты одан әрі дамыта түсті. Франция Мәдениетпен күрес жөніндегі ведомствоаралық комиссия құрып, бүкіл қоғамды осы мәдениеттерге және оларды бақылауға мұқият болуға шақырды. Шет елдерде қатал сынға ұшыраған культтар туралы заң да қабылданды. Францияның әрекеттеріне жауап ретінде ЕҚЫҰ конференциялары, Еуропа Кеңесі, түрлі академиялық конференциялар, сондай-ақ адам құқықтары жөніндегі ұйымдардың баяндамаларында халықаралық конференциялар кезінде керісінше күшейе түсті. 2002 жылы Франция Мәдениеттерге қарсы ведомствоаралық комиссия құруға бастама жасаған заңның күшін жойып, басқасын ұзартты, соның негізінде олар қырағылық және секталарға қарсы күрес жөніндегі ведомствоаралық комиссияны құрды, олардың әрекеттері бүгінгі күнге дейін сынға ұшырамаған. Бельгия тез арада дәл сол күрес саясатын диалогтың кез келген түріне залал келтіре отырып, Францияның үлгісімен жүрді, осылайша бұл саясаттың элементтері сынға алынып, даулы және қайшылықты аспектілері болды.

ЕО-да жүйелі түрде жүргізіліп келе жатқан саяси және діни салаларды бөлу қағидаты мемлекетке басқа бір конфессияны басқаның зиянына қолдау көрсетуге немесе белгілі бір дінге немесе сенімге қарсы күресуге мүмкіндік бермейді.

«Секталар» немесе «культтар» деп аталатын «дәстүрлі емес» діндерге қарсы күрес жолын таңдаған ЕО-ға мүше төрт мемлекет үкіметтік емес құқық қорғау ұйымдарының баяндамаларында, халықаралық конференцияларда (БҰҰ, ЕҚЫҰ және т.б.) және академиялық сындарда қатал сынға ұшырады. Олардың саясаты секталар мен культтар немесе олардың жетекшілері айыптауының күтілетін өсуіне әкелген жоқ. Керісінше, соңғы сот

шешімдерінің өте аз саны соңғылардың пайдасына қабылданған жоқ, кейде қаржылық және адами ресурстарға салынған үлкен инвестицияларға қарамастан, бұл шешімдер тиісті мемлекеттік саясаттың нәтижесі болған жоқ. Көптеген жағдайларда заңсыз әрекеттерді айыптау үшін қолданыстағы заңнаманы қолдану және қылмыстық жауапкершілікке тарту жеткілікті болды.

Соған қарамастан, мемлекет тарапынан қаржыландырылған сектанттарға қарсы науқан бұқаралық ақпарат құралдарында және қоғамдық пікірде белгілі бір көңіл-күй тудырды, бұл көптеген жеке қайғылы жағдайларға әкелді. Қоғамдық және жеке салада кемсітушілік пен төзбеушіліктің көптеген жағдайлары тіркелді. Діни топтар мен олардың қара тізімге енген мүшелері мемлекетке, қоғамға және жеке өмірге қауіпті деп жарияланды, ол келесі түрде көрінді: жала; көршілердің, жұмыс орнындағы және мектептердегі қысым көрсету; жеке беделге нұқсан келтіру; жұмысынан айрылу немесе жоғарылату; жұмыстан босату; ажырасу рәсімі кезінде балаға немесе оның қамқоршысына ресми түрде рұқсат алу құқығынан айырылу; діни рәсімдерге немесе жиналыстарға арналған үй-жайларды жалға алу мүмкіндігінің болмауы; «секталардың» немесе олармен байланысты жеке тұлғалардың банктік шоттарын біржақты және негізсіз жабу; қоғамдық комиссияларға, кеңестерге және полиция қадағалауына кіруге тыйым салу фактілері көптеп кездесетін болды.

Еуропалық Кеңестің Парламенттік Ассамблеясы 1309 (2002) қарарында «секталарға» белсенді қарсы тұру үшін қабылданған шаралардың нәтижелері мен төмен тиімділігін бағалап, «ЕО мүше-мемлекет қоғамдық тәртіпті қорғау үшін кез-келген шараларды қабылдауға құқылы, алайда бостандықтарды ресми түрде шектейді. Еуропалық негізгі құқықтар мен бостандықтар туралы конвенцияның 9 (ой, ар-ождан және дін бостандығы), 10 (пікір білдіру бостандығы) және 11 (жиналу және бірігу бостандығы) кепілдіктері ерекше қаралады», белгілі шешімдер шығарылады.

Мемлекет пен діндер арасындағы бөліну жүйесінде, мысалы, Францияда, Нидерландыда немесе Ирландияда діни бірлестіктерді ресми түрде мойындау жоқ. Дүниетаным және діни бірлестіктер қолданыстағы заңнама аясында заңды тұлға еркіндік ала алады. Алайда, көптеген ЕО елдерінде діни конфессияларды және дүниетанымдық қауымдастықтарды мемлекеттік мойындау жүйесі бар, бұл олардың санатталуына әкеледі. Әр елдің өз анықтамалары мен өзіндік белгілері бар, оларды ескеру объективтілік.

Шынында да, ЕО мемлекеттерінде діни (дүниетанымдық) бірлестіктерді санаттау кең таралған. Сонымен, Бельгияда діни және дүниетанымдық қауымдастықтардың екі категориясы бар: танылған және танылмаған. Грецияда категориялардың екі түрі бар: біріншіден, «әйгілі» діндер және «басқа» діндер. Екіншіден, жария құқықтың заңды тұлғалары және жеке құқықтың заңды тұлғалары. Италияда мемлекетпен танылған діндер арасында айырмашылық бар, оларға мемлекет пен діни конфессиялар арасында арнайы келісім жасасуға рұқсат етілген. Словакияда діни бірлестіктердің екі категориясы бар: үкімет тіркеген діни бірлестіктер және азаматтық бірлестіктер. Данияда үш категория бар: танылған діндер, бекітілген діндер

және қарапайым коммерциялық емес бірлестіктер. Австрияда үш сатылы жүйе бар: мемлекет мойындаған діни қоғамдар, тіркелген діни конфессиялар және коммерциялық емес бірлестіктер. Португалияда діндердің төрт категориясы бар: шіркеулер және сол елде тамыры бар діни бірлестіктер, діни корпорациялар, жеке корпорациялар және тіркелмеген бірлестіктер.

Санаттау жүйесі адам құқықтары тұрғысынан жетілмеген, өйткені бұл екі сатылы немесе көп сатылы жүйе, онда кейбір діни бірлестіктер мен діндарлардың өздері жекелеген және ұжымдық құқықтарды мемлекет жіктеуі негізінде жүзеге асыра алмайды. Артықшылықты мәртебеге арналған артықшылықтарды ұсынатын кейбір өлшемдер күмәнді. Елде 30 жыл немесе шетелде 60 жыл өмір сүру ұзақтығының Португалия ұлттық шегі, кейбір діни топтар мен сынға алынды. Австриядағыдай, ең аз мүшелігі 16000 мүше болғаны да сынға ұшырады. Кейбір мемлекеттерде ешқандай заңды критерийлер жоқ және олар берілген билікті пайдаланады, кейде оны теріс қолданады. Сондай-ақ, кейбір елдердің кейбір діндердің жоғары категорияға кіруіне жол бермеу үшін олардың санаттарға бөліну критерийлерін асығыс қайта қарастыратын кездері болады.

Испания, Португалия немесе Норвегия сияқты кейбір елдер барлық діни және идеологиялық қауымдастықтарды тіркеп, халыққа қол жетімді болатын арнайы тіркелімдерді жасады. Екі немесе көп сатылы жүйені қолданатын елдерде діни конфессиялар санаттар тізімінде нақты көрсетілген. Мұндай саясаттың мақсаты әдетте салық жеңілдіктері немесе мемлекеттік қаржылық қолдауды пайдаланатын топтарды анықтау болып табылады. Францияда шіркеудің мемлекеттен бөлінуі болғанына қарамастан, қаржылық артықшылықтарды пайдаланғысы келетін діни қауымдастықтар қажетті жағдайларда «мәдени бірлестіктер» ретінде белгіленеді.

Санаттауға қатысты тағы бір маңызды сын осы жүйеде туындаған әр түрлі дискриминацияға байланысты. Төменгі санаттағы діни бірлестіктер, мысалы,

- олардың діни қызметкерлерінің жалақысы мен білімі үшін мемлекеттік субсидия алуға құқығы жоқ;

- мемлекеттік мектептерде дінді оқытуға құқығыңыз жоқ (сәйкесінше, осы ұйымдардың мүшелерінің балалары тиісті діни қызметпен айналысуға тыйым салынады);

- армияда, босқындар орталықтарында, ауруханаларда немесе басқа да әлеуметтік жұмыс және денсаулық сақтау мекемелерінде және түрмелерде ресми түрде тіркелген дінбасылар болмауы керек (сәйкесінше олардың мүшелеріне пасторлық тиісті күтім көрсетілмейді);

- миссионерлерге, діни лидерлерге, тіпті еріктілерге де визалармен бірге ерекше шектеулер бар;

- БАҚ-қа қол жетімді болмауы;

- мұндай жүйе бар елдерде азаматтық актімен бірге неке қию рәсімін жасауға құқылы емес;

- көптеген жағдайларда қауіпті секталар немесе культтар ретінде белгіленеді;

- Ресми органдар осындай ұйымдарға нұқсан келтіретін мемлекеттік және жеке институттарға демеушілік жасайды (олардың мүшелері жеке немесе ұжымдық адам құқықтары саласында кемсітіледі).

Әлемдік тәжірибеде адамның ар-ождан бостандығы саласындағы жарияланған конституциялық құқықтары мен бостандықтарын іске асырудың құқықтық негізі екі ғасырлық дүниежүзілік тарихи дәстүрге сүйене отырып, діни бостандық идеясын және дінге сенушілердің өздерінің институционалдық көрініс құқықтарын іске асыруға арналған бағытта көптеген игі істерді іске асырды.

Қазіргі кезде, шын мәнінде, құқық жүйесінде әр адамның жарияланған ар-ождан бостандығына сенушілердің корпоративтік құқықтарымен алмастыру бар. Тиісінше, ар-ождан бостандығы құқығын іске асырудың құқықтық тетігін қалыптастырудың мәні мен маңызы діни бірлестіктердің қызметін «арнайы» реттеуге дейін азаяды, ол сипат бұл мәселенің болмысын шектейді.

Діни бірлестіктер дәстүрлі түрде қазіргі Қазақстан Республикасында және әлемнің көптеген елдеріндегі саяси мүдделер мен «ерекше» бақылаудың субъектісі болды, нәтижесінде діни азшылықтардың құқықтары ғана бұзылмайды, бірқатар демократиялық конституциялық қағидалар бұзылады, дүниетаным еркіндігі шектеледі, бірақ, жекелеген мемлекеттер мен әлемдік қауымдастық жаһандандудың әлеуетін толық пайдалану және оның сын-қатерлеріне лайықты жауап табу мүмкіндігін жіберіп алады деген ойлар да жиі туындайды.

Бүгін, ХХІ ғасырда, мемлекеттердің өзара тәуелділігі мен байланыстары өзара іс-қимылы жаһандану жолымен бөгіліп отыр - ұлғаюдағы өзара іс-қимыл, рөлдердің артуы және ұлттық мемлекеттердің құзыретіне кірмейтін құрылымдар мен құбылыстар пайдасына қатынасының өзгеруі жиі кездесуде. «Жаһандану - бұл адамзаттың экономикалық, мәдени және саяси өмірін интернационалдандыру процестерінің түбегейлі өзгеруі, олардың күрт жеделдетілуі және терең сапалы қайта құру» [58] деп түсіну керек. «Жаһандану - бұл қоғамның барлық аспектілерін қамтитын, сондықтан ғылымның көптеген салалары зерттейтін көп өлшемді және макро масштабты процесс» [59] екені оның болмысы мен болашағын ашып береді.

Өткен ғасырдың 60-70 жж. глобализм пайда болды, ол біздің түсінігімізше - дамудың шектер идеясына байланысты қарастырылатын адамзаттың ғаламдық мәселелері туралы ғылым. Ғалымдардың көпшілігінің адамзаттың жаһандық даму перспективалары туралы идеялары жаһандық мәселелерді жүйелі түрде зерттеуді бастаған әлемге әйгілі Рим клубының баяндамаларына негізделді. Римдік клубтың «Өсудің шегі», «Өсімнен тыс» баяндамаларында және оны жасаушылардың теориялық еңбектерінде глобализм тақырыбы адамзат өміріне қауіп төндіретін және шешуді талап ететін мәселелер жиынтығы, сонымен қатар жалпыға ортақ эволюция процесінің құрамдас бөлігі ретінде анықталғандығы қазіргі зиялы қауым толығымен мойындағаны ақиқат.

Қазіргі уақытта жаһандық мәселелер бойынша зерттеулердің көбеюі және соның салдарынан осы проблемаларды түсіндіруге бағытталған ойлар даму үстінде. Алайда, әлемдік өркениеттің келешегін талқылайтын барлық басылымдардың ортақ орны адамзаттың өмір сүруіне ғаламдық экологиялық дағдарыс қауіп төндіретінін мойындау болды, бұл негізінен дамыған елдердің техногендік іс-әрекеттерінен туындады. Пікірлер шашырауы тек қана апаттың басталу уақытын бағалау кезінде байқалады, оны адамзаттың экономикалық қызметін түбегейлі қайта құрусыз болдырмауға болмайтындығын ешкімнің мойындағы келмейді, себебі бұл мәселенің теңіздей терең экономикалық себептері бар.

Осылайша, күн тәртібіне адамзаттың өмір сүруі туралы ғаламдық проблемалар жалпыланған тәсілдер мен интеграцияны қажет етеді, бұл ұлттық басымдықтар мен инфрақұрылымдардың кешенін, ұлттық егемендіктің бір бөлігін әлемдік құрылымдардың пайдасына беруді экономикалық және саяси бірлік үшін, тиімді бірлескен іс-қимылдарды іздеуді талап етеді. тұрақты дамудың жолдары және проблемаларды шешу үшін әлемнің көшбасшы елдерінде гуманизм мен әділеттілікті мойындайтын үрдістер қалыптасуы керек.

XX ғасырда адамзат жаһандық өзара тәуелділікті мойындауға тырысты. Ұжымдық қауіпсіздік түсінігін қалыптастырған Ұлттар Лигасы осы бағыттағы алғашқы қадам болды. Екінші қадам адамзаттың қауіпсіздік, сонымен қатар денсаулық сақтау, ауыл шаруашылығы, білім беру, қоршаған ортаны қорғау және балаларды қорғау саласындағы бірлескен іс-қимылдарға қабілеттілігін көрсететін күш – БҰҰ болды. Адам құқықтары саласындағы халықаралық құжаттардың кеңінен танылуы және бейбітшілікті сақтау мен нығайтуға бағытталған күш-жігер ерекше назар аударады, бұл бағыт болашақта үміт артатын ең тиімді қозғалыс болмақ.

Қазіргі әлемнің өзара байланысты, өзара тәуелді табиғаты қазіргі өркениеттік, этно-конфессиялық, идеологиялық кедергілерге байланысты әр түрлі мемлекеттер, халықтар мен аймақтардың бір-бірімен ынтымақтастық орнатуға деген объективті қажеттілігі мен субъективті дайын еместігі арасындағы қайшылық ретінде көрінеді.

«Ынтымақтастық пен бауырмашылдық тенденцияларына нарықтық аумақтарды және табиғи ресурстарды бақылауды күресті күшейтуге бағытталған тенденция қарсы болып отыр, мұнда ТҰК мүдделері, халықаралық қаржылық олигархия және саяси элиталардың амбициясы шешуші рөл атқарады» [60]. Осылайша, тұрақты даму және жаһандық проблемаларды еңсеру мақсатымен адамзаттың бірігуіне және одақтасқан елдер, елдер топтары, аймақтар арасындағы шиеленістер мен олқылықтар қарсы тұруда. Мүмкін, бұл олқылықтар XXI ғасырдағы адамзат үшін басты сынақ болып табылады, одан шығу жолдары тек дипломатиялық әдістермен келіссөздерде шешілгені жөн.

Қазіргі уақытта ең күрделі мәселе - бұл дамып келе жатқан жаһандық қоғам мен ұлттық құрылымдар арасындағы байланыс. Бөлу тенденциялары сақталды және күшейе түсті, әлемдік қоғамдастық әлі де ұлттық өзгерістерге

негізделген технологиялық өзгерістер мен экономикалық интеграцияны дәстүрлі саяси құрылымдармен келісу және азшылыққа, «достарға» «бейтаныс адамдарға» және т.б. қарсы тұрудың терең проблемаларын мұра ету міндетіне ие.

Болмысы мен табиғаттыңда оқшауланушы болып табылатын ұлттық саясат экономикаға әлемдік нарықтың заңдарын толық сақтауға мүмкіндік бермейді, яғни. тиімді және бәсекеге қабілетті болуды талап етеді. «Дүниежүзілік сауда жағдайларына бейімделе алмайтын елдер мұны жасайтын мемлекеттерден артта қалуы мүмкін» [61].

Қазіргі қоғамда терроризм мәселесі ерекше назар аударуға тұрарлық. «Халықаралық терроризм сияқты шындықтың пайда болу фактісі жаһандану біршама дамығанын көрсетеді. Жаһандануды бақылаудағы монополия, ол сөзсіз жоғалтқандар мен сенушілерді шығарады, капиталды одан әрі кеңейтуге кедергі болып, жағдайды террористік қайта құрудан басқа жол көрмегендердің ұстанымын күшейтті» [62].

Ал, шынында да, терроризм - бұл ғаламдық және ұлттық деңгейде биліктің монополиялану тенденцияларынан туындаған құбылыс. Дінді саяси мақсаттар үшін пайдалану, билікті шоғырландыру және мемлекетті клерикализациялау, біртұтастықтың белгілі бір саласын құрайды, оған шексіз билік негізделеді, ол өзіне, соның ішінде терроризм сияқты экстремалды формада реакцияны тудырады. Шексіз қуаттың өзі терроризмге ұқсас - оның катализаторы. Бұл терроризм сияқты азғын, қылмыстық және жауыздық сияқты, өйткені билікке монополия оны үмітсіздік пен шарасыздыққа негізделген мотивпен қамтамасыз етті. ХХІ ғасырдың нақтылығында дінді саяси мақсатта пайдалану, билікті сатрализациялау да азғындық пен қылмыстық сипатқа ие, өйткені бұл демократиялық сайлауды фарсқа айналдыруға және авторитаризмді жаңғыртуға қызмет етеді. Бұл тұрғыда - дүниетанымды таңдау бостандығы - билікті монополияға қарсы, демек терроризмге итермелейді.

Жаңа жағдайда жаһандық проблемалар бойынша шешімдер қабылдау мен іске асырудың халықаралық механизмін құру қажет, оны әлемдік жүйе мен оның элементтерінің орнықты және қауіпсіз дамуын қамтамасыз ету қажет екендігі ерекше көрініс табуда.

«Жаһанданудың ахиллесі - саяси құрылымдар, мемлекеттік институттар, басқару жүйелері» [63] – деп есептейді В.Б. Кувалдин. Жаһандану, ең алдымен, басқару, саясат, билікті ұйымдастыру және бөлу саласындағы түбегейлі өзгерістерді талап етеді. «Сонымен бірге, басқарудың мақсаттары, басқару қатынасы және гуманизмнің, теңдік пен бостандықтың негізгі қағидаттары туралы сұрақтар туындайды» [64]. Бұл өзгерістердің негізі этно-конфессиялық бөліну қағидаттарын саяси мақсатта пайдалануды шектейтін (егер кедергі келтірмесе) құқықтық механизм бола алады және болуы керек.

Ұлттық және жаһандық мүдделерді органикалық түрде үйлестіре отырып, ұлттық эгоизмді жеңуге және әлемдік қоғамдастыққа кіруге қабілетті артықшылық пен бөліну қағидаттарын пайдаланудан бас тартатын, саяси

көшбасшылық қажет. «Саясаткерлерге кем дегенде планеталық экологиялық мүдделерді ұлттық мүдделермен теңестіру арқылы өздерінің басымдықтарын өзгертуге тура келеді» [65].

Ұлттық мемлекеттерге негізделген қазіргі заманғы саяси жүйе қазіргі кездегі сын-қатерлерге төтеп бере алмайтын дәрежеде анахронизмге айналғанына қарамастан, адамзаттың алдында тұрған жаһандық мәселелерді жаңа деңгейде шешуге арналған біртұтас әлемдік жүйені қалыптастырудың объективті бастамасы болып табылады.

Үстіміздегі жаңа мыңжылдықтың басында «алтын миллиард» тұжырымдамасын қолдаушылар мен планетаның әрбір азаматы үшін лайықты өмір сүруге тең құқылы әділеттілік тұжырымдамасын жақтаушылар арасындағы күрес туында дүниетаным қалыптасады. Этносаралық және конфессияаралық қақтығыстарды қоздыру бейбітшілік шекарасы үшін күресте, мүмкін ең маңыздыларының бірі болуы мүмкін. С.Хантингтон тұжырымдаған тұйық өркениеттердің жаһандық қақтығыстарының болжамдары негізінен этно-конфессиялық факторларға негізделген [66].

Қазір этникалық және діни факторлар бір-бірімен тығыз байланысты. Адамзаттың бүкіл тарихында дін рудың, ұлттың, қауымдастықтың жеке басының негізі болды. «Тиісінше, діни азшылықтар ұлттың өмір сүруіне қажетті ең төменгі бірлікке қауіп төндірді» [67].

Бүгінгі таңда азшылықтардың құқығын шектеу конфессиялардың бөлінуінің негізінде жатыр [68], сондықтан олардың ізбасарлары, сондай-ақ кез-келген дінге жатпайтын адамдар және, сайып келгенде, халықтар мен ұлыстардың бөлінуі негізінде көрініс табу үстінде.

Осыған байланысты әлемдік тенденцияларға қайшы келетін этно-конфессиялық факторларды еңсерудің құқықтық тетіктерін қалыптастыру туралы ең өткір мәселе туындайды, ол мәселені шешу қазіргі ең өзекті міндеттердің бірі болып саналады. Оған әлемдік көшбасшылардың даналық негізінде іс-қимылдар жасауы керек.

Еркін дүниетанымды ар-ождан бостандығын таңдау ол бостандықты заң жүзінде жүзеге асыру түріндегі бөлінетін этно-конфессионалды факторлар мен олқылықтарды жеңудің құқықтық механизмін қалыптастыру қажеттілікке байланысты:

- планетарийдің тар ұлттық санасын жеңу;
- алмастыру тізбегі арқылы дінді саяси мақсатта қолдануға жол бермеу: жеке адамның ар-ождан бостандығы - қауымдастық діні (конфессиясы) - мемлекеттік идеология; сонымен қатар әлемді қайта құру мақсатымен этно-конфессиялық қақтығыстарды қозғау арқылы;
- қоғамдағы ғылым мен дін арасындағы қарама-қайшылықтың алдын алу, әр адамның білімі мен сенімі, олардың арасындағы қатынастардағы өзгерістердің көрінісі негізінде жүзеге асырылмақ.

Адамның дүниетанымдық бағдарлау қажеттілігін сезінуі (оның ішінде діни) шексіз әлемде өзін-өзі танудың тәсілі болып табылады, яғни. әлеуметтік жүйелердің, ар-ождан бостандығының негізгі элементі ретінде адамның нақты мәнін анықтайтын өзек барлық адам құқығының негізі болып табылады

(жүйені құрушы заң), тарихи процестің жеке бостандық деңгейінің өсуіне сәйкес келетін тенденциясы.

Негізсіз шектеулер, әркімнің ар-ождан бостандығына адам өмірі үшін күрес жағдайында болатын конфессиялық артықшылықтарды таңдау құқығының төмендеуі, керісінше жаһандық тенденцияларды ұстану, қоғамды бостандық пен адамгершіліктен болашақ айырады. «Бұрын-соңды болмаған қирау құралдарымен жабдықталған қоғам орта ғасырларға жазасыз қайтып оралмайды. Өмір сүру үшін ол инструменталды күшке жеткілікті және өте жоғары төзімділікті, өзін-өзі сынға және ымыраға келуге дайын ақыл-ойды дамытып, игеруі керек. Барлық аймақтық мәдениеттердің ортақ құндылықтар мен жатақхана нормаларын қабылдауы (конвергенция, бірігу) бүгінде жақсы тілек емес, бірақ әлемдік өркениетті сақтаудың қажеті бар» [69]. Бұл әркімнің ар-ождан бостандығына құқығын іске асырудың екі құқықтық тетіктерінің, сондай-ақ оның заманауи құқық жүйесіндегі маңызы мен орны туралы идеялардың дамуының өзектілігін білдіреді.

Сонымен бірге, бүгінгі таңда ар-ождан бостандығы саласында қолданылатын принциптер мен тұжырымдамалық негіз осы негізгі жүйені құрайтын заңды толық іске асыру үшін құқықтық негіз жасауға мүмкіндік бермейді. Ар-ождан бостандығының құқықтық категория ретіндегі анықтамасы мен маңызды мазмұны іс жүзінде бұрмаланған, бұл бастапқыда мәлімделген қағидаттарды жүзеге асыруға кедергі келтіреді.

Халықаралық-құқықтық құжаттарды, ұлттық конституцияларды және заңнамаларды талдау осы құжаттардағы ар-ождан бостандығының шектері көбінесе жалпы түрде анықталады, көбінесе бұлыңғыр, ар-ождан бостандығы құқығының мәнін толығымен ескермейді деген тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Демек, оны нақты мемлекеттік-конфессиялық қатынастарға тәуелді ету.

Өзін-өзі қамтамасыз ететін мемлекет-конфессионалды қатынастар тарихи болған. Бірақ 1948 жылы Адам құқықтары мен бостандықтарының жалпыға бірдей декларациясы қабылданғаннан бастап және Қазақстан үшін, кем дегенде, 1995 жылы Қазақстан Республикасының Конституциясы қабылданғаннан бастап мемлекеттік-конфессиялық қатынастар мен мемлекеттік діни саясат тек жоғарыда аталған конституциялық қағидалардың туындылары ретінде қарастырылуы керек. оларға қатаң сәйкетік жүзеге асырылуы тиіс.

Діни сананы қалыптастыруда ар-ождан бостандығының ең кең ықтимал құқықтық тұжырымдамасын құру, ХХІ ғасырдың шындығына сәйкес оның маңызды мазмұны мен мағынасын айқындау, ар-ождан бостандығы сферасының қоғамның басқа салаларымен өзара іс-қимылының тетіктерін зерттеу қазіргі уақытта әртүрлі көзқарастардағы адамдардың құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу үшін мәлімделген қағидаттарды іске асырудың қажетті шарты болып табылады. бағдарлау адамзат бірлігінің негізі ретінде іске асу үстінде.

Қазіргі азаматтық демократиялық мемлекетте ар-ождан бостандығын жүзеге асырудың құқықтық тетігі ашық азаматтық қоғам құру мақсатын

анықтаған, әсіресе жаһандық процестерді ескере отырып, түбегейлі қағидаттар мен концептуалды аппараттарды түбегейлі қайта қарауды және реформаны талап етеді.

Діни сананы қалыптастырудағы ар-ождан бостандығының құқықтық механизмін құру және іске асыру ұлттық және жаһандық саясат арасындағы тепе-теңдікті табуға, ұлттық және топтық эгоизм күштеріне қарсы тұру түріндегі бөлінуді жеңуге және демократиялық дүниежүзілік тәртіпті құру үшін ашылатын ерекше мүмкіндікті пайдалануға бола ма, жоқ па, соған тікелей байланысты болады [70].

Өркениеттердің, мәдениеттер мен конфессиялардың планетарлық түсінігі мен ынтымақтастығы, өмір сүрудің әр түрлі тәсілдері мен тәсілдерінің, дәстүрлер мен құндылық преференцияларының қатар өмір сүруі заңның кең мағынасында ар-ождан бостандығы қағидаттарын жүзеге асырусыз мүмкін емес.

Осыған байланысты ар-ождан бостандығы құқығын іске асырудың құқықтық тетіктерін жетілдіру қажеттілігі жаһандық әмбебап сипатқа ие - бұл дәстүрлі саяси құрылымдардың өмір сүруіне негіз болатын этно-конфессиялық бөліну қағидаттарын еңсерудің қажетті факторы - әлемдік қауымдастыққа тиімді ықпалдасуға қабілетті ұлттық мемлекеттердің саяси көшбасшылығын қалыптастыру шарты болмақ.

Ұлттық мемлекеттерге қатысты жаһандану жағдайында дамудың екі жаһандық стратегиялық бағыты көрінеді - интеграция немесе оқшаулану. Сонымен қатар, оқшаулау стратегиясы осы бағытты таңдаған мемлекеттердің өркендеуіне, жаһандық проблемаларды шешуге, тіпті адамзаттың өмір сүруіне күмән келтіреді. Халықаралық интеграция стратегиясы бір-бірімен тығыз байланысты, тіпті әрбір адамның ар-ождан бостандығына құқығын іске асырудың тиімді құқықтық механизмін құрмай мүмкін емес.

Өкінішке орай, Қазақстанның ар-ождан бостандығы саласындағы мемлекеттік саясаты негізінен оқшаулау стратегиясына негізделеді. Дамыған азаматтық қоғам, авторитарлық билік, монополияланған экономика, билікті сакрализациялау - бір тізбектің байланысы. Қазіргі Қазақстанда билік саласындағы құқықтарды шектеуге бағытталған биліктің бөлінуі, идеологиялық әртүрлілік, ар-ождан бостандығы және зайырлылық қағидаттары іс жүзінде биліктің құрбандығына айналады. Дүниетанымды таңдау бостандығын шектеу және бақылау Қазақстанның әлемдік қоғамдастықта өзінің лайықты орнын алуға ұмтылысына қайшы келеді.

Көріп отырғаныңыздай, Батыс тәжірибесі алуан түрлі және діни сананы қалыптастырудағы ар-ождан бостандығы қағидатының жұмыс істеуін қамтамасыз ету жөніндегі халықаралық міндеттемелердің орындалу деңгейі жаңа діни ағымдардың қызметіндегі дәстүрлермен және жеке қоғамға қарсы көріністермен байланысты. Сонымен бірге, көптеген мемлекеттер діни қызметке байланысты туындайтын мәселелерді шешу үшін дінді мемлекеттен бөлудің дәйекті саясаты және діни айырмашылықтарға негізделмеген қолданыстағы азаматтық, әкімшілік және қылмыстық заңдар жеткілікті деп санайды. Келесі бөлімде біз поликонфессионалды мемлекеттегі саясат пен дін

арасындағы қатынастың әлеуметтік-мәдени астарларын қарастырып, ондағы зайырлылық принциптерінің ерекшеліктерін көрсетіп, отандық тәжірибенің үлгілерін ашамыз.

1.3 Поликонфессионалды мемлекеттегі саясат пен дін арасындағы қатынастың әлеуметтік-мәдени астарлары

Дін дегеніміз әлемдік тарихтың қол жеткізген деректеріне қарағанда, адам баласының пайда болған кезінен бері ең көне және әмбебап қоғамдық сана болып табылады. Адамзаттың ерте сатыларынан бастап дін қазіге дейін қоғамның маңызды бір саласы болып келді және солай болып қалады. Дін пайда болғаннан бастап оның индивидуалды жеке тұлғамен ғана байланысы емес, белгілі бір тайпамен, румен, қаламен әрі қарай бір қоғаммен тығыз байланыста дамығанын байқауға болады. Дін мен мәдениет, дін мен қоғамдық жүйе, дін мен саяси құрылымдардың ара жігін ажыратып, қарастыру мүмкін емес болды. Байырғы тайпалардың пайда болуымен және одан кейінгі ұлттық мемлекеттердің пайда болуына дейін дін қоғамдық және саяси тарихтың ажырамас бір бөлшегі болды. Демек, біздің бүгінгі күнде саяси құрылым және діни құрылым деп бөліп қарастырып жүрген салаларымыз біріге отырып ерте тарихи кезеңдерде көптеген қоғамдарды біртұтас етіп құрды [71].

Бүгінгі күнде мемлекет пен дін арасындағы қатынастар бүкіләлемдік үрдіс аясында дамыды, алайда олардың белгілі бір мемлекет аумағындағы тарихи, қоғамдық-мәдени, саяси шарттар негізінде қалыптасқан өзіндік ерекшеліктері болады. Ерте заманда өміп сүрген мемлекеттер тек қана бір дінмен басымдық немесе бағынушылық негізінде қоғамдық қарым-қатынастар қалыптастырса, империялық мемлекеттердің пайда болуынан бастап, мемлекет осы кезге дейін діни плюрализм жағдайында бірнеше діндермен түрлі деңгейдегі қарым - қатынастар түзуге мәжбүр болды.

Мемлекет пен дін арасындағы қарым-қатынастар, діни дәстүрлер кез-келген мемлекеттің тарихы мен ішкі қоғамдық-саяси тұрақтылығына үлкен ықпалын тигізеді. Қазіргі таңда әлемде мемлекеттік-шіркеу қатынастарының түрлі үлгілері мен концепциялары қалыптасты және олардың әрқайсысының өзінің жүріп өткен өзіндік қоғамдық-тарихи жолдары бар. Мәселен, әлемдегі ең ежелгі діндер индуизм мен буддизм діндері мен мемлекет арасындағы қарым-қатынастар, өзге монотеистік діндер мен мемлекет арасындағы қатынастардан түбегейлі ерекшеленеді. Монотеистік иудаизм, христиан, ислам діндерінің де мемлекет пен қарым-қатынас түзуінің өзіндік діни дәстүрлерге байланысты ерекшеліктері бар. Тіпті, бір ғана христиан діні арасындағы үш негізгі конфессиялық бағыттар арасында және олардың геомәдени таралу ареалына байланысты бір-біріне мүлде ұқсамайтын үлгілер қалыптасты. Жалпы, мемлекет және дінаралық қатынастарды зерттеу саласында негізінен, «мемлекеттік-шіркеу қатынастары» деген термин жиі қолданылады.

Аталмыш терминнің аты айтып тұрғандай мемлекеттік-шіркеу қатынастары зерттеу пәні ретінде батыс еуропалық қоғамдық-саяси контексте

пайда болып, бүкіл әлемге таралып отыр. Батыс елдеріндегі шіркеу және мемлекет қатынастарының тарихын зерттеуші ірі ғалым Эдуард Джэймс Вудтың айтуынша, мемлекет-шіркеу қатынастарының пәні бұл христиан және Батыс өркениетінің тарихымен тығыз байланыста пайда болып, бүкіл әлемдегі өзге мәдениеттер мен діни дәстүрлерге әмбебап сипатымен маңызды болып отыр [72, 7 б.].

Аталмыш саланың екінші ірі ғалымы Дерек Дэвистің пайымдауынша, шіркеу - мемлекет термині – сонау он алтыншы ғасырда-ақ Еуропа тарихында қалыптасып, таза батыстық өркениеттен шыққан сөз. Бұл түсінік осы күнге дейін АҚШ-та және Еуропаның басқа елдерінде мемлекет пен діннің арақатынасын айқындайтын ұғым екендігін айтады [73, 3 б.].

Шіркеу мен мемлекеттің ара-қатынастары – мемлекеттік индустрияландырылған діни құрылымдар мен институттардың қарым-қатынасының тарихи қалыптасуының өзгерісі. Сонымен қатар, мемлекет пен шіркеу ара-қатынастарының негізінде қоғамдағы шіркеудің алатын орны мен қызметтерін, белгілі бір қатынастар субъектілерінің құзырлылықтары мен іс-әрекет салаларының заң жүзінде бекітілген түсініктері жатыр.

Бүгінгі таңда «мемлекет-шіркеу қатынастары» терминдері, тек мемлекет пен шіркеу арасындағы қатынастарды ғана емес, сонымен қатар басқа да діни ұйымдарды қамтитын жалпы мағынасында да қолданылады. Бір жағынан карағанда дәстүрлі шіркеулерден басқа жаңа діни құрылымдар мен сенімдердің пайда болуы себепкер болса, ал екінші жағынан, шіркеу деген терминді мойындағысы келмейтін ислам, буддизм, иудаиз және индуизм сияқты діндердің институционалды құрылымдары мен мемлекет арасындағы қатынастарын анықтап, қалыптастыруы түріткі болды. Сол себепті соңғы 50 жылда ғылыми әдебиеттерде мемлекет пен діни ұйымдар арасындағы қатынастарды айқындауда «мемлекет-дінаралық қатынастар» немесе «мемлекеттік-конфессиялық қатынастар» деген ұғымдар ұсынылып, қолданыла бастады.

Жалпы әлемдік әдебиеттер бойынша мемлекет пен шіркеудің ара-қатынасының мемлекеттен және уақыт өтуіне байланысты өзгерістер енуін түсіндіріп беретін негізгі үш теория бар: олар құрылымдық, рационалды және саяси таңдау.

Құрылымдық теорияға сәйкес, қоғамдағы терең әрі ауқымды өзгерістер мемлекеттік-конфессиялық ара-қатынастардың өзгерісіне әкеледі.

Рационалдық теорияға сай, алдыңғы теорияға қарама-қарсы яғни, мемлекет пен діни ұйымдардың қатынасын орнату қажеттілігін және олардың қарым-қатынасының сәйкес түрлерін жекелеген саясат майталмандары зерттейді.

Ал саяси теорияға сәйкес, мемлекеттік-конфессиялық ара-қатынастар діни топтар мен діни емес топтар арасындағы орын алған қақтығыстың нәтижес. Осы тұста Д. Майрл былай дейді, осы теориялар, мемлекеттік-конфессиялық ара-қатынастардың өзгеріске ұшырауының себебін түспалдап түсіндіріп бергенімен, толыққанды түсіндіріп бере алмайды. Сонымен қатар ғалым Д. Майрлдың жеке пікірі бойынша осы жағдайды толыққанды

түсіндіріп бере алатын әлеуметтік-мәдени әдіс деген болатын. Ғалым діни құрылым мен саяси құрылым жағынан бір-біріне өте қатты ұқсас әрі ортақ саяси-құқықтық әдет-ғұрыптары бар Австралия мен Америкадағы мемлекеттік-конфессиялық ара-қатынастардың өзгеріске ұшырауына талдау жасай келе жоғарыда айтқан тұжырымын дәлелдеген болатын [74]. Жоғарыда тоқталып өткен үш әдістен әлеуметтік-мәдени әдістің ерекшелігі мемлекеттік-конфессиялық ара-қатынастарды формальді-заңды және институтционалды негізбен салыстырғанда әлдеқайда терең әрі кең түрде игеруге жол ашқан болатын.

Саясат пен дін, осылардың институционалды типтері діни ұйымдар мен республика – дүние жүзілік тарихтағы ең ұзақ уақытта созылған тығыз байланысы бар, рухани-қоғамдық құбылыс болып саналады. Діни және құқықтық тарихтың атақты зерттеушісі Г.Берманның айтуы бойынша адам баласы белгілі бір мәдениетте діни және құқықтың құндылықтардың байланысы тығыз екендігін аңғаруға болады дейді. Діни құндылық пен құқықтық құндылықтың жүйесіне рәсімдер, дәстүрлер, биліп пен жалпыға бірдей қағидалар ортақ болып, бір жүйені құрайды деп санайды [75, 4 б.].

Әлемдік тарихта ел билігінің дүниеге келуін түсіндіру барысында көптеген мыңжылдықтар мен ғасырлар ішінде теологиялық концепцияларының басымдығы байқалды. Сөзімізге дәлел ретінде, ежелгі Мысыр еліндегі Фараондар [76, 20 б.], Вавилон басшыларының Құдай балалары [77, 64 б.], орта ғасырлардағы билеушілер Құдайдың сүйікті құлдары деген түсінік осы мәдени жүйелердің арқасында билікті анықтап, сакрализацияланылған теорияларды қалыптастырған.

Г.Ж. Раимбекова батыстық және шығыстық өркениеттердегі мемлекеттік билік пен діни қатынастарды зерттей келе, келесі ерекшеліктерді анықтайды. Батыстағы елдердің қоғамының мәдени, саяси дамуындағы фундаментальді орны бар Греция мен Рим империяларында діннің алған орны ерекше болғанымен, шығыс қоғамдарындағы сияқты ол қоғамдық сананың барлық түрін бағындырып, біріктірген емес. Греция қала-мемлекеттері мен Рим империясында түрлі құдайларға сыйыну діни плюрализмді қалыптастырудағы маңызды фактор болғандығын, сонымен қатар ғылым, философия, өнер және әдебиетке діннің ешқандай ықпалы болмағанын нақты айтады. Г.Ж. Раимбекова ежелгі шығыс елдерінің қоғамындағы мықты діни дәстүрлер осы күнге дейін жалғасып келеді деп айта отырып, оны әсіресе, ежелгі Екі Өзен территориясындағы діннің мықты позицияларының рухын, орны мен идеология жағынан кем түспейтін ислам дінінің басқанын көрсетеді [78, 36 б.].

Исламдағы діни идеологияның негіздері оның қалыптасуынан басталынып, осы кезге дейінгі қоғамды билеудің басым бағыты ретінде, мемлекеттік заңдарды бекітіп, ислам мемлекеттеріндегі қоғамдық байланыстарды реттеудің маңыздылығы жоғары факторы болып қызмет атқарады. Ал христиан дінінің негізімен қалыптасқан Еуропа құрлығының Батыс аймағындағы мемлекеттерде ел мен құқықтың теологиялық негіздері жайында концепцияларды Ағартушылық кезеңнен бастау шіркеу мен

мемлекетті, құқық пен дінде екіге айыратын, құқықтық жүйе мен мемлекеттік жүйені қалыптастыратын демократиялық және гуманистік қағидаларды енгізе отырып бірқатар түсініктерді рационализациялайтын концепциялар басады [79, 12 б.].

Кез-келген елдегі саясат пен діннің ара-қатынасына сол қоғамдағы тарих пен ұлттық шарттардың ықпалы ерекше болады. Осыған қоса, саясат пен діннің ара-қатынасына бірнеше ғасыр бойы діни құрылым мен қоғамның статусы, билік-құрылымның түрі, саяси режим, бірқатар экономикалық, мәдени факторлар мен сыртқы факторлардың да үлестері бар. Бүгінгі кездегі шіркеу мен мемлекеттің ара-қатынасы саласындағы негізгі концепциялар, үлгілер, секуляризациялық жаңалықтар, белгілі бағыт пен стандарттар Ағартушылық кезеңнен бастап Еуропа-Америкалық қоғамдық-саяси және мәдени салада дамуда. Олар тұңғыш колониялық елдерге жоғарыдан бастап төменге дейін таңылып, уақыт ете келе дінге деген бостандықты қамтамасыз ету мен қорғаудағы түрлі халықаралық құқықтық аспектілерде көрініс тапқан болатын.

Мемлекет пен діни ұйымдар арасындағы қатынастардың заң тұрғысында реттелуі ұлттық мемлекеттер мен конфессиялар пайда болған кезеңдерінен бастап белгілі бір дәрежеде, институционалдық типте Батыс Еуропа елдерінде жүйелене бастайды. Сондықтан, діни ахуалға әлеуметтік-мәдени көзқарасты қолдана отырып, бүкіл әлемге таңылған қазіргі еуропалық және американдық қоғамдық-саяси жағдайларда қалыптасып келе жатқан мемлекет-шіркеу қатынастарын дамыта отырып, тарихи даму жолдарын зерттеуден бастауды мақсатқа сай деп санаймыз. Осы тәсілді қолдана отырып, біз қазақстандық қоғамдағы мемлекеттік-діни қатынастардың тарихи даму жолдарын салыстыруға және қазіргі кезде әлем елдеріне таңылып отырған екі әлеуметтік-саяси контексте Қазақстанның мәдени сипаттамаларының дінішілік саясатын дамытудың жағымды және жағымсыз жақтарын анықтауға болады деп санаймыз.

Мемлекеттік-шіркеу қатынастарының белгілі зерттеушісі Маттиас Коениг мемлекет пен діни ұйымдардың қарым-қатынастарының қалыптасып, белгілі бір бағытта дамуына қоғамның құрылымы, яғни мемлекеттің қоғамды басқару түрі және азаматтардың осы қоғам құрылымының дамуына қатынасу үрдісі ықпал етеді деп есептейді [80, 10 б.].

Жалпы алғанда, бүгінде діни ұйымдар мен мемлекеттің ара-қатынастарын реттестірудің көп таралған екі құқықтық дәстүрі қалыптасты: олар американдық және еуропалық. Американдық дәстүрдің өзінің негізгі тамырлары еуропалық саяси философия мен ағартушылық кезеңнен басталғанына қарамастан, американдық құқықтық дәстүр мүлде басқа бағытпен дамиды. Мемлекет пен діни ұйымдар арасындағы американдық құқықтық дәстүріне сәйкес, мемлекет діни ұйымдардан қатаң бөлінген, қоғамдық кеңістікте мемлекет бір де бір дінге қолдау көрсетпейді және қоғамдық салалардың бір-де бірінде қарым-қатынасқа түспейді. Дегенмен, барлық діндер мен ұйымдарға қоғамдық кеңістікте қызмет етуіне кең және тең

дәрежеде құқықтар берілген, діни сенім бостандығына басты назар аударылады.

Еуропа құрлығында құқықтық дәстүрлер басқаша тарихи-мәдени шарттарда қалыптасады, демек, Еуропа құрлығының мемлекеттері өздерінің ұлттық тарихындағы елдің қалыптасу тарихына әсері мен тигізген үлесін дәстүрлі діни ұйымдармен ерекше ара-қатынас орнатып, оларға діни ұйымдармен салыстырғанда бірқатар артықшылықтар берген болатын. Мемлекет діни ұйымдар мен қоғамдағы кейбір маңыздылығы жоғары салаларда серіктестік ара-қатынас орнатты. Америкалық және еуроплық деп жалпылай айтқанымен де, Еуропа құрлығы мемлекеттерінің арасында бір-біріне дәстүрлері мүлде ұқсас емес мемлекеттер де бар.

Бірақта бір айта кететіні, Еуропа мемлекеттеріне сай мәдени сферадағы елдерге сай және оларға ортақ идеялық негіз Ағартушылық дәуір кезіндегі саяси либерализм ойлары мен ұлттық тарихында айрықша орны бар шіркеулерге бірқатар айтықшылықтар беру.

Батыс әдебиеттерінің негізінде «шіркеу-мемлекет ара-қатынасының» түп тамыры Еуропалық қоғамдық-мәдени, саяси құрылымнан келіп, жер бетіне таралғандығы жөнінде жиі айтылып отырады. Осы ара-қатынастар Орта ғасырлардың соңы мен Жаңа дәуірдің бас жағында ұлттық мемлекеттерде дара, егемен қоғамдық-саяси монолитті құрылым болып Мемлекеттің билігі мен шіркеуді тек бір монарх қана басқарған кезеңде қалыптасқан болатын. Паул Ж.Каупердің пікірінше, осы ара-қатынастардың үлгісі діни көзқарастан плюралистік болып келетін және федеративтік биліктегі Америка қоғамындағы мемлекет-шіркеу жағдайын анықтауға шамасы жетпейді [81]. Алайда, Америкадағы діни ұйымдар мен мемлекеттің арасындағы қатынасты анықтауда «мемлекеттік-шіркеу қатынастары» термині қолданылады.

Жалпы, Батыстағы елдерде мемлекеттік-шіркеу ара-қатынастарының мазмұны мен діни бостандықтары жайында теория, концепция және тәсілдер Ағартушылық дәуірдегі либералды және әр қоғамдағы консервативті топтардың жүргізген идеологиялық күрестерінің жемісі болып табылады. Осыған сәйкес, әр елде діннің қоғам өмірінде алатын рөлі мен орнын белгілі тарихи, қоғамдық мәдени шарттармен байланыстырып аталмыш күштер шешіп беріп отырған.

Бүгінде, Батыстағы мемлекеттерде жиі айтылып, халықаралық ұйымдардан қолдау тауып жүрген мемлекеттің діни ұйымдар мен діни сенімге деген нейтралдық қатынасы Ағартушылық дәуірдегі либерализм бағытынан өз бастауын алады. Ағартушылық либерализмнің негіздері бір-бірімен тығыз байланысқан 3 болжамға сүйенеді:

1) дін өзіне сенушілердің діни іс-әрекеттері мен сезімдеріне күдік ұялатпай, дара салаға, яғни әрбір дінге сенушінің жеке басына қатысты іс болып қала алатындай салаға ауыса алады;

2) діннің барлық элементтерінен айрылған қоғам кеңістігі барлық діни сенімдер мен діни емес сенімдердің нейтралды аумағы болып табылады;

3) мемлекет өзі шектеп отыратын қызметтің болмауынан дінге деген сенімнің еркін болуы, діни және зайырлы ұйымдардың құқықтарын бірдей ету үшін мемлекеттің позитивті әрекеттерінің қажеті болмайды [82, 9 б.].

Америкалық және Еуропалық діни саясаттың астарында жоғарыда айтылған либералды идеялар болғанымен, әрбір ел өзінің ішкі қоғамдық-саяси, тарихи оқиғаларының негізінде аталған идеяларды түрліше талқылап, іске асырып отырған.

Американдық қоғамдық-саяси сахнада қалыптасқан діни жағдайлардың аясынжа мемлекет-шіркеу ара-қатынасының негізін діни плюрализм қалаған еді. Өйткені, Еуропа құрлығы мемлекеттерінен діни көзқарастар үшін қудалауға ұшырағандар мен түрлі эмигранттар тобы ұлттық мемлекеттің қалыптасуындағы плюралистік қоғамның пайда болуына негіз болды. Америкалық діни мәдениет бастапқыда евангелиялық протестантизм мен Ағартушылықтың арасындағы өзіндік айрықша альянс ретінде қалыптасқан болатын [83, 50 б.].

Американдық үлгі діндерді ашық арық ретінде қарастырады. АҚШ саяси билігі шіркеуді бизнес саласындағы тұтынушылар үшін бәсекелестікке түсетін, өздеріне көп мүшелер үшін, өз еркімен біріккен жеке ұйымдар ретінде көреді. Сәттілік тұтынушылық талаптарды жүзеге асыруға байланысты: шіркеулердің дамуы немесе құлдырауы олардың сенушілер қатарын толықтыру қабілеттеріне байланысты. Кез-келген мемлекет нарықтың еркін дамуына белгілі жағдай жасайды. Америка үлгісіне сүйене отырып, мемлекет дінді қоғамдық игілік деп атайды, оның қызмет етуіне кең мүмкіндіктер береді. Алайда мемлекет белгілі бір дінді қолдамайды немесе қорғамайды. Американдық адамгершіліктің қалыптасуының тарихи және рухани негіздері бар, ондай рухани және тарихи негіздері жоқ штаттарда американдық адамгершілікті мемлекет қана емес, қоғам да жоққа шығарады. Еуропалық діни үлгі. Еуропалық діни ахуал АҚШ пен жалпы әлемнің барлық елдерінен айтарлықтай ерекшеленеді. АҚШ-тағы сияқты, дін Еуропада өте күрделі әлеуметтік құбылыс. Еуропалық кеңістіктің өзінде ұлттық ерекшеліктер бар, мысалы, егер бірқатар еуропалық елдерде мемлекеттік немесе ресми бекітілген шіркеулер болса, келесіде діннің әлеуметтік көріністеріне сезімтал бола отырып, қатаң мемлекеттік секуляризация жүреді. Еуропалық діни модель «діни ұйымның ерекше формасы ретінде» «үстемдік ететін аумақтық шіркеудің» болуын болжайды.

Американдықтар шіркеуді өз мүшелерімен бәсекелесетін ерікті түрде біріккен ұйымдар деп санаса, еуропалықтар шіркеуді қоғам қолдайтын дәстүрлі институт ретінде қоғамның толық мүшесі ретінде түсінеді және қабылдайды.

Еуропалық үлгінің негізін де американдық үлгі тәрізді өзіндік тарихи-мәдени шарттар қалыптастырды. Еуропа тарихында мемлекет ұлттық немесе белгілі бір мойындаумен тығыз байланыста дамыды, бұл мүлдем басқа қоғамдық-саяси жағдайларда дамыған американдықтар үшін мүлдем түсініксіз. Яғни, Еуропа елдерінде ұлттық мемлекеттің қалыптасуы белгілі бір конфессиямен тығыз байланыс арқылы қалыптасты. Еуропа елдеріндегі

мемлекет пен шіркеу арасындағы қатынастардың тарихы діни-мәдени плюрализмге қарамастан, қазіргі заманғы мемлекет-шіркеу қатынастарының жұмысына үлкен әсер етеді. Жалпы, бүкіләлемдік тарихта толықтай бір кезең зайырлы мемлекет пен папалықтың Еуропадағы саяси және қоғамдық ықпал орнату мен оны сақтау мақсатымен ұзақ күрес жүргенін атап өту қажет. Орта ғасыр тарихының көрнекті зерттеушісі Брайан Терней жалпы мемлекеттік билік батыстық дәстүрін түсіну үшін Ортағасырлардағы Шіркеу мен мемлекет арасындағы қатынастарды зерттеу маңызды деп есептейді. Себебі, қазіргі таңдағы мемлекет пен шіркеудің бөлінуі, олардың қоғамдағы қызметтері орта ғасырлардағы осы екі маңызды және ықпалды қоғамдық-саяси институттардың бір-бірімен жүргізген ұзақ күрестерінің нәтижесі болып табылады [84, 17 б]. Еуропада ортағасырлық тарихи кезеңде шіркеу мен мемлекеттің тығыз одағы, немесе кейбір ғалымдардың пікірі бойынша «ancient regime», яғни мемлекет пен шіркеулердің некеге тұруына негізделген ежелгі тәртіп, ежелгі жүйе болды. Американдық ғалым Ахмет Курудың зерттеулері бойынша бұл «ancient regime» жүйесі қазіргі мемлекет пен діни ұйымдар арасындағы қатынастардың қалыптасуының ең басты көрсеткіштерінің бірі болып саналады. Еуропадағы зайырлы ұлттық мемлекеттердің қалыптасу барысында әр елдегі шіркеудің монархия немесе мемлекеттік билікпен саяси байланыстары қазіргі таңдағы әр елдегі діни саясатты белгілі бір деңгейде анықтап берді. Ахмет Куру «ancient regime» дәстүрі болған мемлекеттерде зайырлы ұлттық мемлекеттердің қалыптасуы барысында шіркеу немесе доминантты дін мен республикалық мемлекеттер арасындағы саяси және идеологиялық тартыс барысында антиклерикалды қозғалыстың пайда болып, кейбір мемлекеттердің жалпы дінге қатысты қатаң саясатының қалыптасқанын түсіндіреді деп тұжырымдайды. Бұл мәселен, Франция, Мексика, Перу, Осман империясы құлағаннан кейінгі республикалық кемалистік Турция, Ресей империясындағы революциялық төңкерістен кейін, билік басына келген большевиктердің шіркеуді монархты жақтасы және қолдаушысы ретінде есептеп, оларға қатысты аяусыз саясат жүргіз көрінген.

Жалпы, Еуропадағы қазіргі таңдағы мемлекет-шіркеу қатынастары екі-үш ғасыр бұрыс қалыптасқан. Соңғы жарты ғасырда еуропалық қоғамдық кеңістікте діни плюрализмнің дамуына қарамастан еуропа мемлекеттері қоғамдағы дінге қатысты мәселелерді қалыптасқан дәстүрлі стереотиптер, концептер және мемлекет -шіркеу үлгілерінің призмасы арқылы шешіп отыр.

Жалпы, американдық және еуропалық үлгі деп жалпылағанмен де, еуропалық кеңістіктің өзінде ішкі тарихи, қоғамдық-саяси және мәдени шарттарға байланысты ұлттық ерекшеліктер қалыптасты. Дегенмен, ортақ белгілеретінде бүкіл ортағасырлар бойы Еуропа елдерінің Рим Католик шіркеумен тығыз байланысын, Рим Католик шіркеуінің реформациялық және контрреформациялық үрдістер, нәтижесінде ұлттық мемлекеттер мен ұлттық шіркеулердің қалыптасуы, Ағартушылық дәуірдегі интеллектуалды және қоғамдық-саяси үрдістердің байланыстарын айтуға болады.

Сонымен, Еуропа елдерінде мемлекет пен шіркеу қатынастары қатаң бөліну қағидатынан бастап, ресми, мемлекеттік шіркеу ережелеріне дейін

барады. Дегенмен, барлық еуропа елдерінің АҚШтан айырмашылығы тарихи шіркеулер әрбір мемлекетте ұлттық бірегейлік пен дәстүрлі мәдениеттің бір бөлігі ретінде қарастырылады. Соның негізінде, мемлекеттер күні бүгінге дейін шіркеумен қоғамдық салаларда тығыз қарым-қатынас орнатып, қаржылық және тағы басқа қолдау көрсетіп отырады. Мәселен, Еуропа елдерінің басым көпшілігінде мектептерде діни білім беру қоғамдық білім беру саласының міндетті компоненті болып табылады және ондағы білім беру мазмұны мен бағыты шіркеу құзыретіне тиісті.

Батыс Еуропа тарихында мемлекет және шіркеу арасындағы қарым-қатынастар бірізді емес, өте күрделі сипатқа ие. Сонымен қатар, Христиан дінінің үш ірі бағытының бар екенін ескерсек, Еуропа елдерінің өзінде шіркеу мен мемлекет арасындағы байланыстың аталған елдерге ортақ үлгісі жоқ. Зайырлылық принципін де еуропа елдері әр мемлекеттің ішкі тарихи-мәдени, және қоғамдық-саяси факторларға байланысты түрліше жүзеге асырады. Себебі, біріншіден, христиан дінінің негізгі үш бағыттары – Католик, Православие және Протестанттық шіркеулері мен мемлекет арасындағы қалыптасқан өзіндік ерекшеліктер орын алған.

Еуропа елдерінің тәжірибесі жалпы зайырлылық қағидаттарының түрлі деңгейде жүргізілетіндігін және мемлекет пен шіркеу арасындағы қатынастар үлгілерінің алуандығын көрсетіп отыр. Негізінен, Еуропа елдеріндегі діни саясаттың жалпы принциптерін анықтайтын адам құқықтары жөніндегі Еуропалық Конвенция да, Жоғарғы Сотта қазіргі таңдағы барлық қоғамдарға ортақ мемлекет және шіркеу аралық қатынастарды реттейтін ортақ үлгіні мәжбүрлемейді. Еуро Одаққа кіретін мемлекеттердің діни саясаттары өздерінің ішкі қоғамдық-саяси және мәдени ерекшеліктерге негізделеді. Осы орайда, демократиялық, либералды болып табылатын жалпы еуропа елдеріндегі мемлекет және дін арасындағы қарым-қатынастарының саяси-құқықтық аспектілеріне тоқталып өтейік.

Болгария өзінің конституциясында Православиелік шіркеуге Республикадағы дәстүрлі шіркеу деген статус береді. Ал Греция және Финляндия Конституцияларында Православие шіркеуі мемлекеттік дін деп бекітіледі. Ал, прозелетизмге тыйым салынған, яғни, Греция азаматтарына өзге дінге үгіттеу заңмен қудаланады. Сонымен қатар, Финляндия Конституциясында Лютерандық шіркеудің де мемлекеттік деген статусы бар. Грецияда кімде-кім православиелік болмаса, ол грек емес деген тарихи менталитет қалып тасқан. Мемлекет пен шіркеу арасында тығыз байланыс орнаған және де мемлекеттік мектептерде Құдай заңы сабақтары жүргізіледі.

Польша мәдениеті мен қоғамында Католик шіркеуінің маңызы зор, Католик шіркеуі поляк халқының ұлтты біріктіруші және ұлттық бірегейлікті сақтаушы рухани күш болып табылады. Польшаның тәуелсіздігін алғалы бері барлық постсоциалистік мемлекеттердегі тәрізді қоғамдағы діни сананың нығайғандығы, негізінен, сол елге дәстүрлі болып келетін Католик сенімінің маңыздылығының артқандығын байқауға болады. Соған байланысты, Польша мемлекеттік-шіркеу аралық қарым-қатынастар еуропалық дәстүрге негізделген үлгісіне бағыт алады. Польша мемлекеті мен Ватикан арасындағы

конкордат келісімі Католик шіркеуіне көптеген артықшылықтар мен басымдықтар берумен қатар, мемлекеттік бюджеттен шіркеу қажеттіктеріне зор қаржылық қолдау көрсетілетіні көзделген. Қазіргі таңның өзінде, мемлекет тарапынан Католик шіркеуінің қажеттілігіне жыл сайын 1 миллиард көлемінде ақша төлейтіні анықталған.

Испаниядағы Католик шіркеуінің рөлі оның тарихи маңыздылығымен анықталады, Католик шіркеуі білім беру саласынан бастап қоғамдық өмірдің барлық маңызды салаларында ерекше орын алады. Сонымен қатар, Католик Шіркеуі барлық испандықтар үшін ресми моральдік құндылықтарды анықтау мен бақылауда монополияға ие. Жалпы, Испания мемлекетінің Конституциясы мемлекетті зайырлы деп анықтамай, конфессионалды емес деп анықтап, діннің қоғамдық өмірдегі қызметі мен ықпалына зор мүмкіндіктер береді. Католик шіркеуінің қазіргі таңдағы қоғамдық салалардағы жағдайын қысқаша төмендегідей көрсетуге болады:

- мемлекет елдегі бүкіл Католиктік дін қызметкерлеріне жалақы төлейді;
- мемлекет қоғамдық және жеке меншік мектептердегі дін пәндерінің мұғалімдеріне жалақы төлейді, пән «дін» деп аталғанымен де, ол жерде тек католик іліміғана оқытылады. Дін пәнінің оқытушыларын Католик шіркеуі өздері қалыптастырған талаптары мен өлшемдеріне сай қызметке алып, қызметтен босата алады.

- мемлекет «конкордат» келісімі аясында көптеген Католик мектептерін қаржыландырады.

- мемлекет шіркеудің тарихи құрылыстарын қаржыландырады, бұл ұлттық тарихи мұраның маңызды бөлігі ретінде орынды болып табылады [85].

Италия Конституциясында мемлекет пен Католик Шіркеуінің тәуелсіз екендігі және әрқайсысының өз саласы бар екендігі және барлық деноминациялардың заң алдында тең екендігі жөнінде жазылған. Алайда, католик шіркеуінің басқа діни ұйымдарда жоқ көптеген артықшылықтары бар. Италиядағы мемлекет пен діни ұйымдар арасындағы қатынастар өзара келісімдермен реттеледі. Католик шіркеуі мен мемлекет арасындағы Конкордат келісімі мемлекет басқа католиктік емес діни ұйымдармен мақұлданған, келісімшарттар деп аталатын осындай келісімдермен салыстырғанда анағұрлым беделді. Интестің келісіміне келмеген діни ұйымдар да баршылық. Конкордат келісімі Католик Шіркеуіне ерекшеқұзыреттілік береді, мәселен, Италиядағы мемлекеттік мектептер мемлекеттік қаржының негізінде католицизм ілімі бойынша дәрістер ұсынулары тиіс, ал жергілікті дінбасылары аталмыш әнді жүргізуге оқытушыларды тағайындайды.

Католиктік емес діни ұйымдар келісіммен мемлекеттік мектептерде діни оқытуды ата-аналарының келісімімен жүргізе алады, бірақ мұғалімдерге төленетін жалақыны олар өздері төлеуі керек. Католиктік неке автоматты түрде азаматтық неке болып табылады, ал басқа діни дәстүрлерде бекітілген діндерде мұндай құзырет болмайды.

Германиядағы христиандық мемлекеттік мектептер білім беру саласы мен процесінің маңызды құрамдас бөлігі болып саналады. Алайда, АҚШ-та

«христиан» атауын мектептер мен қоғамдық ұйымдарға беру мүмкін емес, бұл басқа конфессиялар мен конфессиялардың құқықтарын шектеу және конституциялық нормаларды бұзу ретінде қарастырылады. Ал Германияда бұл христиан мектептері ата-аналардың балаларын діни мектептерде оқытуға және олардың сенімдеріне сәйкес діни сенім бостандығына құқығы жүзеге асырылмай, қоғамда конституциялық емес деп саналады.

АҚШ-да мемлекет пен дін және діни ұйымдар арасындағы қатаң бөліну принципі мемлекетке қоғамдық мектептерде діни құлшылық етуге немесе діни білім беруге тыйым салады. Германиядағы мемлекет пен шіркеудің «бөліну» принципі діни сенім бостандығын жүзеге асыру құқығы ретінде АҚШ-қа қарағанда кеңірек қарастырылады. Сондықтан да, Германия Федерациялық Республикасы елдегі басым келетін Христиандық дәстүрге қолдау көрсетіп, позитивті конституциялық құқыған жүзеге асыру ретінде құрметтеп, ата-аналар мен оқушылардың өз сенімдеріне сәйкес діни мектептерін құруға мүмкіндік жасайды.

Неміс зерттеушісі Уинфрид Бруггердің көзқарасы бойынша, Христиан дәстүрінің басым әсерін құрметтеу және мойындау ол дінмен байланысы жоқ діни топтарды төмендетуді білдірмейді және дүниетанымдық қақтығысқа әкелмейді.

Англияда басқа еуропалық мемлекеттермен салыстырғанда мемлекеттік шіркеу бар, оның басшысы және саяси зайырлы жүйесі Британдық монархтар. Лордтар парламентінде шіркеу епископтары үшін мәңгіліктің жиырма төрт орны беріледі. Алайда, британдық қоғам католиктік дәстүрлері бар басқа еуропалық мемлекеттерден айырмашылығы өте жоғары деңгейде секулярланған қоғам болып саналады, мұнда жалпы халықтың үштен бірі өздерін атеист немесе агностик деп санайды.

Англия шіркеуі мен Ұлыбританиядағы ұлт, Англия шіркеуі мен мемлекет арасында берік байланыс бар. Алайда, мемлекеттің бір дінге немесе шіркеуге қарағанда басымдығы басқа діни ұйымдардың дискрецинациясына әкелмеді. Англикан шіркеуінің басымдығы мен мемлекеттік қолдауына қарамастан, жалпы Ұлыбритания азаматтарының тек 43% -ы өзін Англикан шіркеуімен байланыстырады.

Ұлыбритания мен Уэльсте мемлекеттік мектептердегі күнделікті топтық ғибадат шаралары және намаз оқитын бөлмелердің болуы ұлттық христиан дәстүрінің бір бөлігі ретінде қарастырылады. Мемлекеттік мектептерде діни курстар өткізіледі. Егер ата-ана қаламаса, олар кәсіптен де, күнделікті құлдықтан да босатылады.

Ұлыбританиядағы барлық мектептердің төрттен бірі, яғни төрттен бірі немесе әрбір он алтыншы мектеп англикандық мектептерде. Жалпы алғанда, Еуропа елдерінің АҚШ-тағы шіркеу қатынастарының тәжірибесімен бір ұқсастығы бар, өйткені бұл құрылымдық және ұйымдастырушылық күшті институционалдандырылған діни ұйымдардың және олардың қоғамдық қатынастарының болуы, олар мемлекеттік билік деңгейімен немесе одан да көп дәрежеде дамыған. Әр мемлекет өзінің ішкі әлеуметтік, саяси,

экономикалық, мәдени факторларына ие, ұлттық мифтер мен әлеуметтік стереотиптері осы мемлекет пен шіркеу арасындағы қатынастарға ықпал етеді.

Қазақстандағы мемлекет және дін арасындағы қарым-қатынастардың өзгеше, жоғарғы қарастырылған тәжірибелердің барлығынан түпкілікті түрде ерекшеленетін өзіндік жолы бар. Қазақстан Республикасының территориясы ежелден бері Еуропа мен Азия, батыс пен ғылым мәдениеттерінің тоғысқан жері.

Мәдениет пен менталитет жалпы мәдени типологияларға сәйкес шығыс мәдениетіне жататын, бірақ ұлттық, дәстүрлі мәдениет Ресей империясының, одан кейін Кеңес Одағының құрамында ұзақ жылдар бойы Батыс мәдениетінің орасан зор және еріксіз әсерін бастан кешірді.

Ежелден қазақ жерінде түрлі мәдениеттерді қалыптастырған тайпалар, ұлыстар өмір сүріп, дәстүрлі діни нанымдармен қатар әлемдік діндер буддизмді, христиандықты және исламды ұстанды. Мемлекеттік-конфессионалдық қатынастардың көрнекті зерттеушісі, қазақстан ғалым Р.Подопригораның пікірінше, Қазақстанда көптеген мемлекеттермен салыстырғанда ұзақ уақыт діни тарихы бар мемлекетке жатқызуға болмайды. Дегенмен, Қазақстанда өзге елдердегі тәрізді тарихи, географиялық, этникалық, саяси және тағы басқа факторлардың есебінен діни ахуалдың ерекшеліктері қалыптасқан. Солардың ішінде негізгі ерекшеліктер төмендегідей:

– мемлекет тарихының түрлі кезеңдеріндегі дін рөлінің төмендігі, соның нәтижесінде жеткілікті деңгейде дамымаған діни институттар мен мемлекеттік-конфессионалдық қатынастар;

– мемлекет түрлі діндердің ықпалын басынан кешірген және түрлі дін ұстанған халықтардың көшіп қону немесе депортациялары нәтижесінде басым бір діннің болмауы;

– Қазақстан тарихындағы кеңестік кезеңдегі дінмен белсенді күрес нәтижесіндегі халық діндарлығының төмендегі [86, 91 б.].

Геосаяси жағынан Қазақстан Азия мен Еуропаның, Шығыс пен Батыстың орталығында орналасқан. Мәдени тұрғыдан бұл фактор толеранттылық пен қазақ және қазақ халқының және басқа мәдени сенім жүйелерінің идеологиялық көзқарастарына деген құрмет қасиеттерін қалыптастыруға және дамытуға үлкен әсер етті. Сонымен қатар, тарихта белгілі «Ұлы Жібек жолы» деп аталатын маршруттың Қазақстан Республикасының аумағынан тікелей өтуі мәдени әртүрлілік пен діни плюрализмнің қалыптасуы мен бейбіт дамуына ықпал етті.

Қазақстан Республикасының негізгі титулды ұлты қазақ халқының мәдениеті мен мемлекеттілігінің қалыптасуы мен Ислам дінінің маңызды орын алғаны сөзсіз. Алайда, Ислам қазақ халқының көшпенді мәдениетіндегі жергілікті салт-дәстүрлермен сіңісіп, ұлттық ерекшеліктерге бейімделді. Тарихи деректерге сәйкес, Ислам діні қазақ жеріне VIII ғасырдың аяғында еніп, тарала бастады. Мемлекеттік дін ретінде алғаш Қарлұқ хандығы тұсында (шамамен 960 жылы) жарияланды [87].

XIII ғасырдағы Моңғол шапқыншылықтары Евразияның саяси картасын өзгертіп, Шығыс Еуропа мен Орталық Азия көшпелі тайпаларының этникалық картасына бірқатар өзгерістер мен түзетулер енгізді. Шыңғыс хан ұрпақтары билеп тұрған кездері Ислам діні Дешті Қыпшақта мемлекеттік дін болып бекітіледі. Осы уақытқа дейін қыпшақтардың ислам діні мен мәдениетімен таныс болмағандығы жөнінде айтылады [88, 264 б.].

Шыңғысханның басшылығымен монғолдар Еуразия кеңістігінде көпұлтты және көпконфессионалды империя құрды, бірқатар діни төзімсіздік фактілері тіркелгеніне қарамастан, Монғол хандарының тұсында барлық діндер тең деп жарияланып, бір де бір дінге басымдылықтар берілмеді. Бұл жағдай конфессионалды жамағаттар арасында дұрыс бәсекелестіктің қалыптасуы мен өзара құрмет және толеранттылық дәстүрінің қалыптасуына қолайлы шарттар жасады [89, 61 б.].

Қазақ хандарының тұсындағы мемлекеттік билік пен ислам арасында маңызды байланыстың болғаны жөнінде бірқатар қазақстандық ғалымдар еңбегінен көруге болады. Мәселен, Н.Д. Нұртазина қазақтардың саяси идеалдары, әділетті басшы идеалдары сол кездегі басым идеология – ислам ықпалының аясында қалыптасқан деген тұжырым айтады. Сонымен қатар, Құран және хадистердегі идеялар мемлекеттік және қоғамдық ережелерге зор ықпалының болғандығы келтіріледі [36, 81 б.].

З.Т.Садвакасова қазақ тарихындағы аса маңызды тарихи құжат, Тәуке ханның «Жеті Жарғы» атты заңдар жинағы бұрынғы дала заңдары жинақтарымен салыстырғанда ислам дінінің ықпалын көруге болады деп есептейді [91, 106 б.].

Қазақстандағы діни жағдайдың ежелден бергі посткеңестік кезеңге дейінгі дамуын талдай келе Сәбит Жүсіпов оның қайшылықты үрдістің болғандығын атап өткен. Бір жағынан, ислам дінінің қазақ мәдениетінде өміршеңдігін мойындатса, жағынан оның ешқашан ел өміріндегі айтарлықтай маңызды саяси рөлінің болмағандығын көруге болады деген тұжырым айтады [92, 457 б.].

Ислам діні кең тараған қоғамдармен салыстырғанда, қазақ жеріндегі ислам жергілікті халықтың өмір салтына байланысты қоғамдық өмірдің барлық салаларын жан-жақты реттейтін жалпы жүйеге айналған жоқ. С.Жүсіпов мүмкін себептер бойынша қазақ халқының жүзге бөлінуін, дала мемлекеттілігінің дәстүрлерін атады. Ғалымның пікірінше, мүдделерді, басқаша айтқанда, далалық демократияны ескеру жүйесі исламның қоғамдық қатынастардағы рөлі мен функцияларын анықтады. Алайда ислам дінінің қазақ халқының мәдениеті мен әлеуметтік жүйесіне белгілі бір әсерін жоққа шығаруға болмайды.

Қазақ хандығы мен ислам арасындағы қатынастар қазіргі уақытта аз зерттелген салалардың бірі. Ресей патшалығы кезінде орыс патшалары мәдени және конфессиялық ерекшеліктерді ескермеген, мәдени жағынан да, әлеуметтік-саяси жағынан да әр түрлі жолмен дамыған бір орталық ұлттар арқылы билік жүргізгені белгілі. Иван Грозныйдың кезінен бастап 17 ғасырға дейін башгурттар, ноғайлар, татарлар мен қазақтардың христиан дініне

күшпен көшу саясаты жүргізілгені жазылған. Дегенмен, кейінгі патшалар исламды бұқараны бақылау әдісі ретінде қарастыра бастады және дін саласында тұрақсыз саясат жүргізе бастады.

Кеңес Одағы кезеңі Қазақстанның діни тарихында айрықша орынға ие. Сол кезеңде жүргізілген саясаттың проблемалары мен салдары әлі де туындауда. Батыс Еуропада дін қазіргі заманғы қоғамға сәйкес келмейді деген теория әлеуметтік және саяси өмірде басым болды, ал қоғам индустриялық деңгейді кешіріп, модернизация өзгерген сайын дін өзін-өзі түсінетін нәрсе ретінде қажет бола бастайды. Кеңес Одағындағы марксизм-ленинизм ілімдері бойынша дін тек үйлесімсіздік мәселесі ретінде қарастырылып қана қоймай, ол ең маңызды әлеуметтік, идеологиялық, бәсекелес күш ретінде қарастырылды. Осы түсініктің нәтижесінде партия тек сын мен мазаққа бағытталған дінді жан-жақты талқылау және теориялық тұрғыдан зерттеу үшін үлкен күшті жұмылдырды.

Н.Д. Нұртазина Қазақстандағы антидіни саясаты Голощекиннің қазақ ауылдарына кеңес беру курсының маңызды бөлігі екенін атап өтті. Бүкіл КСРО-да атеистік уағыздау күшейіп, атеистер қозғалысы кең тарады, 1925 жылы Атеистер Одағы құрылды, ол 1929 жылы Атеистер Одағы деп өзгертілді. Бұл ерікті қоғамдық қозғалыс жақсы қаржыландырылып, діннің кез-келген көрінісіне қарсы идеологиялық күрес жүргізді. 1928-1929 жылдары Орта Азия мен Қазақстанда атеистердің шабуыл (жауынгерлік) қозғалысы ұйымдастырылды, олардың жанынан методикалық оқулықтар мен ауылдық атеистерге арналған әр түрлі нұсқаулар жазылды [93, 81 б.].

КСРО құрамындағы барлық ұлттық мемлекеттердегі мектептер, техникумдар, институттар мен университеттерде атеизм міндетті пән ретінде жүргізілді. Атеистік дүниетанымды қалыптастыру мақсатында миллиондаған тиражбен кітаптар мен газет-журналдар шығарылды, дінге қарсы мақсатты және жан-жақты деструктивті саясат іске асырылды.

Қазақстандағы дін басшылары Қазақ АССР Министрлік Кеңесі тұсындағы Дін Істер жөніндегі Басқармаға бағынып, Қазақстанда бір де бір медресе қызмет етіп, діни мазмұндағы бір де бір кітап шықпаған. Қазақстан бойынша 1991 жылы тек мүлде мешіт болуға лайық емес құрылыстарда орналасқан бес ақ мешіт қызмет еткен.

Кеңес Одағының дін саласындағы жойқын саясаты қазіргі таңдағы пост кеңестік мемлекеттердегі діни дәстүрдің үзілуіне, соның негізінде ғасырлар бойы ұлттық және діни бірегейлік бірлігінің шайылуына алып келді. Сонымен қатар, дін саласындағы демократиялық және либералдық үдерістер мен құндылықтар, жаңа діни ағымдар мен ұйымдардың кеңінен таралуы дәстүрлі діни кеңестікті бұзып, ішкі қоғамдық тұрақтылық пен қауіпсіздікке үлкен сын- қатерлер туындап отыр. Сол себептен, алғаш мемлекет және дін арасындағы қарым-қатынастардың американдық үлгісіне бағыт алған Қазақстан Республикасы, сонымен қатар, барлық посткеңестік мемлекеттер соңғы онжылдықтарда дәстүрлі діндерге басымдық беретін еуропалық үлгіге бағыт алды.

Кеңес Одағының діни саладағы деструктивті саясаты қазіргі посткеңестік мемлекеттерде діни дәстүрдің үзілуіне алып келді, оның негізінде ұлттық және діни сәйкестіктің бірлігі ғасырлар бойы шайылып келді. Сонымен қатар, діни саладағы демократиялық және либералды процестер мен құндылықтар, жаңа діни ағымдар мен ұйымдардың таралуы дәстүрлі діни кеңістікті бұзып, ішкі әлеуметтік тұрақтылық пен қауіпсіздікке үлкен қиындықтар туғызуда. Сондықтан соңғы онжылдықтардағы барлық посткеңестік мемлекеттер сияқты бірінші рет мемлекет пен дін арасындағы қарым-қатынастардың американдық моделіне бағыт алған Қазақстан Республикасы дәстүрлі діндерге басымдық беретін еуропалық модельге көшті.

Жалпы, көптеген демократиялық мемлекеттердің конституцияларында, ұлттық Заңнамаларында белгілі бір дін мемлекеттік, ресми және қоғамдық мағызы бар деп жарияланған. Діндер мен діни ұйымдарға берілген аталмыш статустар мемлекет және дінаралық қарым-қатынастарды анықтайды. Яғни, демократиялық қоғам шарттарында азаматтарының діни сенім және ар-ождан бостандығын қамтамасыз ете отыра, халықаралық адам құқығы жөніндегі актілердің талаптарын орындай отыра, батыс елдері өз территориясындағы діни ұйымдар мен діндер арасындағы қарым-қатынастарды реттейді. Батыс елдері белгілі бір дінге мемлекеттік (ресми, ұлттық) статус беру барысында сол діннің мемлекеттің қалыптасуындағы, ұлттық-мәдени өмірінің қалыптасуындағы қоғамдық-тарихи маңыздылығын, рухани құндылықтарды қалыптастырудағы ерекше орны мен ролін есепке алады.

Жалпы, көптеген демократиялық елдердің конституцияларында және ұлттық заңдарында белгілі бір дін мемлекеттік, ресми және қоғамдық болып жарияланады. Діндер мен діни ұйымдарға берілген бұл мәртебелер мемлекеттік және дінаралық қатынастарды анықтайды. Яғни, демократиялық қоғам жағдайында азаматтардың діни сенім мен ар-ождан бостандығын қамтамасыз ете отырып, адам құқықтары жөніндегі халықаралық актілердің талаптарын орындай отырып, Батыс елдері өз аумағындағы діни ұйымдар мен діндер арасындағы қатынастарды реттейді. Батыс елдері белгілі бір дінге мемлекеттік (ресми, ұлттық) мәртебе беру кезінде бұл діннің мемлекет құрудағы, ұлттық-мәдени өмірді қалыптастырудағы әлеуметтік және тарихи маңыздылығын, рухани құндылықтардың қалыптасуындағы ерекше орны мен ролін ескереді [12].

Мемлекет мемлекеттік немесе ресми дінге осындай маңызды орын бөле отыра, өз территориясындағы өзге діндер мен діни ағымдардың іс-әрекеті мен олардың мүшелерінің діни сенім бостандығы мен құқықтарына шек келтірмейді. Батыс еуропа елдері өздерінің Конституцияларында жалпы христиан дініне емес, христиан дінінің белгілі бір бағытына немесе шіркеуге мемлекеттік не ресми статус беру қалыптасқан. Мәселен, Коста Рика, Мальта, Монакко, Ватикан Рим католицизмін мемлекеттік шіркеу деп мойындаса, Андорра, Аргентина, Доминикан Республикасы, Эль Сальвадор, Италия, Гаити, Гандурас, Парагвай, Перу, Польша, Португалия, Словакия, Испания елдерінде католицизм мемлекеттік деп танылмаса да, конституциясының ерекше маңыздылығы атап өтіледі. Швейцария өз дінін ресми түрде

жарияламаса да, католицизм оның көптеген кантондарында ресми түрде танылған.

Протестанттық шіркеудің әр түрлі филиалдарының мәртебелері мемлекеттік заңнамада көрсетілген. Мысалы, Луретан шіркеуі Дания, Исландия, Норвегия, Финляндияда мемлекеттік шіркеу ретінде танылған. Ислам көптеген елдерде мемлекеттік дін болып табылады. Батыс мемлекеттерінің бір ерекшелігі - бұл мемлекеттерде ислам жалпы ислам діні, ал исламның белгілі бір бағыты емес. Біріккен Араб Әмірліктерінің сүнниттік бағытындағы мемлекеттерде: Ауғанстан, Алжир, Бангладеш, Бруней, Египет, Индонезия, Иордания, Ливия, Мальдив аралдары, Малайзия, Мавритания, Марокко, Пәкістан, Катар, Сауд Арабиясы, Сомали, Тунис, Иран, шииттер бағыты, Ирак, аралас Кувейт, Йемен, Бахрейн, Ислам мемлекеттік діндер деп жарияланды. Проселетизм, яғни бір діннен екінші дінге араласу, уағыздау заңға қайшы.

Буддизм Бутанда, Камбоджада, Калмыкияда және Шри-Ланка, Таиланд елдерінде мемлекеттік дін ретінде дәстүрлі дін ретінде танылған.

Мемлекет пен жалпы діни бірлестіктер, діни ұйымдар арасында қалыптасқан әлеуметтік-мәдени аспектілерді зерттей отырып, біз келесідей қорытынды жасауға болады:

- әлемдегі кез-келген мемлекет пен діннің арақатынасы көбіне белгілі бір елдің өркениеттік негізін құрған дінмен және қоғамның ішкі құрылымымен, яғни ресми мемлекеттік биліктің дінге, қоғамдық-саяси тенденциялар мен тарихи жағдайларға, ұлттық мифтерге қатынасын анықтайды -

- әр елдегі мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың өркениеттік тамырлары ұқсас болғанымен, олардың ұлттық мәдениет шеңберінде дамыған өзіндік ерекшеліктері бар - Қазіргі жаһандық үрдістерде діни саясат саласындағы біріздену тенденцияларына қарамастан, мемлекеттерде мемлекет пен дін арасындағы дәстүрлі қатынастарды сақтау тенденциясы байқалады қоғамда қалыптасқан.

Жалпы, шетелдік және отандық саяси және әлеуметтік ғылымдарда мемлекет пен діни ұйымдар арасындағы қатынастарды классификациялау немесе олардың белгілі бір типологиясын жасау бойынша ортақ пікір жоқ. Себебі, мемлекеттік-конфессионалдық қатынастар үлгілерін анықтау мемлекет пен діни ұйымдардың ғасырлар бойы қалыптасқан қарым-қатынастарының дәстүрлі элементтерінің сақталуымен қатар, олардың түрлері мен мазмұндарының, бағыттарының қазіргі таңда күрделі және терең өзгерістерге ұшырауына байланысты аса күрделі мәселе болып отыр.

Мәселен, мемлекеттік діндері (шіркеулері) бар Англия, Швеция, Грекия, Норвегия тәрізді еуропалық мемлекеттерді Ислам дінін мемлекеттік деп жариялаған Сауд Аравиясы, Иран тәрізді мемлекеттерімен бір қатарға қою көптеген көрсеткіштер бойынша мүмкін емес. Сонымен қатар, ресми түрде, конституциялық деңгейде мемлекеттік немесе ұлттық шіркеулері бар Еуропа елдерін моно діни мемлекет деп айту қиын. Керісінше, осы ресми бекітілген шіркеулерінің болғандарына қарамастан, аталмыш мемлекеттер діни сенім

бостандығы мен діни плюрализмді қамтамасыз ету саласында әлемдегі ең демократиялық мемлекеттер болып есептелінеді.

Мемлекет пен діннің (еуропалы мемлекеттерде негізінен шіркеудің өзінен бөліп алу) қағидатын ұстанатын зайырлы мемлекеттерді де бірүлгіге немесе бір қатарға жатқызу мүмкін емес. Бұл қазіргі зайырлы мемлекеттердің дінге қатысты пассивті саясаттан қатаң шабуылдау саясатымен ерекшеленуіне байланысты. Осыған байланысты ішкі қоғамдық-саяси және әлеуметтік-мәдени факторлар тудырған ерекшеліктерге орай ғылыми ортада мемлекет пен діннің байланыстарын консолидациялау туралы ортақ көзқарас қалыптаспаған.

Отандық ғалым Онучко М.Ю. мемлекеттер типологиясын және мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды бөліп көрсетудің маңыздылығын атап көрсетеді. Мемлекеттер мемлекеттік діннің бар немесе жоқ болуы, бөлу қағидатын мойындау, қоғамдық, мемлекеттік басқаруда діни-құқықтық нормалардың қызмет етуі және дінге қоғамдық кеңістікте еркін қызмет етуге рұқсат ету бойынша ерекшеленеді [94, 65 б.].

Осыған орай, шетелдік ғылыми зерттеулердегі мемлекеттердің дінге қатысты қатынасы мен саясатына қарай жіктеуге байланысты бірқатар үлгілерді қарастырып өтейік. А. Кришнасами мемлекеттердің жалпы дінге қатынасы бойынша оларды келесідей топтайды және ғалым ұсынған типология шетелдік, Кеңес Одағы кезеңіндегі және қазіргі таңда кеңінен таралған топтамалардың бірі болып табылады:

- ресми шіркеуі немесе мемлекеттік діні бар мемлекеттер;
- бірнеше діндер мемлекеттік болып бекітілген мемлекеттер;
- мемлекет пен дін бөлінген мемлекеттер [95, 39 б.].

Бұл топтамадағы әрбір топ өз ішінде бірнеше көрсеткіштерге байланысты тағы да жіктеле түседі.

Әлемде дінді реттеу, басқару және діни ұйымдардың әлеуметтік қызметін басқаруда мемлекеттердің алуан түрлі тәжірибесі бар. Бірқатар мемлекеттер діннің әлеуметтік көріністеріне төзіп, діни ұйымдардың азаматтық қоғамның құқықтық құрылымы ретінде қызмет етуін қамтамасыз ету үшін либералды шарттар жасасқан болса, қазір кейбір мемлекеттер діннің кез-келген әлеуметтік көріністеріне және діни құқықтардың ұлғаюына күмәнмен қарайды, оларды тіркеуге көптеген шектеулер қояды. құқықтық құрылымдардың сапасы. Шетелдік ғалым Джереми Ган дінді құқықтық басқару мәселелері бойынша мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды келесі категорияға бөледі:

- ресми түрде «мемлекеттік діндер» жарияланған мемлекеттер (Ұлыбритания, Норвегия, Сауд Арабиясы);
- белгілі бір діндерге заңдық артықшылықтар беретін жүйеге ие мемлекеттер (Ресей, Германия);
- барлық діндерді қабылдау жүйесі бірдей техникалық мемлекеттер (АҚШ және Жапония);
- «зайырлылық» саясатын, яғни мемлекет пен дінді бөлу принципін ресми түрде жариялаған мемлекеттер (Франция, Түркия).

Либералды мемлекет пен либералды қоғамның жүйелері «мемлекеттіліктің» төмен деңгейімен және «даралықтың» жоғары деңгейімен сипатталады. Қоғамның өмір сүру кеңістігінде бірде-бір ұйым немесе корпоративті бірлік заңды фактор ретінде танылмайды, олар мемлекет азаматтарын орталықтандырылған жобаға немесе идеологияға біріктіруге ұмтылмайды. Бұл олардың азаматтық қоғамдағы мүдделерін іске асыруға тек заңды кепілдіктер береді. Бұл қоғамдық өмірдегі діни ұйымдардың плюрализмін, азаматтардың діни ұйым шеңберінде құлшылықтар мен қажеттіліктерін қамтамасыз ету саласын да қамтиды. «Мемлекеттіліктің» төмен деңгейіне байланысты аталмыш қоғамдарда діни алуандығы мен діни ұйымдарды басқару және бақылау мемлекеттік іс ретінде қарастырылмайды, ол тек азаматтық қоғамдағы келісім ретінде ғана қарастырылады. Аталмыш үлгі англо-саксондық қоғамдарда ықпалды болып келді. Бұл жерде біз мысалға Ұлыбританияны келтіре аламыз.

Қалыптасқан ережелерге сай мемлекеттік шіркеу болғанына қарамастан, мемлекет плюралистік көзқарас пен көпмәдениеттілік шеңберінде діни жамағаттарды қоғамдық жүйеге қарастырады және еркін енгізеді. Сондықтан, мұсылмандар Франциядан айырмашылығы, Ұлыбританияда саяси конфронтацияға ұшырамады, олар мемлекеттік мектептерде, қалалық кеңестерде және парламентте тиісті орындарды иеленді. Америка Құрама Штаттарына қарағанда, британдық ұлттық белгілерде христиандық, әсіресе, протестанттық сенім белгілері кеңінен көрініс тапқан. Бұл қоғамда қалыптасқан дәстүрлі мәдени ерекшеліктерге байланысты орын алып отыр. Либералды қоғам құрылымымен салыстырғанда, мемлекеттік немесе республикалық үлгі қоғамдық салада діни ұйымдарды мемлекеттік және қоғамдық институттар ретінде мойындаудан бас тартады. Қоғамдық тәртіптің немесе жүйенің мәдени бағдарламасы жоғарғы деңгейде мемлекет тарапынан жекелендірілген және қатаң орталықтандырылған. Бұл қоғамдық тәртіптің түріне сәйкес, қоғамдық сала гомогенді және тең құқықтары бар азаматтардан құрылып, олар бір ортақ жобамен бірігуі керек болды. Қоғамдағы жалпыға ортақ бағыттан тыс бірегейлікке, мәселен, діни бірегейлікке жол берілмей, дін адамның жеке басының ісі деп қарастырылып, жеке салаға ығыстырылды.

Мемлекеттік саясат мемлекеттің рәміздік шекараларын бақылау мен түрлі қоғамдық орталарда, әсіресе, білім беру саласында ұлттық бірегейлікті сақтауға бағытталды. Оның жарқын мысалы ретінде Франция Республикасын келтіруге болады. Қоғамдық қызметтерді мемлекеттік тұрғыдан орталықтандыру деңгейінің жоғары болуы мен ұлттық рәміз «лаицизм» (лаицизм-зайырлы терминінің аналогы, келесі тарауларда кеңінен тоқталып өтеміз) идеологиясымен бірігіп, діни ұйымдарды ұлттық бірегейлікті бұзатын, жіктейтін құбылыс ретінде қарастырылды.

Соңғы әлеуметтік жүйе - корпоративті мемлекет немесе корпоративтік қоғам - негізінен Германияда кең таралды. Бұл типтік әлеуметтік жүйеде дін қоғамдық саланың бөлігі ретінде көрінді, ал діни ұйымдар, негізінен дәстүрлі шіркеулер мемлекеттік функцияларды атқарды. Сондықтан мемлекет пен дінді бөлу принципі ресми түрде жарияланғанымен, мемлекеттің діни саясаты

діни ұйымдардың әлеуметтік қызметін реттеуге бағытталды. Бұл мемлекеттік-корпоративтік модель мемлекет пен шіркеулер арасындағы тығыз ынтымақтастықты институционалдық деңгейде жүзеге асыруда көрінеді. Іріктеме алудың заңнамалық критерийі күрделі конституциялық, заңнамалық және келісім құжаттарымен анықталады. Қатынастар негізінен екі немесе одан да көп шіркеулер мен осы әлеуметтік жүйелердегі мемлекет арасында дамиды және бұл шіркеулерге қоғамдық-құқықтық ұйымдар мәртебесі беріледі. Бұл әлеуметтік тапсырыс немесе әлеуметтік тапсырыс модельдері мемлекеттің діни саясатына және діни ұйымдар арасындағы қатынастарға үлкен әсер етті. Бұл заңдылықтар мемлекеттіліктің және ұлттық бірегейліктің тарихи қалыптасуы барысында пайда болды. Қазіргі уақытта, әрине, бұл модельдер қоғамға және халықаралық шарттарға байланысты елеулі өзгерістерге ұшырайды және болашақта осы процестің жалғасуын байқауға болады.

Батыстық ғалым Теодор Ханф жалпы мемлекет пен діни ұйымдардың арасындағы қарым-қатынастардың кеңінен қабылданған типологиясына сәйкес оларды негізінен үш категорияға бөлуге болады деп есептейді:

Біріншісі, ресми қабылданған немесе бекітілген діни бар жүйе (мәселен мемлекеттік дін немесе белгілі бір артықшылықтары бар діннің болуы);

Екіншісі, мемлекет пен дінді бөлудің қатаң принциптері қалыптасқан жүйе және үшіншісі, аралас жүйе. Қазіргі таңда бірінші катеорияға жататын мемлекеттер санаулы ғана, мәселен: Мұсылман әлемінде Иран мен Сауд Аравиясы, Батыс Еуропада Дания, Норвегия, Ұлыбритания және Финляндия. Қатаң бөлу категориясына жататын мемлекеттер де аса көп емес, оның жарқын мысалдары ретінде АҚШ, Франция және Түркия.

Үшінші топқа жататын мемлекеттердің саны өте көп. Бұл категорияға жататын мемлекеттер мен діни ұйымдар арасында түрлі ынтымақтастық қатынастарды анықтайтын конкордаттар мен құқықтық заңнамалар бар [96]. Батыс ғалымдарының басым көпшілігі посткеңестік мемлекеттерді екінші санатқа жатқызбайды, өйткені мемлекет дәстүрлі діндерге басымдық пен артықшылық береді деп есептеледі. Біздің көзқарасымызға сәкес, посткеңестік мемлекеттерді мемлекет пен дінді бөлу қағидаты бойынша осы екінші санатқа жатқызуға болады, өйткені мемлекет пен дінді бөлу принципі біздің қоғамдық өмірімізде айқын көрінеді. Мемлекет пен діни ұйымдардың алшақтығы қоғамдық өмірдің барлық дерлік салаларында орын алған.

Кез-келген мемлекет ішкі сондай факторлар мен қоғамдық құрылысына байланысты дін саласын түрлі жолдар арқылы реттеп отырады. Дегенмен, дін мен мемлекет қатынастарын зерттеп жүрген ғалымдар оларды негізгі үш топқа бөледі: сепарациялық (зайырлы), ресми бекітілген немесе мемлекеттік дін және кооперациялық. Бірінші топқа конституциялық деңгейде мемлекет пен діннің бөлінуін жариялаған АҚШ, Франция, Түркия, сонымен қатар ТМД елдері жатады. Екінші топқа Ұлыбритания, Норвегия, Греция, Иран, Судан сияқты елдер, үшінші топқа Италия, Испания, Германия сияқты елдер кіреді. Бұл жіктеуде бір топқа жататын мемлекеттер арасында көптеген айырмашылықтар мен түсінбеушіліктер бар. Мысалы, Францияда зайырлы болып табылатын мемлекетке 1905 жылға дейін салынған шіркеулер тиесілі

болса, АҚШ-та мемлекеттік діни ғимараттар жоқ. Еуропада христос белгісі көптеген мемлекеттік және қоғамдық орындарда кеңінен көрініс тауып, ұлттық діни рәміз ретінде таралса, АҚШ-та бұл белгілі бір дінге артықшылық немесе ықылас танытушылық деп қабылданатын мүмкін емес әрекет болып табылады.

Гонконгтық саясаттанушылар Беатрис Лунг, Шан-хиг Чан мемлекет және шіркеу (мемлекет) арасындағы қатынастарының үш үлгісін атап көрсетеді:

1. Сепарациондық үлгі, бұл үлгіде мемлекет белгілі бір дінге қолдау көрсетуден алшақ тұрады, сонымен қатар, мемлекеттің жалпы діни ұйымдарды қатаң қадағалауға да қарсы болады.

2. Мемлекеттік үлгі, мемлекет тарапынан діни ұйымдарға қатысты шектеулік саясат жүргізуді немесе белгілі бір дінге қолдау көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл бағыт зайырлы да, теократиялық сипатқа да ие болады.

3. Зайырлы үлгі мемлекеттің діни ұйымдардың қызметін реттеу қызметін қолдайды, сонымен қатар мемлекеттің белгілі бір дінге қолдау немесе басымдық беруін қолдамайды, және де мемлекеттік ұйымдар мен қоғамдық өмірде діннің көріністеріне жол бермейді.

Джэймс Ууд әлемдегі мемлекет және дін қатынастарының негізгі төрт топқа бөліп қарастырса болады деп есептейді.

Бірінші топқа, ресми шіркеуді қолдайтын немесе мемлекеттік діндері бар елдер. Бұл үлгі қазіргі таңдағы мемлекет-шіркеу үлгілері арасындағы ең ежелгі және Батыс және Шығыс қоғамдарына тән үлгі. Сонымен қатар, бұл үлгі өзге діни дәстүрлерге дискриминация көрсетіп, ресми діндерге қаржылық және саяси қолдау көрсетеді. Қазіргі таңда, бұл үлгіге жататын мемлекеттер: Англия (Англикандық шіркеу), Швеция (Лютерандық шіркеу), Перу (Католик шіркеуі), Греция (Православиялық шіркеу), Иордания (Ислам), Израиль (Иудаизм).

Екінші топқа, шіркеу болған мемлекеттер, яғни мемлекет шіркеудің қызметтерін атқаратын, бұл үлгіні, ғалымның пікірінше, ресми шіркеулері бар немесе мемлекеттік діндері бар топтан айырмашылығы бар. Аталмыш топқа, ғалым дәстүрлі мұсылман елдерін енгізеді, мәселен, Ауғанстан.

Үшінші топ дінге дұшпандық қатынас орнатқан мемлекеттер. Фашистік мемлекеттер, антиклерикалы Мексика, Албания, Куба және бұрынғы кеңестік мемлекеттер.

Төртінші топ мемлекет пен шіркеудің институционалды бөлінуі, оларға Франция, Түркия, Бразилия және АҚШ мемлекеттері жатады [97, 2 б.].

Ресейлік ғалым В.И.Веремчук адамзат қоғамы тарихында мемлекет пен шіркеу арасындағы қарым-қатынастар түрлі институционалды түрлерде қалыптасып, көптеген үлгілерде көрініс тапқанын негіздеп өтіп, соның ішіндегі ең маңыздылары ретінде келесі үлгілерді атайды:

- теократиялық (Ватикан және Иран);
- мемлекеттік шіркеуі бар үлгі;

– мемлекет пен шіркеудің бір-біріне тәуелсіз бірліктер ретінде қалыптасқан үлгі (1917 жылға дейінгі Ресей Империясы);

– атеистік идеологияны жүзеге асырушы ретінде тоталитарлық мемлекет үлгісі, бұл мемлекеттер үшін шіркеу тәуелсіз саяси бірлік ретінде қызмет етуі мүмкін болмайды (КСРО) [98].

Дінтанушылар А.Г. Косиченко, Е.Е. Булова және Е.У. Байдаров қазіргі таңдағы мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың үлгілерінің бір жағынан көп, екінші жағынан аса көп емес деп есептейді. Көп болмау себебі, аталмыш қатынастардың тек үш түрі ғана бар: яғни, атеистік, зайырлы және теократиялық. Көп болуының себебі, осы аталған үш түрдің ішінде мемлекет пен діни ұйымдар арасындағы қатынастарды жүзеге асырудың түрлі жолдарының болуы [99, 8 б.].

Ал енді А.Г. Косиченко мемлекеттік-конфессиялық қатынастар моделінің алуан түрлілігіне қарамастан, олардың ішінде ең белгілі және жиі кездесетін үлгілерін келесідей топтайды:

– бірінші үлгі, мемлекеттегі барлық конфессиялардың абсолютті теңдігі;

– екінші үлгі, тек бір мемлекеттік дінді бекіту үлгісі. Мемлекеттік діннің елдегі өзге діндермен салыстырғанда бірқатар артықшылықтары болады. Бұл үлгідегі діндердің мемлекеттік немесе ресми дін деген мәртебелері болады;

– үшінші үлгі, мемлекет бір немесе екі ресми дінге мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды түзейтін үлгі;

– төртінші үлгі, мемлекет барлық діндерге тең заңнамалық мәртебе береді, алайда, салық төлеу жеңілдіктері барлық діни ұйымдарға берілмей, тек мемлекеттік тіркеуден өткен және заңды тұлға мәртебесін алған діни ұйымдарға ғана берілетін үлгі;

Бесінші үлгі, шаруашылық жүргізу мен қоғамдық мектептерде білім беру құқықтарын мемлекеттің тарихы мен мәдениетіне үлесін қосқан діндерге ерекше статус беру үлгісі.

Мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың шетелдік тәжірибесін зерттеп жүрген отандық ғалым Ж.О.Онлашева мемлекеттерді дінге және идеологияға қатысты төмендегідей топтайды.

1. Бір дінді мемлекеттік деп бекіткен мемлекеттер, оған Катар, Коста - Рика, Пәкістан, Иран және т.б жатады;

2. Белгілі бір діннің басым мәртебесін немесе ресми дін деп бекіткен мемлекеттер, оларға Дания, Біріккен Корольдік және т.б жатады;

3. Ресми діндері жоқ мемлекеттер, оларға Аргентина, Болгария, Испания, Италия, Маврикий, Тайланд және т.б жатады;

4. Шіркеу мемлекеттен бөлінген мемлекеттер, оларға Нидерланды, Перу, Португалия, АҚШ, Франция және т.б.

5. Шіркеумен белгілі бір келісім орнатқан мемлекеттер, оларға Боливия, Италия, Колумбия (біз өз тарапымыздан Испания, Польшаны қосамыз) және т.б жатады;

6. Атеистік идеологиясы бар мемлекеттер, негізінен социалистік бағыттағы мемлекеттер және т.б жатады;

7. Бейтарап ұстынды ұстанатын зайырлы мемлекеттер [100, 9 б.].

Сарапшы заң ғылымдарының кандидаты Ж.О. Онлашеваның осы топтамасынан көріп отырғанымыздай, заңнамалық түрде ресми діндері жоқ топқа жататын екі еуропалық мемлекеттер Италия мен Испания мемлекеттері шіркеумен келісімдері бар топқа да жатады. Мемлекет пен Католик Шіркеуі арасында келісім католик шіркеулеріне қоғамдық өмірдің маңызды салаларында айтарлықтай артықшылықтар мен жеңілдіктер беріледі. Франция еуропадағы ең зайырландырылған мемлекеттердің бірі және дінге қатысты төзімсіз қатынасымен белгілі болып отырғанына қарамастан, 1865 жылға дейін қоғамда қызмет еткен шіркеулерге мемлекет тарапынан қаржылық көмекпен қатар, өзге де қолдаулар көрсетіп отырады. Бұл саясаттың өзі Франция Республикасының француз халқының мәдениеті мен тарихында ерекше орын алған дәстүрлі құндылықтарға қатысты қатынасын көрсетеді.

Шетелдік және отандық ғалымдардың мемлекеттік-конфессиялық қатынастарының топтамаларына салыстырмалы талдау жасай отыра, олардың арасында ортақ пікірдің жоқ екендігіне көріп отырмыз. Сонымен қатар, бір үлгіге жатқызылған мемлекеттердің өздері бір-біріне мүлде қарама-қайшы саясат ұстанып отырғанын да байқауға болады. Бұл топтамалар әрине, шартты түрде бөлінген, аталмыш үлгілер арқылы мемлекет пен конфессия арасындағы қатынастарды анықтау мүмкін емес. Қарастырылған үлгілердің алуандығы әлемдегі мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың қалыптасуының өзіндік, бір-біріне ұқсамайтын жолдарының болғандығын білдіреді.

Аталмыш ерекшеліктер, әрбір елдің ішкі қоғамдық-саяси, мәдени, экономикалық даму факторлары мен әрбір қоғам немесе мемлекеттің дінге берген орнына байланысты. Мемлекеттік-конфессионалдық қатынастар үлгілеріне жоғарыда берілген топтамалар мен мемлекеттердің дінге қатысты типологияларының ортақ тұстары мен ерекшеліктері бар. Олардың әрқайсысының өзіндік кемшіліктері мен артықшылықтары да бар. Осы мемлекеттік-конфессионалдық қатынастар үлгілерінің ең жиі кездесетін түрлеріне қысқаша тоқталып өтейік.

1. Діни мемлекеттер қазіргі таңда өзге мемлекеттік-конфессиялық қатынастар үлгілеріне жататын мемлекеттермен салыстырғанда санаулы ғана.

Діни мемлекеттерде дін қоғамдық шынайылықтың барлық дерлік салаларын терең қамтып, мемлекеттік институттардың іс-әрекеттері толықтай діни биліктің бақылауында болады. Ал діни билік, негізінен мемлекеттік-құқықтық тетіктерді өз мүдделері мен дүниетанымына орай жүзеге асыруға қолданады. Ресейлік ғалым И.А. Александров аталмыш мемлекеттер белгілі бір саяси шешім қабылдауда діни догматиктердің пікірін ескеруге мәжбүр болып, еркін дами алмайтындығын айтады [101, 193 б.]. Дегенмен, біз діни мемлекеттердің немесе олардағы саяси басшылықтың кемшіліктерін көрсетуді мақсат етіп отырған жоқпыз, олардың да өзіндік мәдени және дүниетанымдық көзқарасын жүзеге асыруда өмір сүрулеріне толықтай құқықтары бар. Қазіргі заманда, өкінішке орай, әлемдік саясат деңгейінде мемлекеттік басқаруды, ішкі қоғамдық-саяси жағдайды, құбылыстарды унификациялау процесі анық.

Қоғамдық және саяси үрдістерге кеңінен араласу, сол арқылы мемлекетпен тығыз байланыс орнату жағынан ислам діні қазіргі таңда өзге

діндермен салыстырғанда өте ықпалды болып отыр. Әрине, христиан дінінің негізгі бағыттары мен буддизм діндерін ресми түрде мемлекеттік немесе ұлттық деп жарияланған мемлекеттер бар. Дегенмен, олардың саясатқа араласу деңгейі ислам дініне қарағанда әлдеқайда бәсеңірек. Осы орайда, діни мемлекеттер дегенде негізінен ислам дінін ресми түрде жарияланған мемлекеттер алдыңғы қатарға шығады. Діни мемлекеттер белгілі бір дінді ресми немесе мемлекеттік дін деп жарияланған мемлекеттерден көптеген көрсеткіштер бойынша ерекшеленетінін айта кету қажет. Мемлекеттік діні бар мемлекеттердің діни мемлекеттерден басты айырмашылығы мемлекеттік билік және қоғамды басқару толықтай діни негіздерге сүйенбейді.

Мемлекет және саясат туралы ислам ілімін зерттеушісі Г.М.Керимов мұсылман жамағаты үшін негізгі заңнамалық билік тек Аллахқа тиісті екенін атап өтеді. Жер бетінде тіршілік ететін адамдардың заңдары адамдардың өздері сияқты өзгермелі болып келеді, сол себептен де олардың өтпелі сипаты Аллахтың мәңгілік заңдары алдында дәрменсіз. Осындай тәсілдеме мен идеологияға сәйкес, дінді мемлекеттен бөлу мүмкін емес [102, 22 б.]. Қазіргі таңда, діни мемлекеттер қатарына Иран Ислам Республикасы мен Сауд Аравиясы жатады.

2. Мемлекеттік діні бар мемлекеттер өздерінің конституцияларында белгілі бір дінге немесе шіркеуге ресми үтрде мемлекеттік мәртебені бекітеді. Бұл жерде мемлекеттік дін деген шіркеуге қатысты, себебі аталмыш түрге жататын мемлекеттер көп жағдайда батыс еуропалық мемлекеттер болып табылады. Мемлекеттік шіркеу негізінен мемлекетке тәуелді болып келеді, яғни мемлекет шіркеу құрылысы және оны басқару, қаржыландыру, діни білім беру мәселелерімен белсенді түрде айналысады.

Қазақстандық ғалым Р.А. Подопригора мемлекеттік шіркеулері бар мемлекеттерге келесі сипаттама деп есептейді:

– Мемлекет басшысы, сонымен қатар, шіркеу басшысы да болып табылады (Англия королевасы мен Норвегия королі);

– Мемлекеттің лауазымды тұлғаларының міндетті түрде шіркеу мүшелерінің болуы (Англия, Дания, Норвегия);

– Мемлекеттік шіркеудің құқықтық жүйесі мемлекеттік құқық жүйесінің бір бөлігі болып табылады;

– Мемлекет шіркеуді басқару және ішкі құрылымының мәселелерін реттеу мақсатында шіркеу үшін атқарушы билік ретінде шешіп отырады;

– Бірқатар жоғарғы лауазымды Шіркеу өкілдері мемлекеттік органдар құрамына кіреді;

– Мемлекеттік органдар шіркеу қызметкерлерін тағайындайды (Англия, Норвегия, Финляндия);

– Мемлекет шіркеуді қаржыландырады (барлық елдер);

– Азаматтар шіркеуге салық төлейді (Дания, Финляндия);

– Шіркеу мемлекеттік қызметтерді атқарады [79, 95 б.].

Аталмыш белгілер тек осы түрлерге жататын мемлекеттерге ғана тән емес, сонымен қатар, ресми, конституциялық деңгейде мемлекеттік дін деп жарияламаған еуропалық мемлекеттерге де тән.

Сонымен қатар, бұл түрге, ислам дінін мемлекеттік дін деп жариялаған елдерді де жатқызуға болады, мәселен: Алжир, Джибути, Египет, Марокко, Тунис және т.б. Бұл елдердегі жағдай діни мемлекеттерге жататын Иран мен Сауд Аравиясынан ерекшеленеді. Діни қызмет, қаржыландыру, діни білім беру, діни заңнама мәселелерінде исламның рөлі зор маңызға ие. Мысалы, бұл мемлекеттерге жататын бірқатар елдердің президенті тек мұсылман болуы керек. Сонымен бірге, басқа діни сенімдерге салыстырмалы түрде төзімділік танытады.

3. Діни ұйымдарға қатысты бейтарап саясат ұстанатын мемлекеттер. Мұндай мемлекет олардың дінге қатысты пассивті екендігін білдірмейді.

Мемлекеттің бұл типіне мемлекеттік діни жоқ немесе мемлекет пен дінді бөлу принципін заңды түрде жарияламайтын мемлекеттер кіреді. Осы типке жататын мемлекеттердің де жоғарыда аталған мемлекеттерге тән белгілері болуы мүмкін. Бұл діни ұйымдардың қоғамдық өмірдің маңызды салаларындағы өзекті мәселелерді шешуде діни ұйымдармен тығыз қарым-қатынас құрудан бастап, олардың қоғамдағы тәуелсіз бірліктер ретінде еркін жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін мемлекеттер екендігіне байланысты. Мемлекеттің дінге қатынасы бойынша, Еуропа елдерінің басым көпшілігін осы түрге жатқызуға болады.

4. Діни ұйымдардан бөліну қағидатына негізделген мемлекеттер. Мемлекеттің бұл түріне біз келесі тарауларда кеңірек 8 өтеміз. Себебі,

Мемлекеттің бұл типін көптеген ғалымдар, қоғам қайраткерлері мен саясаткерлер зайырлы деп анықтайды. Алайда, бұл мемлекеттердің дінге қатынасы да алуан түрлі болып келеді.

Ежелден келе жатқан дәстүрлі қарым-қатынастар жаһандану тенденцияларымен байланысты үлкен проблемаларға тап болды, олар қазіргі қоғамдық өмірдің барлық дерлік салаларын қамтыды. Әр мемлекет осы сын-қатерлерге өзінің ішкі діни ұстанымының арқасында жауап беруге тырысады.

Осыған байланысты біз бірқатар елдерде мемлекет пен дін арасындағы қатынастарды дамытудың қазіргі заманғы тәсілдерін жоғарыда келтірілген модельдерде қарастырамыз. Ресми мемлекеттік діни бар, бірақ халықаралық құқық қорғау ұйымдарының діни ахуалына және діни сенім бостандығын қамтамасыз ету саласындағы зерттеулерге жоғары бағалары бар елдер:

Мальта елінде католиктік сенім конституциялық деңгейде мемлекеттік дін деп жарияланды, ал шіркеу қай қағидалардың дұрыс, қайсысының қате екенін анықтауға құқылы болды. Католик дінін мемлекеттік мектептерде оқыту міндетті білім беру бағдарламаларының бөлігі болып есептеледі.

Дания конституциясы Евангелиялық Лютеран шіркеуін мемлекеттік дін деп жариялайды, сондықтан мемлекеттік қолдау жарияланды. Сонымен бірге конституция басқа діни наным-сенімдер үшін ғибадат ету бостандығына кепілдік береді. Мемлекет дін қызметкерлеріне жалақы мен зейнетақы төлейді. Діни мектептер де мемлекет тарапынан қолдауға ие, ал евангелистік сенім туралы ілім барлық мемлекеттік мектептерде оқытылады, дегенмен, ата-аналардың қалауы бойынша оқушылар бұл пәннен босатылады. Мемлекеттік шіркеуден басқа басқа діни ұйымдар мемлекеттік тіркеуден өтуі керек.

Мемлекет саентология шіркеуінен басқа діни ұйымдарды тіркеуге рұқсат бермейтін жағдайлар жоқ.

Фин мемлекетінде екі шіркеуді мемлекеттік қолдау көрсетілген: Евангелиялық Лютеран және Православие шіркеуі. Ресми шіркеулерден басқа діндер де мемлекеттік тіркеуден өтуі керек. Діни білім беру мектептердегі оқу бағдарламасының стандартты пәні болып табылады. Сайентология шіркеуін тіркеуге рұқсат берілмеген.

Греция конституциясы грек православиесі шіркеуін елдегі басым көпшіліктің діні деп жариялайды және оның тәуелсіздігіне кепілдік береді. Конституцияның 33 және 59 баптары мемлекет президенті мен парламент мүшелерінен діни ант қабылдауды талап етеді. Конституцияның 16-бабында «ұлттық және діни сананы қалыптастыру» мемлекеттің білімге қатысты міндеттерінің бірі деп көрсетілген. Діни білім беру мемлекеттік мектептерде міндетті болып табылады, яғни православиелік оқыту, бірақ басқа конфессиялардың студенттері өз еріктерімен босатылады.

Исландия Конституциясы Евангелиялық Лютеран шіркеуін мемлекеттік шіркеу деп жариялайды, сондықтан оны мемлекет қолдайды және қорғайды деп атап көрсетілген. Христиан дінін оқыту Исландияның барлық мектептерінде міндетті болып табылады. Бұл пәннен босату тек Білім министрлігінің құзыретінде.

Австрия мемлекетінде конституциялық деңгейде зайырлы мемлекет деп жарияланған. Дегенмен, бұл мемлекетте діни ұйымдардың қоғамдағы тарихи және мәдени рөлдеріне байланысты иерархиялық жүйесі қалыптасқан. Діни ұйымдардың мәртебесі Австриядағы қолданыстағы екі заң арқылы анықталады. Олар 1847 жылы қабылданған «Шіркеулерді мойындау туралы» Заң болса, екіншісі 1998 жылы қабылданған «Діни конфессиялық топтардың мәртебесі туралы» Заңдар. Австриядағы католик шіркеуі мен мемлекет арасындағы қатынастар екі партия арасында қабылданған Конкордатпен басқарылады. Австрияда да жоғарғы заңдарға сәйкес діни ұйымдардың үш деңгейі бар: ресми бекітілген діни жамағат, діни конфессиялық топтар мен бірлестіктер. Рим-католик шіркеуі, лютеран шіркеуі, реформа шіркеуі, ескі католик шіркеуі, исламдық ұйымдар, еврей ұйымдары, православиесі, шығыс православиелік, методистер шіркеуі, жаңа апостол шіркеуі, буддистер, мормондар және Ехоба Куэгерлері 1847 жылғы шіркеулерді тану туралы заң арқылы олардың мәртебелерін анықтайды және шіркеуге салықтар сияқты жеңілдіктер алады.

Осы заң бойынша танылған діни ұйымдар мемлекеттен қаржылай қолдау алады, мысалы, олар мемлекеттік және жеке мектептерде діни білім беретін мұғалімдерге жалақы төлейді, бірақ бұл жеңілдіктер басқа ұйымдарға қолданылмайды. Бірінші заңға сәйкес үкіметтік қаражат діни ұйымдарды басқару үшін діни ұйымдарға бөлінеді. Осы мәртебеге ие болу үшін жаңа діни ұйымдар елде кем дегенде 20 жыл жұмыс істеуі керек, оның ішінде 10 жыл халықтың 0,2 пайызын құрайтын конфессиялық ұйым ретінде жұмыс істеуі керек (шамамен 16 мың).

1998 жылы қабылданған заңның негізінде діни ұйым мәртебесін алуға қатаң талаптар қойылады. Осы заңға сүйеніп мәртебелері анықталған және тіркелген ұйымдар заңды тұлға мәртебесін ала алады, жер алады және белгілі бір келісімдер жасауға мүмкіндіктерге қол жеткізеді. Сонымен қатар, бұл заңға сәйкес діни ұйымдардың мәртебесін растайтын құжаттарда оларды құру үшін мемлекеттік лицензиялау мен мүшелік қатынастарды реттейтін діни доктриналардың қысқаша мазмұнын көрсету талабы қойылған.

Білім министрлігі діни доктриналарды мемлекеттік саясатқа сәйкестігін қарастырады. Қазіргі уақытта екінші заң бойынша елімізде тек 10 конфессиялық ұйым тіркелген.

Қауымдастық мәртебесі бар қалған діни ұйымдардың меншік құқығы бар. Австриядағы діни ұйымдарды тіркеудің ұзақ мерзімін Еуропалық Адам құқықтары соты қатты сынға алды.

Бельгия Конституциясы қоғамдық мектептерде ресми бекітілген діндер ілімдерін немесе «деноминациялық емес мораль» пәнін жүргізуге, діни құлшылық етуге және оның қоғамдық ортада жүзеге асырылуына кепілдік береді. Сондай-ақ, мемлекет конституциялық деңгейде діни қызметкерлерге өтемақы мен зейнетақымен қамтамасыз етілетініне кепілдік береді. Дегенмен, мемлекет белгілі бір діни ұйымдарды ғана таниды және оларға қаржылай көмек көрсетеді. Бельгия мемлекетінде танылған 6 дін - Рим-католик шіркеуі (1802 ж. 8 сәуір), протестант шіркеуі (1802 ж. 8 сәуір), англикан шіркеуі (1870 ж. 4 наурыз), иудаизм (1870 ж. 4 наурыз) (19.07.1974), Православие (17 сәуір 1985). Ресми түрде алты мойындалған діндері бола тұра, Рим католик шіркеуінің орны айрықша.

Испания конституциясы (16-бап) діни сенім бостандығына кепілдік береді, ешқандай дін мемлекеттік емес, бірақ қоғамдық институттар испан қоғамында діни нанымдарды ескеріп, католик шіркеуімен және басқа да діни ұйымдармен серіктестік орнатуды талап етеді. Католик шіркеуі мемлекет пен шіркеу арасында жасалған келісімдердің арқасында бірқатар артықшылықтарға ие. Испаниядағы салық жүйесі католик шіркеуінің азаматтарына салықтарды аударуды да қарастырады.

Қоғамдық институттарда барлық діни қызметкерлерге қызмет етуге рұқсат берілді, сондықтан да олар, әскерде, ауруханаларда және бас бостандығынан айрылған жерлерде қызмет ете алады, алайда, діни қызметтерін өтегені үшін мемлекет жалақыны тек Католик Шіркеулерінің қызметкерлеріне ғана береді. Мұсылмандар, ол жерге кіруге рұқсат алғандарымен, құлшылық жүргізуге рұқсат жоқ екендігін айтады.

Католик емес діндердің әрқайсысының мемлекетпен жеке келісімдері бар. Мұндай жеңілдіктерге қол жеткізу үшін діни ұйымдар мемлекеттік тіркеуден өтуі керек. Мемлекетпен келісім жасасқан шағын діни ұйымдар өздерінің діни ғимараттарын салуда көптеген қиындықтарға тап болады.

Германиядағы шіркеу-мемлекет қатынастарын талқылау екі негізгі принципке негізделген: серіктестік және автономия. Немістер мемлекет пен шіркеуді бір-бірін жоққа шығаратын, оларды адамның іс-әрекетінің екі бөлек саласы ретінде қарастырмайтын, бірақ Германияда тұрақты қоғамның

дамуына тең үлес қосатын серіктестер деп түсінеді. Дін - бұл жеке мәселе ғана емес, сонымен бірге оның қоғамдық кеңістіктегі, өмірдегі орны, оны алып тастау діни сенімге қатысты дискриминация болып саналады.

Ресми түрде белгілі бір діндерді мойындайтын және оларға басқа діндерге артықшылық беретін мемлекеттерге келесі демократиялық мемлекеттер жатады: Австрия, Бельгия, Германия, Италия, Испания, Дания, Финляндия, Болгария, Кипр, Греция, Венгрия, Исландия, Ирландия, Норвегия, Швейцария, Ұлыбритания. Батыс ғалымдарының пікірі бойынша мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың сипатына келесі факторлар әсер етеді:

- мемлекеттің діни құрамы;
- халықтың діни сәйкестілік деңгейі (біртекті құрам);
- географиялық жағдай;
- тәуелсіздік кезеңіндегі биліктегі топтың идеологиясы;
- мемлекеттің өндірістік және мәдени даму деңгейі;
- ішкі саяси басшылықтың қалыптасуы мен тарихи-мәдени ерекшеліктері.

Жалпы, қазіргі кезде саяси ғылымдарда мемлекет-дінаралық немесе мемлекет-конфессияаралық қатынастар моделінің түрлері туралы көптеген пікірлер бар. Бұл модельдер әртүрлі параметрлер бойынша жіктеледі. Осы бөлімде қарастырылған мемлекет пен дін арасындағы қатынастар моделін тұжырымдамалық талдау нәтижесінде әлемдік тәжірибеде бір геомәдени аймаққа жататын мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың бірдей моделіне жататын мемлекеттер үшін де осы қатынастарды реттеудің әмбебап нысаны жоқ екендігі анықталды. Батыс Еуропа мен мұсылман елдері арасында мемлекеттік діндер үлгісіне жататын елдерде үлкен айырмашылықтар бар.

Конституциялық деңгейде ресми діндерін құрған Батыс Еуропа мемлекеттерінің басым көпшілігінде мемлекеттік институттар мен қоғамның жалпы белгілері зайырлы сипатта болады. Сондай-ақ, бұл елдер ресми мемлекеттік діндер болғанына қарамастан, діни сенім бостандығын қамтамасыз ету саласында басқа да кішірек діни ұйымдардың құқықтарын шектеу немесе құрметтемеу сияқты тәжірибесі болған жоқ. Елдегі дәстүрлі діндерге қоғамдық өмірде белгілі артықшылықтар беру жаңа діни ұйымдардың құқықтарын шектеу немесе таптау деп қарастырылмайды.

Аталмыш жүйелі құрылымның нәтижесінде, қоғамның діни құрамына және оның тұрақты даму сипаты байланысты мемлекет пен дін арасындағы қатынастардың белгілі бір үлгісі қалыптасады. Қазақстандағы діни саясат, мемлекет пен діни ұйымдар арасындағы қарым-қатынастар мүлде басқа қоғамдық-саяси шарттарда, халықаралық құқықтық мәдениеттің қысымы аясында қалыптасып келеді. Сонымен қатар, мемлекет алдында дәстүрлі және дәстүрлі емес конфессиялармен, жаңа діни ұйымдармен қоғамдық-саяси тұрақтылықты сақтау мақсатында тиімді қарым-қатынастар құру, және мемлекеттің жаңа қоғамдық шарттарда діннің орнын бағалау және реттеу мәселелері тұр.

Жаңа діни ұйымдар қоғам үшін, әсіресе мемлекеттік органдар үшін күрделі мәселелерді қойып отыр: біріншіден, халықаралық діни сенім бостандығы жөніндегі құқықтық құжаттар мен халықаралық ұйымдардың қысымының аясында және дәстүрлі конфессияларға белгілі бір артықшылықтар беру аясындағы теңсіздік мәселесін шешу; екіншіден, елдегі соңғы жылдары дамыған діни плюрализм мен дәстүрлі құндылықтар, ұлттық мәдениетті сақтау мәселесінің ара-қатынасын шешу, үшіншіден, халықтың басым көпшілігін мұсылман жамағаты құрағандықтан саяси-ислами күштердің радикализациясы мәселесінің өршігіп кетуінің алдын алу шаралары, төртіншіден, елдегі соңғы кездегі дінге қатысты келеңсіз жағдайларды болдырмау және елдегі экстремистік идеялардың таралуының алдын алу мақсатында, жалпы халықтың діни сауаттылық пен діни қызметкерлердің ілімдік мәселелерін белгілі бір деңгейде реттеу. Осыған байланысты, Қазақстан Республикасы үшін қалыптасқан әлеуметтік шындыққа байланысты мемлекет пен дін арасындағы қатынастардың қалыптасуында осы екі институттың арасында байланыс болмауы керек деген қағидадан бас тарту керек, серіктестік моделін қалыптастыру қажет. Өйткені, әлемдегі және қазақстандық қоғамдық-саяси өмірдегі діни фактордың рөлінің артуы мемлекеттің осы мәселеге жіті назар аударуын, дінге негізделген түрлі жағымсыз тенденциялардың алдын алуда, азаматтардың сенім бостандығын қамтамасыз етуде діни ұйымдармен серіктестік құрудың қажеттігі туды.

Келесі тарауда біз Қазақстан Республикасының дін саласындағы саясатының эволюциясының негізгі қағидаттары мен іске асырылу ерекшеліктерін көрсетіп, ондағы жалпы, жеке және ерекше қасиеттерге тоқталып, ішкі мазмұнын ашамыз.

2 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДІН САЛАСЫНДАҒЫ САЯСАТЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ҚАҒИДАТТАРЫ МЕН ІСКЕ АСЫРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

2.1 Мемлекет пен дін арасындағы саясаттың негізгі басымдықтары мен ішкі мазмұны

Қазақстандағы мемлекет пен дін арасындағы қатынастардың қазіргі ерекшеліктерін зерттейтін көптеген ғалымдар «исламдық жаңғыру» түсінігін жиі қолданады. Бүгін біз исламдық қауымдастық өміріндегі жаңа құбылыстар мен процестермен бетпе-бет келеміз [103]. Бұл исламдастырудың жаңа кезеңі. Бұл процесс ресми ислам саласында айқын көрінді. 1990 жылы Қазақстанда тәуелсіз мұсылмандар діни басқармасы (муфтият) құрылды. Исламдық білім беру желісі құрылды, оның ішінде Алматыда екі жылдық білімі бар Ислам жоғары білім беру институты бар, оны 1996 жылы елдегі мешіттерде имамдар таратқан 300 адам бітірді, сонымен қатар бірқатар мешіттерде, төменгі деңгейдегі дін қызметкерлерін, діни қызметкерлерді оқыту курстары ашылды. Ағарту үйірмелер мен жексенбілік мектептер де айналысады. Олар араб жазуын және ислам негіздерін үйретеді. Сонымен қатар студенттер шетелге оқуға жіберіледі. Сонымен, 1996 жылы Египеттегі әйгілі Әл-Азхар ислам университетінде 80 студент, 100 студент Түркияда, 20 Пәкістанда білім алды. Осылайша, Қазақстанда исламның дамуының төрт кезеңін көрсететін осындай хронологиялық тізбекті құруға болады:

1 кезең (1989-1993). Бұл кезең тәуелсіздік алумен және этникалық және конфессиялық бірегейліктің күрт өсуімен тікелей байланысты. Бұл кезеңнің ерекшелігі - Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының (ҚМДБ) құрылуы және түрлі діни топтардың қарсыласуы. Бұл кезең Қазақстандағы исламның этникалық және аймақтық ерекшеліктерін көрсетті. Оның ерекшелігі - мешіттер қайта құрыла бастады, мұсылман мекемелері құрылуда, халықтың бір бөлігі исламға фундаменталистік нысанда қызығушылықты арттыруда. Бірақ басты ерекшелігі сыртқы фактордың әсері болды. Бұл кезеңде салт-дәстүрлерде, кейбір теологиялық мәселелерді түсінуде келіспеушіліктердің белгілері мұсылмандарда пайда бола бастайды.

Посткеңестік кеңістіктегі «исламдық фактордың» дамуындағы 2 кезең (1993-1997 жж.) Шартты түрде «инерциялық» кезең ретінде сипатталуы мүмкін. Осы кезеңде мұсылман елдерінен әртүрлі исламдық ілімдердің ағымы, шетелдік ислам орталықтарымен байланыстардың кеңеюі мен нығаюы, мұсылмандық білім беру жүйесінің біртіндеп кристалдануы, ислам дінбасыларының жаңа қабаты болды. Бұл кезеңнің маңызды ерекшелігі мұсылмандардың белгілі бір бөлінуі болды. Осылайша, кейбіреулері исламның православиелік түрін ұстануды бастады, басқалары - түрікшіл бағыт, басқалары - сопылық ислам және т.б. Көптеген адамдар исламдық догмаларды өзінің православиелік формасында қабылдауға дайын емес еді. Бұл факт ислам әлемінің орталықтарынан адамдардың ұзақ уақыт бойы шығарылуына байланысты болды. Тәуелсіздік алғаннан кейін пайда болған

діни-саяси «вакуум» ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен біртіндеп әртүрлі ислам ілімдерімен толықтырыла бастады. Білікті мамандардың болмауына байланысты олардың орны исламның әртүрлі формаларын ұстанатын адамдармен толықты. Мұсылмандық білім беру саласында түрік әсері әсіресе күшейе түсті.

3 кезең (1997-2000 жж.) Аймақтағы мұсылмандардың жаңа діни іс-әрекетімен сипатталды. Түрлі фундаменталистік, сопылық ағымдар мен қозғалыстардың пайда болуы, мысалы, Пәкістандық «Таблиғи Жамағат» қозғалысы т.б.

4 кезең (2000-2004). Егер мемлекет осы кезеңге дейін діни салаға араласпау саясатын ресми түрде қолдана отырып, негізінен әртүрлі діни бірлестіктердің конституциялық емес әрекеттерін айыптайтын түрлі заңдар қабылдау арқылы осы процесті реттеуге тырысса, төртінші кезең діни қатынастарды бақылау саласында болуымен сипатталды. мемлекеттік органдардың қадағалау функциялары жүзеге аса бастады. Діни қатынастарды мемлекеттік басқару саласында да, құқықтық жағынан да көптеген олқылықтар бар екенін көрініс тапты. Сонымен, діни мәселелер бойынша уәкілеттік берілген көптеген мемлекеттік органдар іс жүзінде кімге және қай салаға жауап беретінін білмейді, сондықтан белгілі бір былық пайда болады, ал діни қатынастарды басқару мен реттеуде діни саланың одан сайын күрделену фактісі байқалады.

Осылайша, қоғамның діни саласындағы процестер осы мәселені жан-жақты талдау бірнеше шешілмеген және жағымсыз жақтарды анықтады:

1) этномәдени исламдық дәстүрлердің жоқтығы немесе жетіспеушілігі және халықтың басым бөлігінің діни сауатсыздығы. Мұның салдары - халықтың белгілі бір бөлігінің әртүрлі сыртқы этностық бағыттағы діни ұйымдардың қатарына кетуі;

2) сыртқы фактордың діни және діни білім беру процестеріне үстем әсер етуі және жоғары білімді діни басқармалар мен кадрлардың жетіспеушілігі;

3) діни кеңістіктің алуан түрлілігі, әртүрлі ислам бағыттарының өкілдері арасындағы ішкі қайшылықтар;

4) кейбір діни топтардың үстем жағдайға ұмтылысы (олардың белгілі өршіл мақсаттарын жүзеге асыру), кейбір жағдайларда ресми дінбасылардан айырмашылығы. Өкінішке орай, қазақстандықтарда радикализм мен экстремизмнің идеологиялық әсеріне қоғамдық сананың тұрақты иммунитеті жоқ. Осыған байланысты мемлекетімізде жеке, қоғамдық қауіпсіздікке және конституциялық құрылысқа қатер төндіретін діни және саяси экстремизм идеологиясының таралуына қарсы іс-қимылдың барабар мемлекеттік және қоғамдық шараларын табу және белсенді қолдану міндеті өзекті болуы керек [104].

Сонымен бірге, экстремистік көріністерге қарсы тұрудың тиімді тетіктерін құру - бұл бір күннің және бірыңғай биліктің міндеті емес, ұлттық мемлекеттік міндет, оны шешу үшін барлық мүдделі құрылымдар өздерінің білімі мен тәжірибесін қолдануы керек.

Сарапшылардың пікірі бойынша, «діни догмалардың артында жасырылған экстремизмге қарсы күресті тұтасымен төрт аспект бойынша жүргізу ұсынылады: біріншісі - идеологиялық жұмыс, бұл қарсы пропаганда деп аталады. Қазіргі кезеңде экстремизм көріністеріне қарсы күресте басты назар күш әдістеріне аударылды. Алайда, діни экстремизмнің көріністерімен, ең алдымен, ақпараттық-ағартушылық режимді орнату әдісімен күресу керек екендігі белгілі болды.

Діни экстремизм мен терроризмге қарсы күрес қоғамдық және мемлекеттік ұйымдар, рухани орталықтар мен құқық қорғау органдарының тығыз байланысын ұйымдастырған кезде ғана тиімді бола алады. Мұның бәрі діни мәселелерді, ең алдымен, жиһад туралы ережені және такфирді қолдану шарттарын классикалық түсіндіру туралы көпшілікті хабардар етуді (сенімсіздік айыптау) қамтитын діни саладағы мемлекеттің ақпараттық-түсіндіру саясатын дамытуды талап етеді.

Радикалды діни ұйымдар қызметінің исламға қарсы бағытында қоғамның алдында беделін түсіріп алмау үшін діни қызметкерлердің белсенділігін арттыру.

Бұл жағдайда өзінің классикалық постулаттарын дұрыс түсіндіре алатын Әбу Ханифа мазхабының ұстанымын қолдана отырып, беделді тұлғаларды (мұсылман теологтарын) қалыптастыру керек.

Әбу Ханифа мазхабының ұстанымдары бойынша Қазақстанда дәстүрлі исламның идеологиялық тұғырнамасын қалыптастыру.

Бүгінгі қауіпті тенденциялардың бірі - исламдағы «фитнаның» (хаос, толқулар) жекелеген аспектілерінің көрінісі, бірінші кезекте бұл ҚМДБ-ға қатысты оппозициялық көріністер. ҚМДБ-ға қарсы кез-келген теріс көрініс (ресми мекеме ретінде) фитна, күнәкар категория ретінде қарастырылуы керек. Бұл жағдайда біздің республикамыз үшін ең қолайлы форма - теологтардың галактикасына (мысалы, Құрбан Әли Халиди, Шәріп Молд, Шайқан Кари және т.б.) және ХІХ ғасырдың аяғы - ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялыларына үндеу деп санаймыз. Тарихи және діни шығармаларды, сондай-ақ осы кезеңдегі ханафи теологтары мен қазақ ұлттық зиялыларының тұжырымдамалық көзқарастарын талдау исламның қазақ халқының ұлттық бірегейлігін дамытудағы рөлін түсінуге, «теориялық қазақ исламы» феноменін түсінуге және халықтың бай тарихи мұрасын шешуге негіз жасауға мүмкіндік береді. Ол өзін-өзі қамтамасыз етудің жоғары деңгейіне ие. Бір кездері «ағартылған» ислам өкілдерімен кең байланыстар Омбы, Орынбор, Семей, Орал қалаларында алғашқы медреселердің ашылуына ықпал етті, онда исламның негіздерімен қатар зайырлы пәндер оқытылды. Медресе түлектері оқуын жоғары оқу орындарында жалғастырды [105].

Қазан, Мәскеу, Санкт-Петербург және басқа қалаларда да қазақ балалары білім алды. Кейіннен олар қазақ зиялыларының негізін қалады - ағартушылар, жазушылар мен ақындар, дәрігерлер, инженерлер. Олардың арқасында мемлекеттік тілдегі алғашқы оқулықтар, газет-журналдар, халықтың рухани өміріне өлшеусіз үлес қосқан өнер туындылары жарық көрді. Он екі қазақ әр түрлі шақырылымдағы Мемлекеттік Думаның

депутаттары болып сайланды, әртүрлі фракцияларда болды, соның ішінде Мұсылмандар. Өз заманының білімді және прогрессивті адамдары бола отырып, олар алғашқы саяси партияларды құрудың бастауында болды. Бұлар - Абай Құнанбаев, Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Шәкәрім Құдайберген, Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Сұлтан-Махмұт Торайғыров, Мұстафа Шоқай, Мұхамеджан Тынышпаев және басқалар.

Өзінің арсеналында көптеген оң аспектілерге және мәдени сабақтастыққа ие бола отырып, бұл оқыту қазіргі кезеңде өркениет пен мәдениеттің дамуына, әр түрлі экстремистік әрекеттің көрінуіне кедергі бола алады.

Республиканың арнайы және құқық қорғау органдарының, соның ішінде мәжбүрлеу шараларын, лаңкестік әрекеттің нақты сәттеріне қатысты шаралар кешеніне қатысты. Талдау көрсеткендей, Қазақстанда қоғамның діни радикалдануын болдырмауға функционалды жауап беретін мемлекеттік құрылымдардың (Әділет министрлігінің Дін істері комитеті, әкімдіктер, мәслихаттар және т.б.) және Мұсылмандар діни басқармасы болғанына қарамастан, негізгі жұмыс - елімізде экстремизмнің таралуына қарсы тұру негізінен құқық қорғау органдары жүргізеді. Жергілікті ресми діни құрылымдардың сыртқы үстемдігі мен дамымауы жағдайында өзекті мәселелердің бірі ұлттық діни білім беру орталығының болмауы болып табылады.

Экстремизмнің таралуына идеологиялық насихатқа қарсы тетік құру үшін келесі ұсыныстарды енгізуге болады деп санаймыз:

1. «Исламның (Әбу Ханифа мектебі) Қазақстан тарихы мен мәдениетіндегі ерекше рөлі туралы» ережені көтеретін Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік діни саясат тұжырымдамасын (Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы деңгейінде) әзірлеу;

2. Ұлттық ғылым академиясының қолдауымен (дінтанушылар, филологтар, тарихшылар) Ханафи теологтары мен ХІХ-ХХ ғасырдың басындағы қазақ ұлттық зиялыларының еңбектерін зерттеу ұйымдастырылсын. «қазақ исламы» феноменін анықтау мақсатында;

3. Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы (ҚМДБ) Қазақстандағы дәстүрлі исламның идеологиялық тұғырнамасын қалыптастыру үшін, жаңа радикалды ағымдарға қарағанда, Ханафи мазхабының аясында «таклидтің» (келесі дәстүрлердің) қазақстандық қоғам үшін маңыздылығы туралы ережені қарастырады және осы құндылықтарға жүгінеді. Қазақстанның кең діни әртүрлілігі жағдайында Абу Ханифа мектебінің «таклид» дәстүрін ұстану қажет. Бұл - экстремизмнің барлық түрлеріне қарсы мемлекеттің ұлттық және діни тұтастығын сақтаудың жалғыз мүмкіндігі;

4. Жеке конфессиялық білім беру жүйесі мен желілері құрылды. Алматыдағы «Нұр-Мүбарак» орталықтары, «Әзірет Сұлтан», «Нұр-Астана» (Нұр-Сұлтан), «Мәшһүр Жүсіп» (Павлодар) мешіттері, біздің ойымызша, отандық кадрларды рухани білім беру саласында оқыту орталықтары бола

алады, бұл ұлттық рухани мүдделер мен құндылықтардың дирижері бола алады.

5. ҚМДБ өкілдерін кеңінен тарту (ислам дінін ұстанатын ұйымдарды тіркеу процесінде діни зерттеулер жүргізуге нақты өкілеттік бере отырып).

Бұл шараларды жүзеге асыру қазіргі заманның жаңа сын-қатерлеріне сәйкес елдің ұлттық мүдделерін қамтамасыз етуге көмектеседі. Бұл ұлттық қауіпсіздікке діни экстремизм мен терроризмнен туындайтын қатерлерге барабар жауап қайтаруға, оның алуан түрлілігі жағдайында діни қатынастарды реттеуге, сондай-ақ қазақстандықтардың рухани өміріне радикалды идеялардың енуіне қарсы тұрақты иммунитеттің дамуына ықпал етеді.

Қазіргі әлем елдеріндегі, оның ішінде Қазақстандағы қоғамдық-саяси ахуал түйінді мәселелерді шешуде маңызды рөл атқарады. XX ғасырдың аяғы – XXI ғасырдың басында посткеңестік кеңістіктегі, атап айтқанда Қазақстанда, жаңа діни ренессанс сияқты көрінетін діни сананың, әсіресе исламның күшті дамуымен сипатталады. Осыған байланысты, соңғы кездері дін мен саясаттағы өмірдің бір-бірінен алшақ көрінетін салалары мен олардың нақты әлемдегі өзара байланысы айтарлықтай артты. Осы проблемалардың айналасында көптеген пайымдаулар бар. Олардың кейбіреулері саясат пен дінге қарсы, дін жоғары бағаланады және осы ұстанымнан олар саясаттың қоғамдық өмірдегі орны мен рөлін төмендетеді. Адамзат қоғамы дамуының ежелгі кезеңдерінен бастап олардың өзара тығыз байланысы мен өзара әрекетін ескере отырып, біз осы пайымдаулармен келісе алмаймыз. Дін мен саясат өз табиғаты бойынша әлеуметтік және тарихи құбылыстар. Олар рухани әлемнің табиғаты бойынша өмір сүреді. Дін мен саясаттың пайда болуында объективті әлемнің субъективті көрінісі маңызды рөл атқарды, яғни. адамның іс-әрекет формаларында, оның санасы мен сыртқы әлемнің еркінде көрініс табатын руханилық процесс. Дін де, саясат та адами орта мен әлеуметтік шындықтың рухани және практикалық дамуы болып табылады. Бұл құбылыстар рухани және жердегі, адам тіршілігінің трансценденттігі мен нақтылығы сияқты өзара байланысты құбылыстар.

Дін - бірқатар әлеуметтік құбылыстардың ішіндегі ең күрделілерінің бірі [106]. Латын діндерінен шыққан «дін» термині «ар-ождан, тақуалық, тақуалық» дегенді білдіреді. Ұлы ойшылдардың көптеген ұрпақтары діннің пайда болуы мен мәнін түсінуге тырысты. Дін мәдениеттің бір бөлігі, рухани мәдениеттің болмысы ретінде, дүниетанымның тарихи нысаны ретінде көптеген мәселелер туындайтынына күмән жоқ. Сондықтан діннің табиғатын, оның болмысы мен тарихын, негізгі көзқарастары мен әсерін, қасиеттері мен құпияларын түсіну әрқашан өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Дін феноменін әлеуметтік институт ретінде зерттеген кезде келесі өте маңызды жайттарды ескерген жөн

Біріншіден, дін - бұл ең алдымен әлеуметтік және мәдени құбылыс, оның қоғамдағы орнын, саяси, мәдени, экономикалық және өмірдің басқа салаларымен байланысын анықтап отыру қажет.

Екіншіден, жақында біз оған немқұрайды қарамағанымызды, теріс жағынан оны бағаланымызды да еске алайық;

Үшіншіден, діннің қоғамның басқа институттарымен байланысын түсіну барысында діннің ғылымға, мәдениетке және саясатқа жақында өткен уақытта болған қарсылығын қайталамаңыз.

Төртіншіден, діни өмірдегі мотивтерді, көзқарастарды, қызығушылықтарды, қажеттіліктерді, адамдардың нақты мінез-құлық актілерінің құндылық бағдарын талдай отырып, дінді зерттеген жөн.

Дін – әлеуметтік-тарихи құбылыс. Соңғы ғылыми зерттеулерге сәйкес діни сананың қалыптасуы мен дамуы діннің рухани құбылысқа - рухани өмір мен халықтар мәдениетінің салыстырмалы түрде тәуелсіз саласына айналғанын білдірді. Әр түрлі халықтар мен қоғамдардың ішінде ол өзінің өмір сүруінің бір немесе басқа формасын табады, ауқымы мен таралу деңгейіне ие. Сондықтан, бұл әлемдік өркениеттің барлық әлеуметтік қатынастарына тән - күрделі тарихи, қоғамдық-саяси, дүниетанымдық және психологиялық құбылыс. Тарихи дамудың әртүрлі кезеңдерінде оның нақты формалары болған. Қазақстанда өзінің алғашқы тарихында Тәңіршілдік діні пайда болды - кейінірек біздің дәуірімізге дейінгі 8-9-ғасырларда ислам дінінен бас тартқан тенгрианизм діні. Қазіргі кезеңде үш дін ең танымал, ең әмбебап және жаһандық деп танылған: 1) христиан; 2) буддизм; 3) ислам.

Дін - әлеуметтік-психологиялық категория. Діннің әлеуметтік тамыры адамның табиғи күштерге деген қабілетсіздігімен байланысты. Бұл әлеуметтік дамудың, экономикалық қысымшылықтың, әлеуметтік теңсіздіктің, саяси және азаматтық заңсыздықтың, әлеуметтік, нәсілдік, этникалық және діни қол сұғушылықтың және т.б. элементтерінің алдындағы күштің болмауынан туындайды, адамның танымдық іс-әрекетінің жемісі. Адамның денсаулығының қанағаттанарлықсыз тыныштық жағдайын қолдау, оны абсолютті жұмбақ күшке ие болу үшін іздеу формасы. Діннің күш-қуаты, ол адамдарды адам тәжірибесінен тыс шындықпен таныстырады.

Сондықтан діннің басты сипаттамалық белгісі - бұл адамға білімінен тыс және оған деген құрметтен тыс табиғаттан тыс күш пен сенімнің болуын негіздеу. Дін Құдайды құдіретті, шексіз абсолютті, табиғаттан тыс күш ретінде танумен, оған толық мойынсұну мен сенім білдірумен анықталады. Концепция бойынша, дін - бұл құдайлық құбылыстың табиғаттан тыс негіздемесі, Құдай мен адамның қарым-қатынасы. Діннің құрылымы діни сананың үш элементі, діни қызмет (табыну) және діни ұйымдармен қалыптасады [106]. Діннің негізгі элементтерінің бірі - діни сана. Діни сананың мәні түпкі немесе абсолютті түсінуден тұрады. Сенім діннің негізгі факторы, оның мәні. Бұл адамнан «мен Құдайға сенемін» деп айтуды талап етеді, ол әрдайым өзара қарым-қатынаста және онымен байланысты болады.

Сенім ғибадат ету, оған бағышталу, құрбандыққа саналы қажеттілік ретінде дайын болу керек, әр ниет белгілі бір бағаны төлеу үшін. Мұның терең рухани мәні бар. Дін құрылымының маңызды элементтері - діни уағыздар мен діни ғибадат. Діни ғұрыптар - діни қажеттіліктер мен наным-сенімдердің рәсімдік орындалуы, діни іс-әрекеттің түрлері (уағыздар, дұғалар, рәсімдер,

құрбандықтар, мерекелер және т.б.) оның маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Олар бірлесе отырып діннің қоғамдағы миссиясын жүзеге асыруға қызмет етеді. Мұның бәрі адамдарды дінге тартады - оларды рухани қанағаттандыратын, осы мәселелерді шешудің өзіндік нұсқасын ұсынатын бірден-бір құрал.

Ал енді саясатқа келсек, ол әлеуметтік құбылыс. Қазіргі даму кезеңі де оған ерекше мән береді. Қазіргі қоғамдағы саясаттың өсіп келе жатқан рөлінің басты себебі - адамның, халықтар мен елдердің тағдырына үнемі өсіп келе жатқан әсерінен болуда.

Күнделікті өмірде ғылыми қолдануда «саясат» термині көп өлшемді, көп мағыналы құбылыс ретінде түсініледі. Сондықтан, ол әлі күнге дейін пікірталас тудыратын және қарама-қайшы пікірлер тудыратын бірқатар тұжырымдамаларға сілтеме жасайды. «Саясат» термині негізінен мемлекеттік басқару туралы ғылым ретінде, қоғамдық мүдделер туралы ғылым және оларға қол жеткізудің тиімді құралы, бірге өмір сүру өнері ретінде түсіндіріледі. Саяси өмірдегі маңызды мәселе - саяси билік мәселесі. Демек, саясатты талдау кезінде қорытынды билік пен мемлекеттің екі құбылысын ескеру қажет. Әрине әр мемлекеттің дін саласында өз саясаты бар.

Көптеген зерттеушілер саясаттың өзіндік ерекшеліктерін және оның қоғамның тұтастығын қамтамасыз ету қабілетімен, әртүрлі топтардың мүдделерінің үйлесімімен, олардың әлеуметтік өзара іс-қимылын оңтайлы реттеумен байланысты болды. Саясат объективті әлеуметтік құбылыс. Саясаттың әлеуметтік табиғатын түсіну үшін оның негізгі қасиеттерін бөліп көрсету керек. Саясат - бұл қоғамның барлық топтары мен қабаттарының өте маңызды мүдделерінің көрінісі, әрине, ол көбіне болашаққа бағытталған. Саясат дегеніміз - биліктің көмегімен адамдардың, әлеуметтік топтар мен ұйымдардың түрлі қайшылықты мүдделерін үйлестіру жөніндегі басқарушы құрылымның қызметі. Саясат міндетті түрде шиеленіс, қайшылық, саяси қозғалыстар мен партиялар болған жерде өзін көрсетеді. А. Бердяев дұрыс қоғамға саясат қажет емес деп атап өтті [107]. Пайда болған қарама-қайшылықтар мен қақтығыстарды рационализациялау, билік пен қоғам арасындағы диалогтың негізгі бағыты саясаттың маңызды функциясы болып табылады. Бұл мағынада саясат дегеніміз - қоғамдық жүйе мен қоғамдағы тәртіптің тұтастығын қамтамасыз ету.

Саясаттың тағы бір маңызды ерекшелігі оның өмірдің басқа салаларымен, оның ішінде дінмен тығыз байланысы, ол ең алдымен өзінің функциялары арқылы жүзеге асырылады. Саясат - бұл мемлекеттік басқарудың әлеуметтік субъектілері арасындағы қатынастармен байланысты қоғамдық өмірдің маңызды саласы. Сонымен, дін мен саясаттың өзара байланысы олардың қоғамдағы орны мен рөлімен, адамның және қоғам үшін атқаратын маңызды әлеуметтік функциясымен анықталады. Дін қоғамда әр түрлі рөл атқарады: дүниетанымдық, компенсаторлық, реттеушілік, интегративті және басқалар. Әлеуметтік сананың басқа формаларына қарағанда, дін адамдардың нақты рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз етеді. Оның қоғамдағы оң нәтижелері өте үлкен және жан-жақты.

Ол адам мен қоғам үшін өте маңызды рөл атқарады, өмірдің азаптарын жеңілдетеді және оларға рухани жеңілдік береді, әлеуметтік-психологиялық мағынада, белгілі бір моральдық қанағаттану мен сенімділікке ие. Дін адамдардың белгілі бір рухани қажеттіліктерін оған тән әдістер мен құралдармен қанағаттандырады.

Қоғамдағы әлеуметтік институт ретіндегі саясаттың орны мен рөлі өте жоғары. Қазіргі дәуірдегі қоғамдарда саясат өте маңызды функцияларды орындайды, онсыз олардың тұрақты дамуы мүмкін емес. Бұл қоғамның тұтастығы мен тұрақтылығын қамтамасыз ету; гуманитарлық функция; басқару және реттеу функциясы; рационализация функциясы, саяси әлеуметтену; қоғамның барлық қабаттары мен топтарының жалпы маңызды мүдделерін білдіру; қоғам мен адамның әлеуметтік дамуын модернизациялау функциясы.

Саясаттың өте маңызды функциясы - қоғамның тұтастығы мен тұрақтылығын қамтамасыз ету.

Бұл функция әлеуметтік процестердің даму тенденцияларын ұғынатын, ортақ мақсаттарды анықтайтын және оларды жүзеге асыру үшін қажетті жолдар мен ресурстарды табатындығына байланысты орындалады.

Қоғамдық дамудың объективті табиғаты олардың қатынастарының сипаты мен мазмұнын анықтайтын дін мен саясаттың өзара байланысын қамтиды. Қасиеттілік пен күш, дін және саясат - бұл өзара байланысты және адам қоғамының басты ипостасы. Өзара діни-саяси қатынастар, тіпті келісімдер мен одақтар адамзат тарихының алғашқы кезеңдерінен бастап қалыптасқаны белгілі. Сонымен қатар, олар қоғамның алғашқы кезеңдерінде өте маңызды рөл атқарды. Ежелгі Перуде, Египетте Месопотамия мемлекеттері, ең алдымен Вавилон, қасиетті (дін) мен зайырлы (билік) өзара байланысы және олардың сәйкес келуі ерекше мәнге ие болды.

Ежелгі Шумерде мемлекеттік билік теократиялық сипатта болды, ал Үндістанда шіркеу мен мемлекет бір болды. Тарихта дін мен саясаттың үш түрі белгілі: 1) мемлекеттік биліктің діни орталыққа айналуы (Цезаризм, Папизм); 2) мемлекеттің діни ұйымға айналуы (папизм, цезаризм); 3) мемлекеттің шіркеумен бірлестігі [108]. Рухани және зайырлы күштің сәйкестендірілуіне нақты мысал - VII ғасырдың басында мұсылман қауымдастығы-мемлекетінің рухани жетекшісі ретіндегі пайғамбарлық (ислам) мен саяси биліктің (имамның) органикалық үйлесуі. Демек, дін мен саясаттың өзара әрекеттесуі туралы тұжырымдаманы қоғамның өзі, оның қажеттіліктері, адамдардың өмірі мен қоғамдық өмірдің дамуына әсер етудің объективті қажеттілігі анықтайды.

Негізінде, дін мен саясат - бұл өзіндік мағынаға, көрініс формалары мен қағидаттарына, өзіне тән элементтері - символдық дәстүрлер мен жүзеге асыру тәсілдері бар саладағы қоғамдық өмірдің тәуелсіз құбылыстары. Әрбір салада адам қоғамының өмірі мен өмір сүру принциптеріне әсер ететін мәселелерге қатысты белгілі бір бағыт бар. Соған қарамастан, дін және оның идеологиясы және қоғамның саяси өмірі бірге өмір сүретін, кез-келген дәуірдегі адам өмірін, қоғамды ұйымдастыруға үлкен үлес қосатын сала. Олар

жеке, қоғамдық және қоғамдық өмірдегі маңызды факторлар. Әрине, олар қоғам мен адамдар өмірінің әртүрлі аспектілерінде басқаша әрекет етеді. Дін мен саясат рухани және жердегі, адам өмірінің трансценденттігі мен нақтылығы сияқты өзара байланысты. Дін негізінен адамның рухани өмірімен байланысты, ал саясат - күрделі әлеуметтік мәселелерді практикалық шешудің жалғыз тәсілі. Осыған орай, дін және саясат - бұл қоғамдық өмір саласында бір уақытта бір-бірін толықтыратын және нығайтатын әрекет ететін күштер [109].

Қазіргі қоғамда діни және саяси институттардың өзара қарым-қатынасы екі аспект бойынша қарастырылады.

Біріншісі - діннің қоғамның рухани, саяси, этикалық және басқа құндылықтарын бекітудегі рөлімен және мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатында моральдық қолдау функциясын орындаумен байланысты. Бұл ең алдымен адамдардың санасына, қабылдауы мен саяси мәдениетіне заң мен билікке қатысты әсер етуімен байланысты.

Екіншісі - дінді тікелей немесе жанама түрде басып алу, олардың ықпалының күшеюіне байланысты кейбір әлеуметтік топтардың мүдделерін білдіретін күш ретінде қатысу. Дін және діни ұйымдар өздерінің бағыттары мен постулаттарына сәйкес адамдардың рухани әлемі, ақыл-ойы мен дүниетанымы үшін идеологиялық күреске қатысады. Бұған мысал ретінде, бұрынғы Кеңес Одағы аумағында өмір сүріп жатқан халықтар арасындағы дәстүрлі діндер мен атеизм мен оның идеологиясының арасындағы қайшылықтар мен өзара күрес және дінді қудалаудың қайғылы нәтижелері мысал бола алады.

Діндер мен олардың ұйымдары белсенді ұйымдастырушылық, саяси және идеологиялық қызмет арқылы әртүрлі формада болады және әртүрлі дәрежеде саяси өмірге белсенді қатысады. Бұл қатысу қоғам дамуының объективті шарттарымен анықталады. Дамудың қазіргі тарихи кезеңінің ерекшелігі - қоғам дамуындағы қайшылықтардың шиеленісуі және, тиісінше, адамның, қоғамның және мемлекеттің өзара жауапкершілігінің артуы. Қазіргі әлемде этикалық талаптарды ескеретін саясатқа деген қажеттілік әсіресе арта түсті. Жаһандану дәуірінде моральдық жауапкершілікті елемейтін және одан тәуелсіз саясат өте қауіпті. Осындай жолға түскен мемлекет объективті түрде оның болашақ ыдырауының, өлімінің алғышарттарын жасайды. Осыған байланысты, дін әлеуметтік фактор ретінде қоғамның саяси өмірінен және мемлекеттің қызметінен тыс қала алмайды. Қуатты әлеуметтік ресурстардың арқасында дін қоғамның рухани өміріне және адамдардың моральдық санасы мен мінез-құлқына әсер ете алады. Өзінің құндылық бағдарлары мен моральдық ережелерінің көмегімен дін қоғамда қалыпты өмір сүру және оның функцияларын орындау үшін шарт болып табылатын моральдық ортаның қалыптасуына ықпал ете алады. Осылайша, дін саясатқа, саяси күштердің қызметіне жағымды әсер етеді. Қазіргі уақытта діннің қоғамдық-саяси қатынастарда төреші ретіндегі рөлі артып келеді.

Дін - қазіргі қазақстандық қоғам өмірінің органикалық бөлігі. Мемлекет дінмен ішкі және сыртқы функциялары арқылы байланысады [109].

Қоғамдық дамудың объективті табиғаты олардың қатынастарының сипаты мен мазмұнын анықтайтын дін мен саясаттың өзара байланысын қамтиды. Негізінде, дін мен саясат - бұл өзіндік мағынасы, көріну формалары мен қағидалары, өзіне тән белгілері - символдық дәстүрлер мен жүзеге асыру тәсілдері бар саладағы қоғамдық өмірдің тәуелсіз құбылыстары. Дегенмен, дін және оның идеологиясы және қоғамның мемлекеттік-саяси өмірі моральдық-этикалық элементпен өзара байланысты салалар болып табылады. Олар бірге өмір сүріп, бірге қызмет етіп, кез-келген дәуірде адам өмірін, қоғамды ұйымдастыруға үлкен үлес қосты. Дін мен мемлекет арасындағы қарым-қатынас еліміздің тәуелсіз даму жылдарында түбегейлі өзгеріске ұшырады. Тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінде конфессиялық өрістің күрделі әртүрлілігі, халықтың діни әлсіз білімі, сонымен қатар елдегі діни қызметкерлердің өздерін сезінетінін атап өткен жөн. Қазақстанда салыстырмалы түрде қысқа мерзім ішінде ел дамуының алдыңғы кезеңдерінде жіберілген көптеген қателіктер мен олардың салдары еңсерілді. Мұнда тұратын халықтардың алғашқы діни мен мәдениетін қайта жандандыруға нақты мүмкіндік болды. Мемлекетпен діни қатынастар саяси және заңнамалық актілермен реттелді.

Қазақстан Республикасының Конституциясы мемлекеттік зайырлы деп жариялады. Бұл қазіргі кезде мемлекет пен діннің қарым-қатынасы мүлде басқа қағидалар негізінде құрылуда дегенді білдірді: 1) мемлекет дін мен діни бірлестіктерден бөлінді; 2) ешбір дін мемлекеттік немесе міндетті болып белгіленбеуі мүмкін; 3) мемлекет пен дін бір-бірінің ісіне араласпай, нақты өмірде толық серіктес болып табылады [110]. Сонымен бірге, саяси билік елдің барлық азаматтарының ар-ождан бостандығын, олардың этникааралық және дінаралық қатынастарының мәселелерін практикалық тұрғыда жүзеге асыруға үлкен мән берді.

Мемлекет жеке адамдар үшін де, қауымдастықтар үшін де кедергісіз діни өмір салуға нақты мүмкіндіктер беретін саясат жүргізді. Мемлекет діндер мен конфессиялардың еркін дамуына үлкен қолдау көрсетті. Мемлекет іс жүзінде діни бостандық, діни төзімділік, әділеттілік және тең мүмкіндіктер қағидаларын дәйекті түрде жүзеге асырады деп санаймыз. Бұл стратегиялық тұрғыдан дін тұрғысынан жалғыз дұрыс жолды таңдауда үлкен жауапкершілікті көрсеткенін білдіреді. Дәл осындай саясат азаматтар арасында, сондай-ақ түрлі діни бірлестіктер арасында өзара төзімділік пен сыйластық қатынастарын орнатуға ықпал етті.

Осылайша, тәуелсіздік жылдары Қазақстан қоғамында діннің әлеуметтік ұстанымының нығаюымен сипатталады. Терең экономикалық модернизация мен өзгерістерге сәйкес, бір жағынан, қоғамның қоғамдық-саяси, рухани өмірі мен дүниетанымының дамуы жүрді, екінші жағынан, жаңа моральдық және діни қолдауды алу, өзін діндар ретінде нақты діни сәйкестендіру үрдісі өсті. Дін саласындағы өзгерістерді қысқаша тұжырымдаңыз, олар төмендегідей.

Жеке адамдарға және діни бірлестіктерге өздерінің діни өмірін кедергісіз және еркін өткізуге нақты мүмкіндіктер жасалды.

Көптеген діни конфессиялар мен ғибадат орындары ашылып, жұмыс істейді - шіркеулер, мешіттер, шіркеулер, діни бағыттағы оқу орындары және т.б.

Қазақстандық қоғамда дінге, оның ішінде исламға деген сенім айтарлықтай өсті, осыған байланысты қоғамдық пікірдің үні оның пайдасына өзгерді.

Көптеген ондаған жылдардан кейін қазақстандықтар өздерін әлемнің адал адамдарының бір бөлігі ретінде біле бастады. Иерусалим, Мекке және Медина сияқты ірі діни орталықтармен байланыс дұрыс негізге алынған [111].

Еліміздің ұстанып отырған бұл саясаты – демократияға, бостандыққа, әділеттілікке, толеранттылыққа, ынтымақтастыққа, мәдени плюрализмге, диалог пен әлеуметтік, этникалық, діни мәдени топтар мен жеке тұлғалар арасындағы түсіністікке ұмтылыстың көрінісі.

Қазақстанда мемлекет-дін қатынастардың өзіндік оңтайлы моделінің қалыптасуы және одан әрі дамуы жүзеге асып, орнығу үстінде.

Елімізде тәуелсіздік жылдарында қазақстандық қоғамның діни өмірінде айтарлықтай өзгерістер болды, өзгеріс пен дүниетаным мазмұнына сәйкес діни институттардың қайта құрылуы іске асты. Сонымен бірге әртүрлі діни жүйелерді қамтыған оның діни плюралистік қоғамға айналу үрдісі пайда болды. Түрлі діни орталықтар, шіркеулер, мешіттер және басқа діни институттар көп салынды. Дін істері агенттігінің хабарлауынша, бүгінде олардың саны 4550-ден асады (1990 ж. 670-ке қарсы) және бұл ислам, православ, католик және басқа діни бірлестіктерге қатысты. Сонымен, қазіргі уақытта ислам нағыз жандануды бастан кешіруде, қоғамда үлкен қоғамдық-саяси бедел мен маңызды орынға ие болды.

Исламның және елдің басқа діни сенімдерінің оң қоғамдық-гуманитарлық қызметі қоғам және мемлекеттік органдар тарапынан қолдау тауып, өз жемісін беруде. Қазақстанның саяси ұйымдары мен мемлекеттің ұлттық мүдделерін іске асырудағы практикалық қызметіне үлкен қолдау бар. Олар адамдарды зұлымдықтың - алдаудың, жезөкшеліктің, қылмыстық әрекеттердің және т.б. алдын-ала білуге тәрбиелейді. Қазақ исламы, православие және басқа діндер қоғамда жоғары адамгершілік сананы қалыптастыруға белсенді қатысады. Олар адамдарға өз құқықтарын пайдалануға және өз міндеттерін орындауға, еңбек етуге, адалдыққа, бірлікке, ынтымақтастыққа, таза ар-ожданға үйретеді. Мемлекет немқұрайды бола алмайды, бірақ осыған байланысты елдегі діни конфессиялардың қызметін қолдайды. Бұл өзара іс-қимыл өзара тиімді позитивті фактор болып табылады және сайып келгенде, елдің бейбіт, тыныш өмірін, оның қарқынды дамуын, саяси, экономикалық тұрақтылықты және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде дін мен мемлекеттің интеграциялық функцияларын тиімді жүзеге асыру болып табылады. Қазақстан - көпұлтты және көпконфессиялы ел. Онда көптеген діни конфессиялар қатар өмір сүреді, олар көптеген қазіргі заманғы әлемдік және дәстүрлі діни жүйелер мен тенденцияларды ұсынады. Осы тұрғыдан алғанда, діндердің өзара байланысы және олардың мемлекетпен байланысы қазіргі Қазақстан үшін өте өзекті. Қазақстан Республикасы адамға,

оның құқықтары мен бостандықтарына, әсіресе ар-ождан бостандығына жоғары құндылықтар ретінде қарайды. Діни бірлестіктер мен ел азаматтары тең, олардың бостандығы заңмен кепілдендірілген. Біздің елде «ешқандай дін мемлекеттік және міндетті болып орнықтырыла алмайды» [112].

Алайда, бұл сала әлемдегі басқа шындықтар сияқты күрделі, өзгеріп отыратын және серпінді. Әрине, қоғамдық өмірдің басқа салаларында сияқты дін саласындағы еркіндік шексіз емес. Ол барлық қазақстандықтардың мүдделеріне, басқалардың құқықтарына нұқсан келтірместен, ортақ мүдделер мен істерге зиян келтірместен қызмет етуі керек. Дегенмен, ежелгі дәуірден бастап әртүрлі өркениеттік, адамгершілік және идеологиялық ұстанымдар мен қағидаларға сүйене отырып, олардың арасындағы пайда болу, кейбір проблемалар табиғи болып табылады. Қоғамның діни саласындағы сапалық және сандық өзгерістердің тепе-теңдігін бұзу нәтижесінде, ар-ождан бостандығын бұзу фактілері, орнатылған монополия және белгілі бір рухани вакуум анықталды, онда діни өзін-өзі басқару элементі ойналды. Көптеген шағын діни топтар пайда болды, олар заңмен және тиісті мемлекеттік құрылымдармен бірдей қарастырыла бермейді. Тәуелсіздік жылдарында мұндай топтардың жалпы саны 579-ға жетті [113]. Қазақстанда жекелеген діни ағымдар мен сектанттық топтар пайда бола бастады, олардың белсенді қызметі елдің ұлттық қауіпсіздігі тұрғысынан қауіпті болды. Олардың ішінде Хизб-ут-Тахрир, ваххабиттер және басқа экстремистік топтар бар. Бұл жағдайда, әрине, заңдар мен ел Конституциясының сақталуын қамтамасыз ету қажеттілігі туындады. Олай болмаған жағдайда, Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес осындай діни ұйымдардың қызметін шектеу мен тіпті жолын кесудің белгілі бір шараларын қолдану қажет.

Соңғы жылдары елде дәстүрлі емес, тіпті саясаттандырылған діни ұйымдар мен ағымдар пайда болды. Осыған байланысты кейбір дәстүрлі емес, оның ішінде «Ізгі амал», «Қазақстан мұсылман одағы» және басқаларын атап өткен жөн. Олар қоғамдағы діни сезімдердің нығаюына баса назар аударады, исламның қоғамдық өмірдегі рөлін арттыру, оның құндылықтарын жаңарту және мәртебесін көтеру мәселелерін тудырады. Мұның бәрі қазіргі даму кезеңіне қатысты мемлекет-дін қатынастар саласындағы елеулі өзгерістердің куәсі болды. Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» жаңа заңы бұл тұрғыда шынымен жаңа және жүйелі болып табылады. Ол жаңа жағдайда Қазақстан Республикасының діни қатынастар саласындағы мемлекеттік саясатының қағидаларын тұжырымдайды. Заң мемлекет пен дін арасындағы қатынастардың негізгі қағидаларын анықтайды. 4, 5, 6-баптарда діни қызмет саласындағы мемлекеттік реттеудің негізгі талаптары көрсетілген. Қазақстан Республикасындағы діни қызметке сипаттама берілген. Жаңа заң қазіргі кезеңде діни қызмет пен діни бірлестіктердің бірқатар негізгі аспектілерін жүзеге асыруды қарастырады. Онда діни бірлестіктердің Қазақстан Республикасы заңнамасының (9), зорлық-зомбылыққа, азаматтардың жекеменшігін қоғамның белгілі бір аспектілеріне мәжбүрлеп тартуға және

иеліктен шығаруға байланысты іс-әрекеттерге тыйым салуға қойылатын талаптары айқындалады (10-15).

Жергілікті, аймақтық және республикалық үш деңгейде мәртебесі бар діни бірлестіктің жаңа тетіктері қарастырылған. Заң діни кеңістікті жасанды түрде кеңейту мен бөлудің алдын алуды қарастырады. Осының бәрін ескере отырып, қазір республикада діни бірлестіктер тіркеліп, қайта тіркеуден өтті. Бұл елдегі мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды одан әрі жақсартуға жаңа жағдайлар жасайды. Жаңа заңның іске асырылуы діни саладағы жағдайды оңтайландыруға, оның дамуы үшін мүлдем жаңа жағдайлар жасауға арналған. Осылайша, қазір Қазақстанда жаңа конфессиялық кеңістікті қалыптастырудың белсенді процесі басталды. Мемлекеттік саясаттың жоғарыда аталған қағидаттарын дәйекті түрде іске асыру діндер мен діни қатынастар саласындағы жаңаруды қамтамасыз етеді, бұл еліміздегі ұлтаралық және конфессияаралық қатынастарды одан әрі үйлестірудің шарты болып табылады.

Қазақстан өзінің бай әрі ұзақ тарихына қарамастан, әлі де жас мемлекет. Қазақстандағы ар-ождан бостандығы проблемаларының заңнамалық негіздерінің тарихы Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті мен РСФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1929 жылғы 8 сәуірдегі «Діни бірлестіктер туралы» Жарлығымен ауыстыру үшін Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1976 жылғы 26 наурыздағы қаулысымен бекітілген «Қазақ КСР-індегі діни бірлестіктер туралы ережеден» басталады. Онда басқа одақтас республикалардың құжаттарында көрсетілгендей.

Тәуелсіздік республиканың әр азаматына еркіндік берді. Тәуелсіздік адамды еркін етеді, оның ішінде діни сенім тандау еркіндігін берді. Егеменді Қазақстанның Конституциясы (1995 ж. 30 тамыз) азаматтардың ар-ождан бостандығына құқығын жариялайды (II бөлім және азамат, 22-бап): 1) әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар; 2) Ар-ождан бостандығына құқықты жүзеге асыру адамның және азаматтың мемлекет алдындағы жалпы құқықтары мен міндеттерін көздемеуі немесе шектемеуі керек, бірақ бірінші бапта (Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде көрсетеді, оның ең жоғары құндылықтары - адам, оның өмірі, құқықтары мен құқықтары бостандық.) мемлекет пен діннің өзара әрекеттесуінің белгілі бір стилін білдіретін мемлекеттің зайырлы табиғатын білдіреді [1].

Қазақстан Республикасының азаматтары - зайырлы мемлекеттің азаматтары. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаев 2014 жылғы 18 сәуірде Қазақстан халқы Ассамблеясының XXI сессиясында сөйлеген сөзінде: «Мемлекеттің зайырлылығы Қазақстанда жұмыс істейтін барлық діндердің ұлы рухани мұрасын құрметтеуге, әркімнің тандау еркіндігіне негізделген. Мұндай конфессияаралық толеранттылық атмосферасы әлемде кездеспейді. Сонымен бірге біздің мемлекет зайырлы және дін мемлекеттен бөлінген. Сондай-ақ, біз діни ұрандармен, экстремизмнен, діни ілімдерді сырттан саясаттандыру әрекеттерінен мүлдем

бас тартамыз және өзімізге жат діни көзқарастар мен идеяларды біздің адамдарға жүктеуге қарсымыз.

Бүгінде біздің бірлігіміз - 2050 жаңа Стратегиясын іске асырудың негізгі факторы. Дамыған елдердің отыздығына кіру - біздің басты мақсатымыз және барша қазақстандықтардың ортақ тағдыры. Стратегия біздің көпұлтты ұлы халқымыздың даналығын көрсетеді. Бұл біздің бейбітшілік пен рухани келісім мәдениетіміздің жоғары принциптеріне негізделген» [114].

«Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы (1992 жылғы 15 қаңтар) мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың жаңа кезеңін көрсетті. Мемлекет пен қоғамдық мектептің діни бірлестіктерден бөліну принципі сақталған. Барлық діни бірлестіктер тең. Діни бірлестіктердің саяси қызметке қатысуына жол берілмейді. Мемлекеттік білім беру мен тәрбие жүйесі зайырлы болып қалады, сондықтан мемлекеттік оқу орындарының бағдарламаларында заңмен рұқсат етілген дінтану зайырлы болуы керек. Заң діни бірлестіктердің құрылымын, жарғысын және оларды тіркеу тәртібін анықтайды.

«Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Заңды қолдану тәжірибесі Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік конфессиялық қатынастардың қазіргі заманғы шындықтарымен бірқатар ішкі қайшылықтар мен сәйкессіздіктерді анықтады. Заңға өзгерістер енгізу немесе жаңа заң қабылдау туралы мәселе туындады. Ар-ождан бостандығы (дін) туралы заңнаманы Қазақстанда және посткеңестік кеңістіктегі басқа елдерде түзету тәжірибесі елдегі конфессиялық заңнаманы жетілдірудің кейбір негізгі мәселелерін жаңартты. Атап айтқанда: дәлсіздіктер мен қарама-қайшылықтарды болдырмау үшін заңды мұқият зерделеу қажет; барлық діни бірлестіктерге бірдей заңды көзқарасты қамтамасыз ету; Заңды қолдану тәжірибесінде әр діни бірлестіктің ерекшеліктерін ескеру; діни бірлестіктердің ашылуы мен жабылуын шешудегі әкімшілік әдістер [110].

Діни саланы реттеудегі мемлекеттің белсенді және беделді рөлі қажеттілік ретінде қарастырылады. Қазақстандағы зайырлылық дінге қарсы көзқарастардың белгісі емес (Кеңес кезіндегідей), керісінше, бұл елдегі діни плюрализмге қатысты мемлекеттің бейтараптығының кепілі болып табылады. Алайда, діннің зайырлы мемлекеттік институттарға шамадан тыс әсер етуін болдырмау керектігін айта отырып, мемлекеттік қызметкерлер діни бірлестіктерді шамадан тыс мемлекет бақылауынан қорғау қажеттілігіне аз көңіл бөлді. Зайырлылық туралы бұл түсінік саяси тәжірибеде көрінеді. Үкімет дінді мемлекеттік мекемелерден, оның ішінде мемлекеттік мектептерден, әкімшілік органдардан және армиядан бөлу саясатын ұстанып жатқан көрінеді. Сонымен қатар, мемлекет діни ұйымдардың белсенді бақылауында.

Мемлекеттің діни мәселелерде белсенді рөл атқаруының күшті, бірақ жалғыз себебі - діни экстремизмнен қорқу. Дін радикализмі мен экстремизмі нақты қауіп төндіреді және елдің тұрақтылығына қауіп төндіреді. Кеңестік кезеңнің мұрасы арқасында, дінге сенушілердің көпшілігі өздерінің діни дәстүрлерін терең түсінбейді, бұл адамдар діни радикализмнің жеңілдетілген

постулаттары жағдайында адамдардың осал болуы мүмкін жағдайға әкеледі. Қазақстандағы діни және этникалық плюрализмнің бір-бірімен тығыз байланысты екендігі қауіпсіздік проблемасының қосымша аспектісі бола алады.

Дін немесе сенім бостандығы (ішкі еркіндіктің абсолютті аспектісінен басқа) белгілі бір шектеулерсіз өмір сүре алмайды. Шексіз бостандық құқығы басқалардың құқықтары мен бостандықтарын бұзуы мүмкін. Бірақ жолды қайда салу керектігі туралы келіспеушіліктер бар. Шешуші мәселе, дәлелдеу ауыртпалығы әрқашан бостандық құқығын қорғайтын немесе жүзеге асыратын адамдарға емес, шектеулерді жақтайтындарға түседі. Басқаша айтқанда, еркіндік пен оның шектеулері арасындағы қарым-қатынас ереже мен алып тастау арасындағы қатынас болып қалуы керек. Күмән туындаған жағдайда ереже басым болады, ал ерекшеліктер әрқашан эмпирикалық дәлелдер деңгейінде де, реттеуші негіздеу деңгейінде де қосымша дәлелдерді талап етеді. Шектеулер тиісті түрде заңмен қарастырылуы керек; олар нақты қажет болуы керек - яғни. соңғы шара ретінде - заңды мақсатқа жету; олар пропорционалдылықта қалуы керек, бұл басқалармен қатар жоғарыда аталған мақсатқа жету үшін қажетті араласудың минималды деңгейіне дейін сақталуы керек дегенді білдіреді. Сонымен қатар, шектеулер белгілі бір адамдардың немесе қауымдастықтардың діни сенім немесе наным бостандығын жүзеге асыруына әсер ететін қандай-да бір кемсітушілік ниет болмауы керек.

Адам құқықтарын сақтау қоғамға, сондай-ақ мемлекет пен тұтастай халық арасында сенім орнатудың тамаша алғышарттарын жасайды. Діни экстремизм мен діни араздықтың қасіретіне қарсы күресте мемлекет әрқашан ар-ождан бостандығы мен діни сенімге құрметпен қарауы керек, нәтижесінде олар ажырамас және шектеусіз жалпыға бірдей заң мәртебесіне ие.

Болашақта Қазақстандағы мемлекеттік-конфессиялық қатынастарға келетін болсақ, біздің мемлекетіміз міндетті түрде зайырлы болып қалуы керек. Әрине, зайырлы мемлекеттің және мемлекет пен діннің арасындағы қатынастардың әртүрлі модельдері бар (мысалы, «лацизм» немесе «қатты» және «жұмсақ модельдер»). Біз зайырлылықтың «жұмсақ» модельдерінің бірі Қазақстан үшін анағұрлым қолайлы деп санаймыз, өйткені біз тарих барысында байырғы тұрғындар қолдаған тарихи күшті және беделді клерикализм орталықтары болмаған (Ресейдегі Орыс Православие Шіркеуі немесе Католик Шіркеуі сияқты) Франция немесе Халифа билігі). Алайда, болашақта мемлекет түрлі конфессиялардан бірдей қашықтық принципі бұзбауы керек. Себебі «ресми түрде» дамуды ынталандыратын немесе «достарды» (дәстүрлі топтар деп аталатын) ынталандыратын және «бөтен адамдарға» тыйым салу көптеген мәселелерге тап болады. Біріншіден, мықты зайырлы мәдениеті бар қоғамда және елде, заңдылық пен адам құқықтарын институционалды қорғау (бұл Қазақстанның мемлекеттік саясатының мақсаты, және ұзақ мерзімді мемлекеттік стратегиясының мәні) мемлекет діни конфессиялардан алшақ тұруы керек. Екіншіден, ҚМДБ-ның квазимемлекеттік орган ретіндегі рөлінің артуымен «гегемониялық» ислам

деп аталатын исламның пайда болуы мен Қазақстанда исламның жүйелі саясатталуы (қазіргі уақытта өте перспективалы) болуы мүмкін.

Малайзия және Түркия сияқты бірнеше елдердің тәжірибесін зерделеудің негізінде, мемлекет діни бірлестіктердің ісіне тікелей араласпайтын, тек радикалды ағымдар мен көзқарастардың таралмауын қадағалайтын кезде Қазақстанда қалыптасқан кво-ны сақтау қажеттілігі туралы пікір айтуға болады. ҚМДБ-ға квазимемлекеттік мәртебе беру арқылы біз бір ғана діни бірлестіктің рөлін күшейтуге бармауымыз керек деп ойлаймыз, керісінше, дәстүрлі исламды білдіретін, бірақ азаматтық қоғамның сегментінде болатын бірнеше ұқсас діни бірлестіктермен жұмыс жасауды қарастырған жөн.

КСРО ыдырағаннан кейін қалыптасқан идеологиялық және рухани вакуум жағдайында қысқа мерзімде радикалды және экстремистік ағымдар мен интерпретациялардың дамуына жол бермеу үшін мемлекет дін саласындағы «идеялар нарығын» реттеуі керек. Алайда, кейіннен бұл «идеялар нарығын» мемлекеттің белсенді араласуынсыз Қазақстанның азаматтық қоғамы реттеуі керек. Себебі «гегемониялық исламды» «өздеріне» (дәстүрлі топтар) пайдасына шектен тыс мемлекет араласуымен құру қаупі бар. Исламның белгілі бір интерпретациясы мемлекеттік саясатқа «ендірілген» (бұл қоғамның эрозиясының және тұтастай алғанда плюрализм дағдарысының жүйелік себептерінің бірі). Мұны Таяу Шығыс пен Оңтүстік Азияның көптеген елдерінде байқауға болады, мысалы, егер Сауд Арабиясында ол ваххабизм болса, онда Пәкістанда бұл сунниттер (бірақ соңғы онжылдықтардағы саясаттандырылған түсініктер) немесе Түркияда шартты түрде «ханафизм» деп айтылады. Жалпы, соңғы оқиғаларға байланысты түрік моделін сәтсіз деп бағалауға болады. Соңғы онжылдықтардағы Түркияда ханафизмге араб әлемі мен Иранның саяси түсіндірмелері әсер етті, ал түріктік ханафизм «ашаризация» мен салафилизациядан өтіп жатыр.

Малайзия мысалында дін мәселелерінде мемлекеттік құрылымдар құру түріндегі діннің «институционализациясы» ең жақсы шешім емес екенін көруге болады. Түркияда дәл осындай институционализация түрі бар, мұнда діни мәселелерді Діни істер басқармасы (Дианет) басқарады, ол қазіргі уақытта билеуші исламистік партияның негізі болып табылады және саяси жағдай негізінде жұмыс істейді.

Қазақстандағы жағдай Түркия, Малайзия және араб елдерінен мүлдем өзгеше. Бірақ қоғамдағы діндарлықтың артуымен, сондай-ақ экстремизмнің жаһандық өсуінің әсерінен бұл мәселеде мемлекеттік институттардың рөлінің артып келе жатқандығы туралы мәлімдемелер жиі естіледі. Мемлекет дін мәселелерінде салыстырмалы түрде бейтарап ұстанымға ие болған қазіргі модель радикалды және экстремистік топтар мен ұйымдарға қарсы тыйым салу шараларын қолдану түріндегі кейбір ерекшеліктермен бірге ең қолайлы болып көрінеді.

Қазіргі модельде діни бірлестіктердің қызметін реттейтін және діни материалдардың таралуын қадағалайтын Дін істері және азаматтық қоғам министрлігі құқық қорғау органдарымен жұмыс жасау кезінде айқын

экстремистік және эксклюзивті ағымдардың таралуына жол бермейді. ҚМДБ қоғамдық ұйым бола отырып, өзінің білім және сенім құралын экстремизмге қарсы тұру үшін қолдана алады және плюралистік және инклюзивті исламды ұсына алады. ҚМДБ сонымен бірге мемлекеттік органдар үшін діни мәселелерде кеңесші рөл атқарады.

Бұл халықаралық ұйымдардың қысымы алдында Қазақстанның позициясын әлсірететіндіктен, кейбір елдер және тұтастай алғанда адам құқықтарының даму көрсеткіштерін анықтауда теріс рөл атқарады. Болашақта «дәстүрлі» исламның «плюралистік және инклюзивті исламның» орнына емес, болашақта пайдалану саяси және заңды түрде дұрыс, сондай-ақ ғылыми негізделген болады. Ханафи-Матурид мектебі бірдей және плюралистік және инклюзивті исламды білдіреді.

Бүгінгі таңда мемлекеттің зайырлы сипатына қатысты мәселелер біздің заманымыздың өзекті мәселелері санатына жатады - бұл қазіргі діни салада болып жатқан процестер мен тенденцияларға байланысты. Мемлекеттің зайырлы табиғаты мемлекеттің діннен, діни ұйымдардан бөлінуін, бір-бірінің ісіне араласпауды білдіреді. Мемлекеттің зайырлы табиғаты тәуелсіздікті, мемлекеттік мекемелер мен діни ұйымдардың құзыреті мен қызметін бөлуді білдіреді. Мемлекеттің зайырлы табиғаты діндерге құрмет пен толеранттылықты білдіреді, қоғамда гуманизмнің зайырлы типін құруға, өз елін сүйетін азаматтың, өз елінің патриоты болып қалыптасуына ықпал етеді, сонымен бірге сол діннің еліне тән ұлттық мәдениетті, ұлттық салт-дәстүрді нығайту керек.

Бұл проблема исламдық қозғалыстардың қызметімен және саяси жағдайымен байланысты және олардың теократиялық мемлекет құруға бағытталғандығында көрінеді, яғни. халифат. Мұндай шақырулар мен әрекеттер мемлекеттің зайырлы негіздеріне, оның конституциясына қауіп төндіреді.

Зайырлылық қағидатына негізделген мемлекет теократиялық мемлекетпен салыстырғанда мемлекеттің қазіргі, өркениетті дамуының кепілі бола алады. Егер теократиялық мемлекет тек бір дінді мойындайды, ал басқаларында тыйым салынған болса, онда зайырлы мемлекет 3 қағидатқа негізделеді: ар-ождан бостандығы, діни сенім теңдігі және діндерге қатысты саяси биліктің бейтараптылығы. Егер ар-ождан бостандығы әр азаматқа өзінің рухани немесе діни өмірін өзі анықтауға мүмкіндік берсе, діни сенімнің теңдігі діндерге қатысты қандай-да бір кемсітушілікке жол бермейді, мемлекет өз аумағында жұмыс істейтін кез-келген дінді қаламайды, саяси билік діннің ішкі істеріне араласпайды.

Зайырлы мемлекет пен теократиялық мемлекет арасындағы басты айырмашылық: егер теократиялық мемлекет белгілі бір дінді ұстанатын бір ғана топтың мүддесін қорғаса, зайырлы мемлекет барлық діндер мен мәдениеттерге бірдей жағдай жасай отырып, барлық әлеуметтік топтардың мүдделерін қорғайды, әрине, егер діни ұйымдардың өздері заң аясында жұмыс жасаса. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев жастар форумындағы сөйлеген сөзінде зайырлы мемлекеттің артықшылықтарына

ерекше назар аударды: «Әлемдік тарихи тәжірибе қазіргі заманғы мемлекет зайырлы болуы керектігін көрсетеді. Бұл жағдайда елдің әлеуеті максималды болады. Адамдардан радикализм қаншалықты көп қашықтықта болса, онда бұл мемлекет соғұрлым қарқынды дамиды. Мұның себебі қарапайым - радикализм өмірдің кез-келген саласына пайда әкелмейді, ол прогресті баяулатады.

Экономикада бұл алдын-ала ойластырылған авантюралар мен ойсыз шығындарға әкеледі. Мәдениетте сол құндылықтар мен дәстүрлер жойылады, соның арқасында адамдар көптеген ғасырлар бойы сақтаған құндылықтан айрылды. Мұндай елдің иммунитеті әлсірейді, ол зиян бере бастайды» [115]. Ол бұл идеяны қоғамның рухани жаңғыруы туралы мақаласында одан әрі дамытады, ол қазіргі әлемде қандай қарама-қайшылық болмасын, кез келген қарсылықты: «ұлттық, діни, мәдени немесе сепаратистік түскен», кез келген жағдайда «жағдайлардың басым көпшілігінде мұның бәрі зорлық-зомбылық пен экономикалық құлдыраумен аяқталады». «Сондықтан, кез-келген қазақстандық, жалпы ұлт сияқты, ХХІ ғасырға лайықты қасиеттер жиынтығына ие болуы керек. Мұның сөзсіз алғышарттарының арасында компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар бар, «мәдени және конфессиялық келісім бағдарламасы - бұл ұлттың (барша қазақстандықтардың) ХХІ ғасырдағы өмірге дайындалуының маңызды бөлігі. Бұл біздің бәсекеге қабілеттілігіміздің бөлігі» [115]. Бұл Қазақстанға қатысты айтылды, бірақ біздің ойымызша, бұл ХХІ ғасырда лайықты өмір сүргісі келетін барлық елдерге бірдей қолданылады. Барлық осы жағдайларға тек зайырлы мемлекетте қол жеткізуге болады, бүгінде бұл басқарудың тиімді нысаны болып табылады. Мемлекеттің зайырлы табиғаты кез-келген мемлекеттің сәтті дамуына негіз болып табылады.

Әрине, «бұл діннен бас тарту туралы емес. Тәуелсіздік жылдары Қазақстанда 2230 мешіт, 186 православ шіркеуі, 40 католик шіркеуі салынды. Нұрсұлтан қаласының сәулеттік шедеврі 5000 адамға арналған «Әзірет Сұлтан» соборы болды. Олар Орта Азиядағы ең үлкен ханымның жорамалының православиелік соборын салды. Бұл рухани сарайлар қысқа мерзімде сапаға нұқсан келтірмей салынды. Діни төзімділік - рухани байлығымыздың маңызды бөлігі. Бірақ дінді мемлекеттен бөлу әрқашан қажет. Бұл ХХІ ғасырдағы өмір сүру ережесі» [116].

«Бүгінгі таңда дәстүрлі емес діни және жалған діни ағымдар мәселесі өткір тұр. Кейбір жастар өмірге деген бөтен көзқарасты соқыр қабылдайды, өйткені біздің қоғамның бір бөлігі бөтен жалған-діни ықпалға иммунитеті әлсіз. Бүгінгі таңда, ғаламтор мен жоғары технологиялар ғасырында, ақпарат ағындары кеңейген кезде, «сүзгі» адамның ішінде болуы керек, - деді Назарбаев. - Ішкі «сүзгіден» сұрақтар туындауы керек: біздің аналарымызға, әпке-қарындастарымызға, қыздарымызға басқа ұлттардың киімін киіп, орамал орап отыруымыз керек пе? Бізбен бірге бір дастарқаннан тамақ ішкен жоқпыз ба? Көліктерді басқарған жоқсыз ба? Мұның бәрі басқа ұлттардың қалыптасқан дәстүрлері, бірақ мұндай мораль біздің далада бұрын-соңды болмаған ... Біз елдің дәстүрі мен мәдени нормаларына сәйкес келетін діни

сананы қалыптастыруымыз керек. Біз ең жақсы мінез-құлықты қабылдауға тиіспіз. Мен жариялап отырған стратегия - біздің халқымызды орта ғасырларда емес, ХХІ ғасырда өмір сүруге дайындау. Біздің мемлекетіміздің зайырлы табиғаты - бұл Қазақстанның табысты дамуының маңызды шарты. Мұны қазіргі және болашақ қазақстандық саясаткерлер, барша қазақстандықтар нақты түсінуі керек [117].

Зайырлылықты, мемлекеттің зайырлылық сипатын қоғамнан, ондағы болып жатқан процестерден оқшауланған жағдайда қарастыра алмайсыз. Бұл әлеуметтік құбылысты толық түсіну үшін оны динамикада қарастыру қажет.

Егер тұтастай алғанда, бұл әлеуметтік құбылыс мемлекет пен діннің бір-бірінен бөлінуі, бір-бірінің ісіне араласпау ретінде түсіндірілсе, онда әрбір жағдайда жеке мемлекеттің зайырлы табиғаты арнайы құқықтық жүйемен, ұлттық-мәдени дәстүрлерімен, діни сәйкестігімен және тағы басқаларымен анықталады. факторлар, зайырлылық, мемлекеттің зайырлылық сипаты біржақты анықталған догматикалық дизайн емес. Мәселен, XVII, XVIII ғасырларда зайырлы адам шіркеуге қарсы тұлға деп аталды, содан бері бұл тұжырымдаманың мазмұны мен мәні белгілі бір өзгерістерге ұшырады, қолдану аясы кеңейді.

Бүгінгі таңда зайырлы мемлекеттің әртүрлі модельдері қалыптасты. Мәселен, Кеңес өкіметі кезінде мемлекеттің зайырлы табиғаты экстремалды формада болды, негізінен атеистік сипат алды деп айтуға болады, бұл Кеңес өкіметі кезінде діннің қоғамдық өмірден, мемлекеттен жойылғанға дейін алынып тасталғаны белгілі болды. Батыс Еуропада мемлекеттің зайырлы, зайырлы табиғаты мемлекет пен дін арасындағы өкілеттіктердің бөлінуін білдірді, олардың әрқайсысының әсер ету саласы заң негізінде анықталды, бұл елдердегі мемлекеттің зайырлы табиғаты діннің жойылуын білдірмейді, тек діннің белгілі бір әлеуметтік функцияларын шектейді. Діннің бұл шектеулері орта ғасырларда Еуропадағы діннің жалпы диктатурасымен, қоғамдық өмірдің барлық саласында диктатурамен, қоғамдық сананың барлық нысандарына, ғылымға, мәдениетке, өз заңдылықтарына сәйкес өмір сүру және даму мүмкіндігіне толық әсер етуімен байланысты болды.

Қазіргі жағдайда зайырлылықтың көрінісі, мемлекеттің зайырлы табиғаты көпвекторлы және көп бағытты болып келеді. Бүгінгі таңда мемлекет пен діннің өзара әрекеттесуінің бірнеше модельдері бар: 1. атеистік модель, 2. модель, артықшылық берілген кезде белгілі бір мемлекет үшін дәстүрлі болып табылатын бір дінге ерекше жағдайлар жасалады (Англия, Дания); 3. барлық діндерге тең құқық берілген модель (АҚШ). КСРО-да басқа классификацияға сәйкес атеистік, АҚШ-та зайырлылықтың, зайырлы мемлекеттің «бей-жай» формасы, Батыс Еуропа елдерінде, атап айтқанда Франция, Германия, Ұлыбритания сияқты елдерде зайырлылық «конструктивті» сипатта болды.

Демек, мемлекеттің зайырлы сипаты олардың әрқайсысының дербестігін, яғни мемлекет пен дінді, олардың тәуелсіздігін білдіреді: мемлекет сенім мәселелеріне, діни ұйымдардың, діндердің ішкі істеріне араласпайды, өз кезегінде мемлекеттің ісіне, билік мәселелеріне немесе басқа

да мәселелерге араласпайды. басқа үкіметтік істер. Мемлекет діни бірлестіктердің заңды қызмет ету бостандығын қамтамасыз етеді, бірақ азаматтардың олардың дінге және діни көзқарастарын, діни бірлестіктердің қызметіне қатынасын анықтауға араласпайды, оларға мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының функцияларын орындауды жүктемейді. Өз кезегінде діни бірлестіктер мемлекеттің қызметіне араласпайды.

Сонымен бірге мемлекет пен діннің бөлінуі ешқашан діннің қоғамнан бөлінуін, діннің қоғамдық өмірден толығымен шығарылуын білдірмеуі керек, өйткені дін азаматтық қоғамның маңызды, маңызды әлеуметтік институттарының бірі ретінде әрекет етеді.

Мемлекет пен діннің бір-бірінен бөлінуінің ерекшеліктеріне мыналар жатады.

Конфессия қызметі тек азаматтардың діни қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған қызметпен шектеледі;

- діни ұйымдар мемлекеттік институттар мен басқа да қоғамдық ұйымдардың қызметінен толығымен ажыратылуы керек;
- діни ұйымдарға мемлекет тарапынан материалдық көмек немесе жеңілдіктер алуға тыйым салынады;
- Бір немесе бірнеше діни ұйымдарға арнайы құқықтар берілмейді;
- қоғамдық тәртіпті, жеке азаматтардың құқықтарын бұзу болмаса, мемлекет сенім істеріне араласпайтын жағдайда [118].

Сонымен бірге мемлекеттің діннен, зайырлы табиғатынан бөлінуі мемлекеттің діни ұйымдармен өзара іс-қимыл жасай алмайтынын білдірмеуі керек. Діни ұйымдар азаматтық қоғамның қоғамдық институттарына жататындығына, ал діни адамдар қоғамның толыққанды азаматтары болғандықтан, олар сонымен бірге қоғамда болып жатқан қоғамдық процестердің қатысушылары болып табылады, оларды әлеуметтік процестерден, қоғамнан бөліп қарауға болмайды. Мемлекет пен діннің өзара әрекеті тек ар-ождан бостандығы, діни сенім бостандығы немесе діни бірлестіктердің қызметін құқықтық реттеу саласында ғана емес, күрделі әлеуметтік қатынастардың бүкіл жүйесімен жүзеге асырылады.

Дін мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі, сондықтан дінді мәдениеттен, адамның діни ерекшелігін мәдениеттен, білімнен және басқа да әлеуметтік құбылыстардан ажырату мүмкін емес.

Мемлекеттік мекемелерде мемлекеттік емес, басқа идеологияны насихаттайтын діни білім беру ұйымдастыруға рұқсат етілмейді, бірақ әлеуметтік маңызы бар білім беру, мәдени-ағарту іс-шараларына бағытталған бірлескен іс-шараларға рұқсат етіледі, мемлекеттік ғимаратты осы мақсаттарда пайдалануға рұқсат етіледі.

Мемлекет тарапынан қандай-да бір идеологияны таратумен айналысатын діни ұйымдардың қызметін қаржыландыруға жол берілмейді, алайда мемлекет тарапынан олардың әлеуметтік мәні бар іс-шараларға: қайырымдылық, ағартушылық, мәдени-ағарту іс-шараларына қолдау көрсетуіне заң аясында рұқсат етіледі.

Діни ұйымдар өз кезегінде мемлекет пен мемлекеттік институттардың істеріне, саяси өмірге араласа алмайды, әртүрлі саяси партиялар ұйымдастыра алмайды, олардың істеріне араласа алмайды, діни ұйымдар ретінде олар мемлекеттік басқаруға сайлауға қатыса алмайды немесе кез-келген діни ұйымнан ұсыныла алмайды олардың депутаттыққа кандидат немесе мемлекеттік органдарға сайлауды қаржыландыруға құқықтары жоқ.

Бірақ азамат ретінде, адам ретінде, басқа азаматтар сияқты сайлауға қатыса алады, саяси партияның мүшесі бола алады. Зайырлы мемлекетте азаматтардың құқықтары қандай да бір дінге немесе діни сенімге байланысты емес. Осыған байланысты, мемлекеттік қызметшінің кез-келген діни сенімді ұстануға құқығы бар екенін атап өткім келеді, бұл оның жеке ісі, бірақ оған қызметтік жағдайын пайдаланып кез-келген конфессияға артықшылық беруге рұқсат етілмейді.

Посткеңестік кеңістікте біз әлі күнге дейін зайырлы мемлекеттің кеңестік, атеистік моделінен толығымен алыстай алмадық. Біз әлі әлемдегі зайырлылықтың модельдерін жан-жақты талдауға тиіспіз, осы бағытта заңнамалық базаны жетілдіру қажет.

Мемлекеттің зайырлы табиғаты діннен толықтай бас тарту дегенді білдірмейді. Осы уақытқа дейін біз дәстүрлі діндерде ғасырлар бойы қалыптасқан керемет дәстүрлерді, оның ішінде дәстүрлі исламды адамгершілік пен имандылықты қалыптастыруда қалай толық пайдалану керектігін білмедік.

Жоғарыда келтірілген ережелер мен мысалдар бұл мәселенің барлық алуан түрін қамту мүмкін емес, өйткені әлемде зайырлы мемлекеттің әртүрлі модельдері жұмыс істейді, сондықтан біз ең кең таралған мәселелермен шектелдік.

Қорытындылай келе, мынаны айта аламыз: зайырлылық, зайырлы мемлекет қоғамның жан-жақты дамуына заманауи жағдай жасай алады, құқықтық кеңістіктегі барлық діни бірлестіктерге тең өмір сүру жағдайларын жасай алады. Зайырлы мемлекеттің дін саласындағы саясаты конфессияаралық татулық пен толеранттылықты нығайтуға бағытталған, бұл әлемнің діни көрінісін күрделендірудің қазіргі жағдайларында өте маңызды бағыт деп есептейміз. Келесі бөлімде біз қазіргі заман талабына сай жаһандық және аймақтық дін саласындағы іс-қимылдарға жауап ретінде ҚР-дағы діни бірлестіктерді тіркеудің мәні мен маңызын ашып, ұлттық қауіпсіздікті күшейтудегі, Қазақстан Республикасының мемлекеттік бірегейлігін айқындаудағы маңызды қызметіне тоқталамыз.

2.2 Заман талабына сай жаһандық және аймақтық дін саласындағы іс-қимылдарға жауап ретінде ҚР-дағы діни бірлестіктерді тіркеудің мәні мен маңызы

Кеңес Одағы ыдырағаннан бері отыз жылға жуық уақыт өтсе де, Ресей мен бұрынғы КСРО республикаларының құқықтық жүйелері арасындағы байланыс әлі де тұрақты болып қала береді. Сондықтан да біз бұл мәселеге жиі

көңіл аудардық. ТМД-да бір уақыттағы біртұтас мемлекеттік организмнің бұрынғы бөліктері әлі де өзара қатынаста және бір мемлекеттің құқықтық құрылымындағы шамалы өзгерістер екіншісінің заңнамасында бірден көрініс табады. Сондықтан Қазақстан Ресейге жақын көрші мемлекеттердің ішкі заңнамаларындағы өзгерістер динамикасын үнемі бақылау қажет. Мұндай мониторинг ТМД-дағы ынтымақтастық мәселелері бойынша Ресейдің саяси басшылығына да, бизнес-қоғамдастық өкілдеріне де дұрыс шешім қабылдауға мүмкіндік беретін тиісті ақпаратты алу үшін қажет, Еуразияның экономикасын одан әрі тиімді дамуы үшін бұл объективті фактор.

Сонымен бірге, посткеңестік кеңістіктегі мемлекетаралық қатынастар үшін қандай да бір мемлекеттің немесе басқа мемлекеттің ішкі заңнамасының кейбір аспектілерінің маңызы әлі де жақсы түсінілмейді. Атап айтқанда, бұл мемлекет-дін қатынастар саласына қатысты осы тараушада біз Қазақстан Республикасының діни қызмет және діни бірлестіктер туралы заңнамасының ерекшеліктеріне талдау жасаймыз. Мұндай талдау барлық мүдделі тараптарға Қазақстандағы болып жатқан әлеуметтік процестерді одан әрі түсінуге және олардың көмегімен Еуразиялық одақтың ең маңызды геосаяси серіктестерінің бірі - Қазақстан Республикасымен одан әрі жемісті қатынастар орнатуға көмектеседі деп сенеміз.

2011 жылдың күзіне дейін Ресей мен Қазақстан Республикасында жүзеге асырылатын мемлекет-дін қатынастардың модельдері негізінен бірдей болды. Осы уақыттан кейін Қазақстан Республикасындағы мемлекет-дін қатынастар жүйесі қайта құрылып, Ресейде қалыптасқан қатынастардан айтарлықтай өзгеше бола бастады, бұның негізгі себептері бірінші тарауда айтылған.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 11 қазандағы Жарлығымен «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» № 483-IV Заң қабылданды. Осы Заң кейбір ережелерінде бұрын «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» 1992 жылғы 15 қаңтардағы № 1128-ХІІ Қазақстан Республикасының Заңынан айтарлықтай ерекшеленеді. Жаңа заң діни экстремизмге қарсы күрестің тиісті құқықтық негізін қамтамасыз етуге, сондай-ақ діни ұйымдардың Қазақстанның мемлекеттік мекемелеріне енуіне жол бермеуге арналған [110].

Қазіргі уақытта Қазақстан заңнамасында бірқатар қайшылықтар дамыды, оған сәйкес, бір жағынан, «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» жаңа Заң мемлекетке діни саладағы қауіп-қатерлерге қарсы тұрудың қосымша құралдарын ұсынса, екінші жағынан дәстүрлі дін ұстанатын адамдардың қызметін қиындатты. Қазақстандық дәстүрлі діндерді ұстанатын азаматтарға қабылдауларға көптеген өзгерістер әкелді.

Ең алдымен, 7 баптың 3-бөліміне назар аудару керек, оған сәйкес ғибадат етуге, діни жоралғыларға, рәсімдерге және (немесе) жиналыстарға, сондай-ақ миссионерлік қызметті мемлекеттік органдардың, ұйымдардың аумағында және ғимаратында жүзеге асыруға тыйым салынады; Қарулы Күштер, басқа да әскерлер мен әскери құрылымдар, сот және құқық қорғау органдары, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, адамдардың өмірі мен денсаулығын қорғауға байланысты басқа да қызметтер; рухани (діни) білім

беру ұйымдарын қоспағанда, білім беру ұйымдарында діни қызмет жасауға шектеу қойылған.

Бірнеше рет сынға түскен бұл норма осы мемлекеттік мекемелерде намазханалар, шіркеулер мен храмдардың болуы мүмкіндігіне күмән келтірді. Сонымен қатар, мұндай нысандар дәстүрлі түрде православие және исламдық бірлестіктердің қызметі аясында ұйымдастырылды. Иегова Куәгерлері сияқты басқа діндерде мұндай дәстүр бұрын-сонды болмаған. Осылайша, бұл 3-баптың нормасы. «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңның 7-і бабы іс жүзінде қазақстандық қоғам үшін дәстүрлі діндердің қызметіне шектеулер қояды [110].

Денсаулық сақтау ұйымдарының пациенттері болып табылатын және қарттар мен мүгедектерге арналған қарттар үйінде әлеуметтік қызметтер алатын пенитенциарлық мекемелерде ұсталатын адамдарға қатысты 7-баптың 4-тармағында, қажет болған жағдайда, діни бірлестіктердің дінбасылары олардың өтініші бойынша немесе туыстарына шақырылатындығы белгіленген. Сонымен бірге діни жоралғыларды, рәсімдерді және (немесе) жиналыстарды өткізу аталған ұйымдардың қызметіне кедергі жасамауы, басқалардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзбауы керек.

Осылайша, мемлекеттік денсаулық сақтау ұйымдарында емделетін адамдарға қажетті рәсімдер мен салт-дәстүрлердің орындалуы әрдайым осы мекеме басшылығымен келісіліп отыруы қажет. Бірақ мұндай жағдайда шенеуніктердің теріс пайдалануы мүмкін. Осындай жағдай түрмелерде де орын алуы мүмкін екендігі белгілі жағдай.

7-баптың 4-бөлігінде бекітілген нормаға сәйкес, қажет болған жағдайда жоғарыда аталған мекемелерге діни қызметкер шақырылуы мүмкін. Өз кезегінде тұтқындаушы немесе православие дініне сенуші пациент Литургияға баруы керек болуы мүмкін. Православие христиандарының діни қажеттіліктері әкелінген Сыйлықтармен шектелмейді, бұл өмірлеріне қауіп төндіретін қиын жағдайға тап болған адамдар үшін жеткілікті. Салыстырмалы түрде сау адам үшін Литургияға қатысу мүмкіндігі маңызды. Мұны қайда істеу керек деген сұрақ туындайды.

Әрине, православиелік діни қызметкер өзімен бірге сүрме әкеліп, қарапайым үстелге қызмет ете алады, бірақ бұл төтенше шара және әрқашан қолайлы бола бермейді. Мұндай жағдайда мінажат бөлмесі немесе діни қызметтер, рәсімдер тұрақты түрде жасалмайтын, бірақ қажет болған жағдайда «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңның ережелеріне қайшы келмейтін оңтайлы болуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңында мемлекеттік мекемелердегі намаз оқу бөлмелерін жабу туралы талап жоқ екенін атап өткіміз келеді.

Өкінішке орай, Заңның 7-бөлімінде бекітілген нормалар кейде жерде дұрыс түсінілмейтін болды. Осылайша, жаңа Заң қабылданғаннан кейін дереу мемлекеттік әлеуметтік қамсыздандыру мекемелерінде намаз оқу бөлмелері жабыла бастады. Осы жағдайларда денсаулық сақтау қызметкерлері жаңа Заңның 7-бабын өзгеше түсіндірді.

Сонымен, бұдан әрі теріс пайдаланушылықтың алдын алу үшін мүмкіндігінше тезірек «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңның қолданылуы туралы баптарына түсініктеме әзірлеу қажет, әрине ол шаралар мемлекетте өз шешімін тауып, бұл бағытта орасаң мол жұмыс жасалуда.

Заңның ережелерін түсіндіру бойынша ішкіминистрлік жұмыстар біртіндеп жүргізілуде. Мәселен, Қазақстан Республикасының Орыс Православие Шіркеуінің (Мәскеу Патриархаты) Митрополит ауданында «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы күшіне енгеннен бірнеше ай өткен соң, ПМ Қылмыстық-атқару жүйесі комитетінен ресми хат келіп түсті. Жаңа заңның қабылдануына байланысты мемлекеттік түрмелердегі намаз оқу бөлмелері жабылмайтындығы туралы ақпарат бар Қазақстанда. Кейіннен, 2012 жылдың аяғында православие және ислам дінбасылары шынымен де Қазақстанның кейбір аймақтарындағы пенитенциарлық жүйе мекемелеріне қабылдана бастады. Бірақ бұған орталықтандырылған діни бірлестіктер басшылығының күш-жігері мен жеке беделінің, атап айтқанда, РПШ епископтының арқасында қол жеткізілді.

Дәл осылай басқа министрліктермен және ведомстволармен, атап айтқанда, ҚР Денсаулық сақтау министрлігімен қарым-қатынаста белгілі бір келісімге қол жеткізуге болатын сияқты.

Біздің ойымызша, қазіргі жағдайда «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңға 7-баптың 4-бөлігінде көрсетілген мемлекеттік мекемелердің лауазымды адамдарына тиісті рәсімдер мен іс-шараларды өткізуге қажетті жағдай жасауды міндеттейтін норма енгізу оңтайлы болар еді.

Заң шығарушы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңда әскери қызметшілердің діни сенім бостандығына қатысты мәселелерді іс жүзінде назардан тыс қалдырды. 7-баптың 3-бөлігі, жоғарыда айтқанымыздай, әскерде құдайға қызмет ету мен діни жораларды өткізуге біржақты тыйым салады. Сонымен қатар, 7-баптың 4-бөлімі, жалпы ережеге қатысты кейбір ерекшеліктерді қамтыған, әскери қызметшілерге қолданылмайды [110].

«Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының Заңында азаматтардың әскери бөлімдер аумағында діни рәсімдер мен рәсімдер өткізуге және оларға қатысуға құқығы бар норма бар. Сонымен қатар әскери бөлімдердің командирлеріне азаматтардың діни сенім бостандығына құқығын іске асыруды қамтамасыз ету және дін қызметкерлерін шақыруға көмектесу, ғибадат, рәсім мен рәсімнің уақыты, орны мен басқа шарттарын анықтауға міндеттеме жүктелді. Жаңа Заңда ондай нормалар жоқ.

Діни бірлестіктерге осы Заң қолданысқа енгізілген күннен бастап бір жыл ішінде жаңа талаптарға сәйкес құрылтай құжаттарына өзгертулер енгізуді міндеттейтін «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңның 24 (1) тармақшасындағы норма қоғамда үлкен резонанс тудырды. Бұл норма Қазақстандағы Орыс Православие Шіркеуін ауқымды құрылымдық реформаларды қажет етті [119].

Қазақстандағы діни бірлестіктердің мәртебесі «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңның 12-бабының нормаларында бекітілген, оған

сәйкес республикада жергілікті, аймақтық және республикалық діни бірлестіктер құрылып, жұмыс істей алады.

Біздің ойымызша, Қазақстандағы РПШ Митрополиттік округы үшін оны республикалық діни бірлестік ретінде тіркеуден өткізу оңтайлы болар еді. Соған қарамастан, құрылымдық бөлімшелерді Метрополитен округінің филиалдары мен өкілдіктері ретінде тіркеген жөн.

Мұндай схема РПШ-ң иерархиялық құрылымына сәйкес келеді және Метрополитен округін тиімді басқаруға мүмкіндік береді. «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңның ережелеріне сүйене отырып, бір діни бірлестік басқасының қызметін басқара алмайды. Осылайша, әр приход заңды түрде тәуелсіз. Бұдан үлкен орталықтандырылған діни бірлестікті басқаруда белгілі бір қиындықтарға алып келуі және оның ұйымдық құрылымының әлсіреуі мүмкін.

Сонымен қатар, діни бірлестіктің өкілдігін немесе филиалын құру кезінде Заңда тиісті өкілдікке немесе филиалға жататын адамдардың санына шектеулер белгіленбейді. Сондықтан кез-келген елді мекенде үлкен діни бірлестіктің өкілдігі құрылуы мүмкін, оның құрамына бірнеше адам кіруі мүмкін, ол Қазақстан үшін дәстүрлі діни бірлестіктер үшін, атап айтқанда, Орыс Православие шіркеуінің депутаты үшін ыңғайлы болады.

Бірақ, өкінішке орай, бұл схема жүзеге асырылмады. Қазақстандағы РПШ приходтары жергілікті діни ұйымдар ретінде тіркелген. Мұндай схема Қазақстандағы РПШ-ң құрылымын әлсіретті және болашақта өзінің теріс жемісін береді деп санаймыз [120].

Біз Қазақстандағы діни қызметті заңнамалық реттеудегі бірнеше мәселелерді қарастырдық. Жалпы, біздің пікірімізше, «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы діни экстремизмге қарсы күресте өз мақсаттарына жете алмайды. Атап айтқанда, жаңа Заң қоғамды уаххабизмнен және «Хизб ут-Тахрир әл-Ислами» сияқты экстремистік бірлестіктердің іс-әрекеттерінен қорғамайды. Жаңа заң діни бірлестіктерді тіркеуге қойылатын талаптарды күшейтті, бірақ діни экстремистердің мұндай тіркеудің қажеті жоқ, өйткені олар өз қызметтерін сахна артында жүзеге асырады.

Сонымен бірге, уаххабизм сияқты діни ағымдар, мысалы, Орыс Православие Шіркеуінің депутаттарымен салыстырғанда бұрынғыдан да жақсы жағдайда болды. Бұрын РПШ депутаттары ұйымдарында Қазақстан Қарулы Күштерімен тұтқындарымен және жеке құрамымен жұмыс істеу мүмкіндігі болған, енді олар іс жүзінде бұл мүмкіндіктен айырылған. Жоғарыда атап өткеніміздей, оң динамика Қазақстан Республикасының пенитенциарлық жүйесімен қатынастарда ғана байқалады.

Исламның уаххабизм бағыттарының бірі – бұрын да жақсы дамығанын айта кету керек. Қазір мемлекет оны өзіне деген құрметпен қабылдады, зайырлылық процестерін күшейтті, бұл өз алдына жаңа ізбасарларды тарта алады. Біз кез-келген экстремистік көріністерден ада дәстүрлі исламның дамуы ғана ваххабизмге қарсы тұра алатындығына сенімдіміз. Республиканың ғылыми және саяси қауымдастығында бұл процесс қалыпты исламды өсіру

деп аталады. Қазақстанда исламның осы моделін қалыптастырудағы бұл бағыт бізге шынайы және қоғамның діни қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қабілетті болып көрінеді.

Шетелдік миссионерлерді тіркеуді қатаң регламенттейтін ережелер де әрдайым тиімді бола бермейді, өйткені миссионерлер жеке адамдар ретінде әрекет ете отырып, Қазақстан Республикасы Конституциясының 20-бабына сәйкес кез-келген жерде, мысалы, ауызша сөйлесулерде өз көзқарастары мен сенімдерін тарата алады [121].

Біздің ойымызша, Қазақстан заң шығарушылары параллель екі бағытты қозғағаны дұрыс деп санаймыз. Бір жағынан, Ресей Федерациясының кейбір құрылтай ұйымдарындағы сияқты белгілі бір діндерге немесе бағыттарға тыйым салу керек, екінші жағынан, Қазақстан үшін православие және ислам сияқты дәстүрлі діндердің заңды тұлғасын кеңейту қажет.

Біздің қоғам үшін дәстүрлі діндердің көмегінсіз діни экстремизммен тиімді күресу мүмкін емес. Мемлекеттің дәстүрлі діндерге қоғамның діни қауіпсіздігіне қатерді бейтараптандыру процесінде стратегиялық одақтас ретінде сенім артуға мүмкіндігі бар.

Әлеуметтік серіктестікті жүзеге асырудың бір нұсқасы ретінде Қазақстан Республикасы мен католиктік діни ұйымдар арасындағы қатынастарды құру тәжірибесін қарастыруға болатындығын атап өткен жөн. 1998 жылы Ватикан мен Қазақстан Республикасы арасында Келісім жасалды, онда Қазақстандағы католиктік діни бірлестіктердің мәртебесі айқындалды. Қазіргі уақытта Конкордат Қазақстан Республикасы Парламентімен ратификацияланды. Осыған байланысты Қазақстандағы католиктік діни ұйымдарды қайта тіркеу ресми сипатқа ие болды, өйткені Қазақстан Республикасы мен Ватикан арасындағы қатынастарға қатысты барлық мәселелер осы құжатта шешілді.

Конкордат (лат. *concordatum* – келісім) - Рим папасы мен католик шіркеуінің басшысы ретіндегі белгілі бір мемлекеттегі католик шіркеуінің құқықтық мәртебесін және оның папалық тақпен байланысын реттейтін кез келген мемлекет арасындағы келісім.

Біз мемлекет-дін қатынастарды құрудың бұл қағидасын келіседі деп атаймыз. Мемлекет-дін қатынастардың бұл қағидаты католик дінін мемлекеттік шіркеудің мәртебесінен де күшті құқықтық қорғаумен қамтамасыз етеді, өйткені оның ережелері халықаралық-құқықтық шарттармен бірдей күшке ие және біржақты өзгерту мүмкін емес. Қазақстан Республикасының тәжірибесі бұл тезисті толықтай растайды [118].

Осылайша, Қазақстанда мемлекет-дін қатынастардың үйлесімді моделі мүмкін және қазірдің өзінде жүзеге асырылуда, өйткені Қазақстан Республикасы мен оның аумағында әрекет ететін діни бірлестіктер арасындағы әлеуметтік серіктестіктің бір түрі ретінде қолданыс табууда. Бірақ Қазақстан Республикасында тек католик шіркеуімен үйлесімді қатынастар орнатылады, ал басқа діндер мен конфессиялардың, әсіресе Қазақстан үшін дәстүрлі православие және ислам діндерінің құқықтық мәртебесі әлдеқайда

тұрақты емес, бұл қоғамның діни қауіпсіздігін қамтамасыз етуге ықпал етпейді.

Біздің ойымызша, мұндай жағдайда қазақстандық дәстүрлі діндермен Қазақстан Республикасы мен католик шіркеуі арасындағы қазіргі келісімге сәйкес әлеуметтік серіктестік туралы тиісті конституциялық келісімдер жасау мәселесін көтеру қажет. Мұндай келісімдер Қазақстанның дәстүрлі діндерін орнықты ұстаныммен қамтамасыз етіп, қоғамның діни қауіпсіздігін жүзеге асыру үшін мемлекетпен кең көлемде ынтымақтастық орнатуға мүмкіндік береді. Мемлекет-дін қатынастардың келісімді қағидаты көршіміз Ресейде сәтті қолданыла алатынына біз де сенімдіміз. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының тәжірибесі ресейлік заң шығарушы үшін өте маңызды деп есептейміз. Себебі екі көрші поликонфессионалды мемлекеттердің дін саласындағы саясатында үлгі ететін жеке немесе ерекше факторлар мен процестер көп, сондықтан екі елдің заң шығарушы органдарының, яғни, Қазақстан Республикасы Парламенті мәжілісі мен Ресей Федерациясы Думасының арасындағы оң байланыстар бұл мәселелерді шешуге оң ықпалын тигізбек.

Тәуелсіз Қазақстанға дейін, қазақ – қазақ болғалы бірнеше ғасыр бойы талай соғыстар мен аштық кездерінде қазақтардың басқа дінге өтті дегенін естіген жоқпыз. Қоғамдағы рухани тұрғыдан қарағанда, оның ішінде мемлекеттік тіл мен дін мәселесіне келгенде, осы тәуелсіздік кезеңінің кері әсері өткен ғасырдағы барлық нәубеттерден асып түсті. Бостандық деген құл мен тобырдың табиғиына жат дүниелер. «Дін болмаған жерде ешқандай қоғамдық моральда, ұлттық мінез де болмайды» дейді белгілі ғалым Ж. де Местр [122]. Бүгінгі қалпымызды осы даналық сөздің аясына сыйдырып көрсек, көп жайттың беті ашылуы хақ.

2011 жылы 11 қазанда ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының Заңына қол қойылуымен елімізде жаңа діни қатынастар туа бастады. Мысалы, осы Заңның 12-бабында «Діни бірлестіктердің мәртебесі» туралы келесі тармақшалар енгізілген:

1. Қазақстан Республикасында: жергілікті, өңірлік және республикалық мәртебесі бар діни бірлестіктер құрылуы және әрекет етуі мүмкін.

2. Қазақстан Республикасының кемінде елу азаматының бастамасы бойынша құрылған, бір облыстың, республикалық маңызы бар қаланың және астананың шегінде әрекет ететін діни бірлестік жергілікті діни бірлестік болып танылады.

3. Кемінде екі облыстан, республикалық маңызы бар қалалардан және астанадан өкілдік ететін, олардың әрқайсысынан Қазақстан Республикасының кемінде екі жүз елу азаматы бар екі және одан да көп жергілікті діни бірлестіктердің қатысушылары болып танылатын, Қазақстан Республикасының кемінде бес жүз азаматының бастамасы бойынша құрылған діни бірлестік өңірлік діни бірлестік болып танылады. Өңірлік діни бірлестіктер осы жергілікті діни бірлестіктердің қызметі аумағының шегінде құрылып, өз қызметін жүзеге асырады.

4. Барлық облыстардан, республикалық маңызы бар қалалардан және астанадан өкілдік ететін, Қазақстан Республикасының кемінде бес мың азаматының бастамасы бойынша құрылған, олардың әрқайсысында Қазақстан Республикасының кемінде үш жүз азаматы бар, сондай –ақ Қазақстан Республикасының барлық аумағында өз құрылымдық бөлімшелері бар діни бірлестік республикалық діни берлестік болып танылады. Бұл заң миссионерлікке едәуір тосқауыл жасады [110].

Қайрат Лама Шәріп аталмыш құжатта миссионерлік қызметтің маңызы туралы жеке жазылып көрсетілгенін атап көрсетті. Осы ретте ол Қазақстанда бүгінде 27 мемлекеттен келген 300-ден астам шетел миссионерінің шіркеуден сынақтан өткен, олардың дені Польша, Корея, АҚШ, Германия, Ресей және Испания елдерінен келгені жөніндегі деректі келтіре отырып, өзге елдердегі жағдайларға назар аудартты. Оның айтуынша, көптеген мемлекеттерде миссионерлік – қатаң тыйым салынған қызметке жатады екен.

Соның салдарынан, мәселен, Қытайда католиктер, тіпті, Ватиканмен тікелей байланыстар орната алмай отыр. Конституция бойынша діни сенімділікті таңдауға берілген Грекияда православтық христиан өкілдері өзге діни көзқарастарды тарататын шетелдік миссионерлердің қызметіне жол бермейді. Зайырлылығымен ерекшеленетін Австрияда діни ағымдардың ережесін қатаң регламенттеп, бөліп қарастырады [123]. Ал, Малайзияда мұсылман емес діни жат идеяларды болдырмау мақсатында қырық немесе одан жоғары жастағы мұсылман емес діни эмиссарлаға елге кіруге шектеу қойылған, Онда мұсылман емес ұйымдарға ғибадаттар салу үшін жер телімін алу өте қиын. Қазақстан үшін осы әлемде қалыптасып отырған тәжібиеден үйрену қазіргі таңда өте қажет. Бұл ретте ұсынылып отырған заң жобасы бойынша бірнеше өлшемдер қарастырылып отыр екен. Яғни, аталмыш құжат бойынша ҚР азаматтары, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ азаматтар миссионерлік қызметті Діни істер агенттігінің тіркеуінен өткеннен кейін ғана жүзеге асыра алады. Тіркеуден өтпеген жағдайда Қазақстанда миссионерлік қызмет атқаруға тыйым салынады. Сонымен қатар, ҚР аумағында шетелдік миссионерлер Дін істер агенттігінде жыл сайын қайта тіркелуге міндетті.

Егер діндары сараптамасының қорытындысы бойынша еліміздің Конституциясына, заңдарына қайшы келіп, халықтың денсаулығына, имандылығына қатер төндіретін болса, оларды тіркеуді бас тартылады. Миссионерлік - діни ұйымдардың ілімдері тартуға арналған діни және саяси қызмет. Миссионерлік ұйымдардың шоқындыру саясаты Африка және Азия халықтары арасында қарқындап, мақсатты түрде жүргізіліп отыр. Миссионерлік ұйымдарға бірқатар елдердің мемлекеттік құрылымдары, қайырымдылық қорлары, үкіметтік емес ұйымдар, қаржылық топтар материалдық және моральдық тұрғыдан көмектесіп, ортақтаса жұмыс жасайды. Миссионерлер баратын ел халқының дінін, тарихын, әдет-ғұрпын, ділі мен психологиясын зерттеп барады [124].

Қазақтың қонақжайлылығы шексіз, бірақ бұл қонақ жайлылық соңғы кездері қазақтың өз маңдайының сор болып тиіп отырғаны ешкімге де жасырын емес. 90 - жылдардың басында шетелдік миссионерлерді қонақ

ретінде құшақ жая қарсы алдық. Бүгін Інжіл қазақ тілінде сөйлеп, домбыраның қоңыр үніне ілесіп, қалың қазақтың ішінде таратылып жатыр. Қазақстан халқының 70 пайызы мұсылман десек те, түрлі ағым – секталарға бөлініп жатқанда осы «70 пайыздың» өкілдері.

Алматы қаласы әкімдігінің ресми сайтында берілген статистикалық мәліметтерге сенсек, өткен 2007 жылы қаламызда 275 діни бірлестік тіркелген болса, оның 38-ішінде ислам, 14-і православие, 5-і католик бірлестігі екен, 200-ге жуығы - протестанты бағыттағы ағым - секталардың еншісінде [125].

Діни ағым – секталардың жеке жарнамалары орталық көшелерде, жарнамалық тақтайшаларда, ең бастысы, аялдамаларда көп ілінеді. Бір кездері аялдамадағы тақтайшалар кришнаиттер мен сайнтологтардың жарнамасына толып кеткен.

Діни ғимараттар – мемлекеттің бір нышаны. Християн елдері шіркеулерімен, мұсылман мемлекеттері мешіттерімен мақтанады. Дінге қатысты нақты мемлекеттік саясаттың жоқтығынан ба, әдет-ғұрпын діни идентификацияның толық жүргізілмегендігінен бе, әйтеуір, қазірше Алматы шаһары мешіттерімен емес, протестанттық шіркеулерімен «мақтана» алады. Бірақ қалай болған күнде де, бір дінді таңдайын кез келеді. Сонда санды қуған евангелистік ағымдардың ғимараттары мен санаулы ғана мешіттерімізді кейінгі жас ұрпақ көріп, сан жағына басымдық бермесе болғаны.

Көптеген Миссионерлер жергілікті халық басым елді мекендерде тұрып, сол халықтың тілін, әдет-ғұрпын, мінез-құлықтарын өз қызметтерін табысты атқару үшін жетерліктей деңгейде зерттеп, үйренеді. Елімізде протестанттық және непротестанттық шіркеулердің Миссионерлік қызметтері халқымыздың діни бірлестігі мен ынтымақты өміріне кері әсерін тигізеді.

Жұмыссыздар, өмірден өз орнын таппағандар, рухани ізденісте жүргендер, жеке басы және отбасындағы психологиялық қиындықтарға төзе алмағандар, Ислам дінін терең білмейтіндер, әсіресе жастар миссионерлердің үгіт-насихатына тез ілінеді.

Бірнеше дін ұстанған ұлт тарих, әлеуметтану теориялары дәлелдегендей, ерте ме, кеш пе, алауыздыққа бой ұрады, күйрейді. Тарихта діни қыспақтың салдарынан бір бүтін мемлекеттің ыдырап кеткен жағдайы көп кездеседі. Мысалы, Югославияның талқаны шығып, ыдырағанның үстіне ыдырап жатыр. Кеше ғана Сербиядағы Косово автономиясы өз тәуелсіздігін жариялады. Ал бір қазақтың өзі қаншама діни ағымға бөлінеді. Мәселен, Тибетте демалып келдік дейтіндер, көбіне махарши ағымының өкілі болып шыға келеді. Олар Тибетте денсаулығын сауықтырады, діни ағымға өтеді. Жақында ғана Қарағанды шіркеуінен психотропты заттар табылды. Алматының бір шіркеуінен тыңшы ұсталды. Міне, осының бәрін ресми орган ауыздықтауы керек.

Егер бір қауымдастық бірнеше дінді қабылдаса, онда олардың арасында жік түседі. Ол отбасында, еңбек етіп жүрген ұжымында, жастар арасында, әйел-еркек арасында жік түсе келе, ақыры бір бүтін қауымдастық белгілі бір деңгейде мәдениетінен айырылады. Сондықтан бұл арада таңдау жоқ. Таңдау біреу ғана – ұлттың тұтастығын, қауіпсіздігін сақтау [126].

Миссионерлік дегеніміз – жеке діни институт. Бұл институттың мемлекетке айналған түрі – Ватикан. Ол өзінің тұрғылықты халқының, жер көлемінің, басқада көрсеткіштерінің сәйкессіздігіне қарамастан мемлекет ретінде танылған. Ватикан дүние жүзілік ұйымдардың мүшесі, Қазақстанда және басқада мемлекеттерде елшілік ашқан діни – теократиялық мемлекет. Оның басты мақсаты – христиандықты оның ішінде католик тармағын дүние жүзіне тарату.

Миссионерліктің қайнар көздерінің бірі империализм болып табылады. Империалистік саясатпен бір бағытта құрылып құрылымданған. Батыс христиан мемлекеттері, Шығыстану, исламология, шығыс зерттеулері, шығыс тілдері мен мәдениеттері, шығыс-батыс диалогы, Ислам-христиан диалогы аттарын жамылып Азияны, әсіресе мұсылман Шығысты езіп, билеп-төстеуді мақсат қылып отыр. Бұны жүзеге асыруда ең маңызды құралдардың бірі осы миссионерлік болып табылады.

Тарихи тәжірибе, миссионерліктің діни және наным жүйесін әртүрлі жолдар арқылы жеке адамдар мен қоғамға қабылдаттырған, қоғамдық бірлік-тұтастыққа қауіп төндірген және қауіпті жағдайға итермелеген, бейбітшілік пен төзімдікті бұзатын зиянды ағым екенін дәлелдеп берген болатын. Өйткені, миссионерлік дінді адамдарға тарату сияқты күнәсіз көрініс беріп тұрғанымен, шын мәнінде христиан дінін мәдениет империализмі және де әртүрлі алдау мен арбау жолдары арқылы адамдарға қабылдану және тарату жұмысы болып табылады [127]. Осылайша, осы әдіс пен мақсат төңірегінде мұсылман дініне немесе басқа дінге сенетін мемлекеттерді жүзеге асырылып отырған іс-шаралармен бірге, тарихи процесте христиандық және отаршылдықпен тұтасып кеткені айқын байқалады. Қазір миссионерлік деген кезде христиандық пен отаршылдық, христиандық деген кезде де миссионерлік ойға оралады. Ел өміріндегі бірқатар проблемаларды шешу көп жағдайда рухани құндылықтарға, жоғары деңгейдегі моральдық сананың қалыптасуына байланысты.

Қазақстандағы қазіргі заманғы рухани құндылықтар туралы сан алуан ой-пікірлер мен көзқарастар бар. Тарихқа үңілетін болсақ, ғасырлар тоғысында Қазақстанда болған түбегейлі әлеуметтік-экономикалық және саяси қайта құрулар ең алдымен қоғамдық сана мен транзиттік қоғамның рухани саласына үлкен өзгерістер алып келді. КСРО тарғаннан кейін пайда болған рухани және идеологиялық вакуум бұқаралық және тұтынушылық мәдениетпен, руханиятсыздықпен және басқа да қоғамдық сананың келеңсіз құбылыстарымен толыға түсті. Әртүрлі ұйымдардың белсенділігі ақпарат көздеріне қол жеткізу есебінен құндылықтар жүйесі ауыс-түйіске ұшырап, теріс мінез-құлық үлгілері орын ала бастады. Бұл қазақстандық полиэтникалық қоғамның рухани-адамгершілік ахуалының негізгі элементтерінің бірі ретінде рухани құндылықтарға кері әсерін тигізді. Осы тұрғыда, Елбасының жүргізген сарабал саясатының аясында дін арқылы рухани құндылыққа қарай бет бұру әдісі кеңінен етек ала бастады. Санаулы жылдар ішінде Қазақстанда бірегей дінаралық келісімді қалыптастыру жөніндегі мемлекеттік саясатпен ерекшеленетін зайырлы мемлекеттің өзіндік

үлгісі құралды. Бұл тәжірбиені Қазақстан Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының I, II және III съездерін өткізу арқылы әлемдік қоғамдастыққа паш ете білді.

Дін саласындағы басты мемлекеттік саясат – конфессияның рухани рөліне қызмет көрсету болып табылады. Дәстүрлі Ислам мен православияның мәдениет құраушы рөлі басқаларына қарағанда көбірек мойындалады. Осы себепті олардың мемлекеттің конфессиялық саясатының екі қанаты деп белгілеуге болады. Бұл мұсылмандар мен православия дініне сенушілерді Елбасының құттықтауы дәстүрге айналған Құрбан айттың 1 – күні мен Рождество мерекесін Қазақстан Республикасының Президентінің демалыс күндері деп жариялауында айқын көрінеді. Дінаралық диалогтың қазақстандық тәжірбиесін әлемдік діндер көшбасшылары да мойындады және қолдау көрсетті. Астанада 2003 және 2009 жылдары Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының үш съезі өтті. Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаев 2008 жылғы 24 маусымда өткен ішкі саясат және идеологиялық жұмыстар мәселелері жөніндегі кеңесте қазіргі кезеңдегі ішкі саясаттың басты басымдықтарын, ұлттық ұзақ мерзімді тұрақты дамуын қамтамасыз ету, оның бірлігін нығайту керек екенін атап Ұлтаралық тұрақтылық пен конфессияаралық келісімнің құндылықтары «халық бірлігі» деген ұғымға шоғырлануы керек. Яғни, қол жеткізген жетістіктерімізге тоқмейілсімей, дін арқылы қоғамның рухани құндылықтарын одан әрі дамытуға күш салу қажет. Мәдени ынтымақтастықты, этносаралық төзімділікті дамыту және өзара түсіністікке тәрбиелеу рухани құндылықтардың маңызды құрамдас бөлігі болмақ. Сондықтан, жас ұрпақты төзімділік рухында тәрбиелеуге, Қазақстан Республикасының аумағында әрекет ететін әлемдік және дәстүрлі діндерді тұтушы діни бірлестіктердің лидерлерімен, ұлттық-мәдени орталықтардың жетекшілерімен ынтымақтастық орнатуға ерекше мән беру қажет.

Халықтың ауқымды жіктері мен түрлі топтарын қазақ тіліне өз еркімен үйренуге тарту қоғамды біріктіруші орталық фактор болып табылады. Мемлекеттік тілді үйрену, оны меңгеру Қазақстанның барлық этностары үшін мәдени, психологиялық жақындасу мектебі болуы тиіс. Қазақстан халқының, әсіресе жастардың қазақ тілін үйренуге қатысуын қоғамды саяси тұрақтандырушы элемент ретінде қарастыру керек. Қазіргі таңда жемісті еңбек етіп отырған, қалыптасқан қоғамдық институт – Ассамблеяның рөлін нығайта түсу көп ұлтты Қазақстандағы патриоттық тәрбиенің маңызды құралдарының бірі болып табылады. Қазақ халқының және өкілдері Қазақстанда тұратын барлық басқа да халықтардың мәдени мұрасын, өткен тарихын, дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, жораларын толыққанды жаңғырту және зерделеу үшін Ассамблея үлкен әлеуетке ие. Ассамблея жоғары адамгершілік мәдениетті, жасампаз, жоғары өнімді еңбекке бағытталған азаматты тәрбиелеуге қосатын үлесі зор екенін ескеру қажет. Еліміздегі ең үлкен жетістігіміз қоғамдық тұрақтылықтың, этникааралық және конфессияаралық келісімнің дамуы болып табылады. Сондықтан, осы құндылықтарды түсіне отырып, оларды әрі қарай нығайта түсу қажет [128].

Қазіргі таңдағы діни қатынастарға көз жүгіртсек, онда азаматтардың

бетпе-бет кездескен діни ұйымдарын «Этно-саяси және гуманитарлы зерттеу орталығы» қоғамдық қорының жүргізілген әлеуметтік зерттеулерінен қарауға болады.

Азаматтар көбінесе, «Иегова куәгерлері», «Кришна қоғамымен» көп байланысады екен. Оның себебі аталған ұйымдардың бұқара халықпен тікелей байланысқа жиі шығып, өздерінің діни ритуалдары мен діни кітаптарын таратуында деп түсіндіруге болады.

Дін - қоғамның қозғаушы күші» ретінде қарастырар болсақ, қоғамдық сана мен бұқаралық пікір тудыруда және азаматтардың психологиясына белгілі бір дәрежеде әсер ету рөлі өте жоғары.

Тоталитарлық секталардың бір қаруы - гипноз, адамға психологиялық тұрғыдан әсер етіп, «зомбифа» айналдыру, т.б. «Аллилуя, сендерді Құдай жақсы көреді», «менің Құдайым - Иисус Христос» дегендей ұрандар адамды экстаз сезіміне дейін апарды. Адам біртіндеп осындай ұрандар айтып, би билеуге машықтанып белгілі қимыл әрекеттерді қайталап тұруға бойын үйретіп алады. Ресейлік мамандардың айтуы бойынша, көп ұзамай мұндай сезім - «рухани наркомания» дертіне айналады. Дінді жаратушы есімімен тығыз байланысты қасиетті ұғым деп алып қарасақ, мемлекеттік басқару жолында халықты топтастыра алатын және рухани құндылықтар арқылы басқара алатын қажетті құрал ретінде қолдануға болады. Кез-келген қоғамдық сілкіністер мен жағдайларда, салиқалы саясат пен жүйелі басқару шеңберінде де сенім мен беріктік ауадай қажет. Дәл осы жағдайларда дін - халықты сенімге де шақыра да алады әрі қалыптасқан жағдайдың қажеттілігіне сай халықты бір аранаға тоғыстыра да алады.

Сонымен қатар, адамдар дінге сену арқылы ең алдымен адамгершілік пен руханилыққа жақын жүреді. Дінге сенбесе де жаратушы бір тылсым күштің бар екенін мойындап, заңға қайшы әрі адамгершілікке жат қылық жасап мемлекет жазасынан жалтара алса да, өлімнен кейінгі өмірде жауап беру ісі бар екенін түсінеді. Бұл тұжырымдарды Алматы қаласы Ішкі Саясат Департаментінің тапсырысы бойынша жүргізілген бірқатар зерттеу қорытындысынан қарастыруға болады [129].

Мәселен, «Влияние религиозных организаций на социум г.Алматы» атты мониторингтік- сараптамаға 18 жастан асқан 1241 адам қатысып, төмендегідей нәтижелер айқындалған:

Ең алдымен Конфессияларық келісімге әсер етуші факторларды айқындауға байланысты жүргізілген сауалнаманың қорытындысы бойынша Конфессияларық келісімге әсер етуші факторларға сауалнамаға қатысқандардың 35%-ы «дәстүрлі емес діндердің таралуы» әсер етеді деп көрсеткен.

Екінші орынға, яғни 24%-ы «Халықаралық жағдайдың күрделенуі» әсер етеді десе, 23%-дық көрсеткішпен «діннің саясиленуі» әсер етеді деп есептейді. Қоғамның бұлай деп шешім шығаруы, күнделікті өмірдегі қалыптасқан жағдайдың тым «әсіреленіп» немесе халықтың саяси сауатының ояну әсері. Оның үстіне халықаралық жағдайдың тым күрделеніп,

азаматтардың дін ұғымын соғыс, қантөгіс ұғымымен байланыстыруы тиянақты және объективті ақпараттың аздығы әсер етеді.

Жалпы айтқанда, еліміздегі діни кеңістік төңірегіндегі әлеуметтік психологиялық факторларға негізделеді.

Жеке қабілеті жеткіліксіз өзіне деген сенімі әлсіз адамдар, өздерінің әлеуметтік жағдайларына көбінесе наразы болып келеді. Олар қоғамның өздерін оқшаулайтынын, көпшіліктің ықыласы мен сый-сияпатын көрмейтіндерін айтып отырады. Олар өздерін көпшіліктің алдында дәлелдеу құрметке ие болу, ылғи да назарда болу үшін әдеттен тыс әрекеттерге дейін баруы мүмкін. Әдеттен тыс әрекеттердің құрамында жәбір көрсету, бұзақылық жасау, алдап-арбауда болады. Адамдардың құрметіне бөлену үшін адал жолдарды қолдана алмайтын рухани дағдарысқа ұшыраған адамдар ызақор, ашушаң, кекшіл келеді. Олар болмашы нәрсеге ренжіп, болмашы нәрседен жанжал шығаруға құмар болады. Өздерін оқшауланған, алаланған, қақпайланған деп санайтын осындай адамдар басқа адамдарға сенбейді, қоғамды қадірлемейді. «Сенімсіздік түйсігінің» әсерімен бұл адамдар бара-бара басқарушылар және құқық қорғау органдарын айыптайды да, оларға қарсы өшпенділік күйттейді. Сенімсіздік оларды қатігездікке агрессивтілікке итермелейді. Олар осындай мінез-құлықты «белсенділік белгісі санайды».

Әдеттен тыс әрекеттердің құрамында жәбір көрсету, бұзақылық жасау, алдап-арбауда болады. Адамдардың құрметіне бөлену үшін адал жолдарды қолдана алмайтын рухани дағдарысқа ұшыраған адамдар ызақор, ашушаң, кекшіл келеді. Олар болмашы нәрсеге ренжіп, болмашы нәрседен жанжал шығаруға құмар болады. Өздерін оқшауланған, алаланған, қақпайланған деп санайтын осындай адамдар басқа адамдарға сенбейді, қоғамды қадірлемейді. «Сенімсіздік түйсігінің» әсерімен бұл адамдар бара-бара басқарушылар және құқық қорғау органдарын айыптайды да, оларға қарсы өшпенділік күйттейді. Сенімсіздік оларды қатігездікке агрессивтілікке итермелейді. Олар осындай мінез-құлықты «белсенділік белгісі санайды».

Жоғарыда айтылып кеткендей саяси, экономикалық, мәдени және әлеуметтік факторлар адамның психологиясы мен этикалық және рухани құндылықтарына әсер етеді.

Жалпы, қоғамдағы қалыптасқан экономикалық және саяси жағдайлар да әлеуметтік және мәдени себептерге де қатты әсерін тигізеді. Әсіресе, әлемдік жаһандану барыстары қарқынды жүріп жатқан заманымызда бұқаралық ақпарат құралдары және ақпарат технологияларының арқасында әлеумет пен мәдениет саласы шұғыл өзгерістерге ұшырайды. Қоғамның құндылықтары табиғи процестерден гөрі жоғарыда аталған факторлар салдарынан кенет өзгерістерге душар болады. Бірақ мұның бәріде жағымды түрде болып жатыр деп айту қиын. Көбінесе мұндай өзгерістер көптеген проблемаларды өзімен бірге ала келеді. Мәселен, қоғамда бір жақтың ақ дегеніне екінші жақ қара десе, ондай қоғамда келіспеушілік яки қақтығыс бар деген сөз. Әрине, демократиялы қоғамдарда сөз еркіндігі пікір бостандығы алдыңғы орында. Бірақ, мұндай қоғамдарда қоғамның мүддесі тұрғысынан «баршаға бірдей» құндылықтар да болады. Біздің айтып отырғанымыз осы баршаға бірдей ортақ

және қоғамның ажырағысыз құндылықтары [130]. Мысал ретінде: Қазақ халқы атам заманнан 100 пайыз Ислам дінінде болған халық. Ал, соңғы жылдары қаптап кеткен миссионерлер мен жан дін таратқыштар бір қыдыру азаматтарымызды басқа діндерге жекті. Қазір сондай қазақ жанұяларында екінші, тіпті, үшінші ұрпақ тәрбиеленуде. Басқа дінге кетушілердің саны бәсеңдегенімен тоқтаған жоқ. Ал, ертеңгі күні бұл азаматтардың арасында діни жік, жанжал шықпайды, террор ұйымдары осал тұсымызды өз мүдделері үшін пайдаланбайды деп айта аламыз ба? Халқымыздың басын қосып отырған ең мықты күш дініміздің бөлінуіне ешқашанда рұқсат етпеуіміз керек. Басқа елдер мен халықаралық ұйымдар қанша байбаламдаса да, бөтен дін, сектарларды үгіттеуге жол бермеу керек.

Дәл қазіргі қоғамда Ислам атын жамылып жүрген «Таблиғи жамагат», «Ахмадия», «Уахабия» т.б діни ағымдар саны өршіп кетті. Оларды қалай ауыздықтаймыз? Аталмыш Исламдық емес топтардың қатарына қазақ жастарының көптеп қосылып жатқандығына шүбә жоқ. Мәселен, осыдан 2-3 жыл бұрынғы баспасөз беттерінде жоғарыда аталған діни ағымдар шырмауына 500 мыңнан аса қазақ жастары түсті деген деректер жарияланған болатын. Осы күнге дейін торға түсіп, қармаққа ілінгендердің саны қаншама деңіз?! Бәрінен бұрын бір қынжылтатыны, әлгі діни ағымдарға көгілдір экранымыздың зор қызмет етуі.

Осындай келеңсіз жайттарға куә болғаннан кейін евангелистердің БАҚ арқылы дін тарату ісіне қатты кірісіп кеткенін көресің. Өз діндерін тарату үшін біздің жеке меншік арналардан уақыт сатып алу - қалталы азаматтар үшін түк болмай қалды. Біздің осы осал тұсымызды пайдаланған миссионерлердің қарасы күннен-күнге көбейіп келеді [131]. Айталық, әлемдегі 60-тан аса мемлекеттер ұлттық мүдделері үшін миссионерлердің келуін шектейді. Тіпті Еуропада өзге діндегі көрсетілімдерді насихаттауға БАҚ-қа қатаң тыйым салынған. Ал бізде ше? Керісінше, сырттан келген миссионерлерге есігімізді айқара ашып, оларға БАҚ-та зор мүмкіндік беріп отырмыз.

Азаматтар санасы тікелей әсер ететін осында жат қылықтарымен қоғам болашақта «іштен шіру» процесінің құрбаны болуы гажап емес. Әрине Мемлекеттің дамуы мен гүлденуі азаматтардың сауаттылығы және саяси мәдениетінің жоғарылығына байланысты екенін ескерсек ақпаратты тарату үрдісінне де баса назар аудару қажет. Адамның сана сезіміне әсер ету фактілерінен қоғам психологиясы бұзылып, мемлекетке және азаматтарға Бұхаралық сананың бұзылып, адамдардың психологиясы өзгерген жағдайда дінарлық қақтығыстар мен жанжалдар туу қауіпі күшейеді. Ондай жағдай орын алған уақыттан бастап терроризм мен экстремизмнің ошақтары өрши бастайды [132].

Діни ұйымдардың пайда болуы мен даму сатыларына және оның мақсат мүдделеріне сай әрекет жасайтын қызметіне қарап, діни ұйымдардың айтарлықтай жетілген нақты институт ретінде бағалауға болады.

Тәуелсіздік жылдары азаматтық қоғамның және нарықтық экономиканың құрылуымен ғана емес, сондай-ақ діни серпілістің жүруімен де сипатталады: дәстүрлі діни бірлестіктер ұстанымдарының күшеюімен бірге

қазіргі Қазақстан үшін беймәлім, жаңа «дәстүрлі емес» діни ұйымдар пайда болды. Атап айтар болсақ, пресветериандық және методизм, протестанттық конфессиялар, сондай-ақ «Агапе» «Жаңа аспан» сияқты протестанттық шіркеулер, «Бахаи» «Сайтан шіркеуі», «Саентология шіркеуі», «Кришнайттер қоғамы», «Иегова куәгерлері» [133] сияқты діни бірлестіктер көріне бастады.

Қазақстандағы қазіргі діни ахуал күрделі әрі сан-салалы. Философия ғылымдарының докторы, профессор Нағима Бәйтенова мәліметтеріне сүйенер болсақ, кейбір көрсеткіштердің цифрлармен берілгенін байқауға болады.

Мәселен: 1989 жылғы 1 қаңтарда 30 конфессияға тиесілі 700-ге жуық діни бірлестіктер болса, 2003 жылдың 1 қаңтарында 3206 діни бірлестіктер жұмыс істеген. Олардың арасында 1652 исламдық, соның ішінде 1642 суниттік, 2 шииттік, 2 сопылық, 4 ахмадия ағымдары бар. Бұған қоса Қазақстанның аумағында православиелік шіркеуге жататын 241 діни бірлестік (олардың 230-ы Орыс православие шіркеуіне қарайды), 7 старообрядтық шіркеу, римдік-католиктік шіркеуінің 77 бірлестігі, бірқатар протестанттық бірлестік жұмыс істейді. Қазіргі Қазақстандағы дәстүрлі емес діни қауымдарға төмендегілер енеді: 5 буддистік қауым, 24 индуистік, 12 кришнаиттік, 23 бахаи, 2 трансценденталдық медитация қауымы, ұлы ақ бауырластықтың 2 қауымы, 6 саентология шіркеуі қауымы және т.б. Еліміздің негізгі діни қауымы суниттік ислам және христиандықтың православиелік бағыттары. Елімізде 1700-ге жуық мұсылман бірлестіктері бар. Оның басым көпшілігі суниттік бағыттағы бірлестіктер. Орыс православие шіркеуінің үш епархиясына 214 приход, 8 монастырь және басқа шіркеулік құрылымдар тиесілі. Орыс православие шіркеуі приходтар санының өсуіне және материалдық тұрғыдан нығаюына күш-жігерін жұмсауда. Еліміздің бірнеше қаласында православиелік ғибадатханалардың құрылысы жүріп жатыр.

Кейінгі уақытта католик, протестанттық және дәстүрлі емес діни құрылымдар өз қызметтерін белсенді түрде жүргізуде. «Иегова куәгерлері» бірлестігінің миссионерлік қызметі ерекше қарқын алуда. «Иегова куәгерлері» Қазақстандағы саны жағынан өсіп келе жатқан конфессия болып отыр. Оның діни орталығы Есік қаласында орналасқан, 70-тен астам діни бірлестіктері әділет органдарында ресми тіркелген және 30-дан аса жергілікті қауымдары бар, оны ұстанатын адамдар 20 мыңға жуық.

Статистика деректері «қазақ жерін мекендеп жатқан тұрғылықты халықтың 11 пайызы ата-бабасы тұтынған ана дінінен іргесін аулақ салып үлгерген» дейді. Мамандар «қазіргі қолданыста жүрген дінге қатысты заңнама тетіктері қазіргі ахуалмен сәйкес келе бермейді, олардың шектен шығып дандайсуының себебі сол» дейді. Оған негіз де жоқ емес. 1995 жылы Қазақстанда 8 мұсылмандық, 4 православиялық, 4 католиктік, 26 протестанттық бірлестіктер тіркелді. Ал бахаи, кришнаит, мунийст тәрізді дәстүрлі емес діни ағымдардың тіркелгендерінің саны сол жылы 10 болса, 1996-1997 жылдары 40-тан асып кеткен.

2005 жылдың желтоқсан айында үкімет Әділет министрлігі ысұрамында Діни істер жөніндегі комитетті құрды. Бұл комитет Премьер-Министрге есеп берген Діни бірлестіктермен байланыс жөніндегі кеңестің орнына құрылды.

Діни істер жөніндегі комитет діни топтар мен үкімет арасындағы байланыс қызметін атқарады. Сонымен қатар, ол үкіметке діни ұйымдарды тіркеуге алуға кеңес береді. Осы комитеттің 22 қызметкерінің көбі бұрынғы Діни бірлестіктермен байланыс жөніндегі кеңесте қызмет атқарған.

2004 жылы Әділет министрлігі тіркелудің жаңа әрі қысқа жолын ұсынды. Діни ұйымдар бұл жаңа тіркеу тәртібі біршама тиімдірек болды деп хабарлады. Дін туралы заңның 9 бабы жергілікті діни бірлестіктердің Әділет министрлігінің аймақтық әкімшілігінде тіркелуін талап етеді. Діни ұйымдар көп жағдайда қиыншылықсыз тіркелгенімен, бірнеше шағын діни топтар Әділет министрлігінің жергілікті өкілеттіктері кейбір кезде болар-болмас әкімшілік қателіктерді желеу етіп, тіркеуді кешіктіріп не тіптен рұқсат бермегенін айтты. Батыс Қазақстан және Атырау облыстарының басшылығы, бірнеше топтың айтуынша, дәстүрлі емес діни топтарды тіркеуге қарсы болды.

«Шіркеу кеңесі» бұрынғы кеңес мемлекеттерінде тіркелуге талпынбау немесе тіркеуді қабылдамау саясатын ұстанады. «Шіркеу кеңесі» 1961 жылы өз конгрегацияларын тіркеуге ешқандай қарсылық көрсетпейтін «Баптистер одағынан» бөлініп шықты. «Баптистер одағы» баяндама қамтыған мерзім ішінде тіркелуге ұмтылған конгрегациялардың барлығы сәтті тіркелінді деп хабарлады.

Йегова куәгерлерінің діни орталығы жергілікті Әділет министрлігінің ресми өкілдері 2001 жылдан бастап орталықтың филиалын Атырау облысында тіркеу туралы өтінішін қанағаттандырмай келгенін хабарлады. Өткен жылдардағыдай, үкіметтің лауазымды қызметкерлері бірнеше рет елдің оңтүстігінде саяси және діни экстремизмнің өршуіне уайымдаушылығын білдірдігі баспасөз беттерінен айқын аңғаруға болады. Ұлттық қауіпсіздік комитеті (ҰҚК) елдегі «діни экстремизмге» қарсы күресті ішкі барлау қызметінің ең бір маңызды жұмысы деп есептейді. 2005 жылдың ақпан айында күшіне енген экстремизмге қарсы заң барша діни және басқа ұйымдарға қатысы бар. Бұл заңға сәйкес, үкіметтің қандай да бір ұйымды экстремисттік топ деп анықтап-белгілеп, топ мүшелерінің іс-әрекеттеріне тыйым салып, ұйымға мүшелікті қылмыстық әрекет деп тануға ауқымды күзіреті бар. 2005 жылдың наурыз айында Хизб-ут-Тахрир саяси қозғалысы экстремизмге қарсы заңға сай алғашқы тыйым салынған ұйым болып танылды [134].

Сайлау туралы заң этникалық, жыныстық және діни сенімдерге негізделген саяси партиялар құруға тыйым салады.

Ешқандай заң немесе реттеу шаралары шетелдік миссионерлік іс-әрекеттерге тыйым салмайды. Шетелдік миссионерлер, басқа да елге келушілер сияқты көші-қон полициясында тіркеліп, сапарларының мақсатын көрсетулері тиіс. Ал 2005 жылдың шілде айында қабылданған өзгертулер мен толықтырулар шетелдік миссионерлерден жыл сайын Әділет министрлігінде тіркелуін, діни ұйымдарға мүшелігі, миссионерлік әрекет жасау аймағы және сол әрекеттің болатын уақытын мәлімдеуін талап етеді. Миссионерлік әрекет жүргізуге қажетті әдебиеттер мен басқа материалдар тіркеу өтінішімен бірге тапсырылуы қажет; тіркеу кезінде көрсетілмеген материалдарды қолдану заңсыз болып саналады. Бұған қоса, діни уағыздаушылық әрекетпен

шұғылданушы тұлға қаржылай қолдау көрсететін ұйымның тіркелгені жөнінде ресми құжаттар мен сол ұйымның атынан жұмыс істеуге рұқсат қағаздарын ұсынуы қажет.

Әділет министрлігі заңға қайшы әрекеттермен айналысатын және дінаралық немесе этносаралық өшпенділік тудыратын миссионерлерді тіркемеуге құқылы. Конституцияның талабы бойынша, шетелдік діни бірлестіктер өз қызметін - оның ішінде діни ұйым басыларын тағайындау да бар - «тиісті мемлекеттік басқармамен келісе отырып» жасаулары қажет. Шетелдіктер заң бойынша діни ұйым құрып, оны тіркеуге хақылы, алайда үкімет сол ұйымның негізін салушы он адамның көбі Қазақстан азаматтары болуын талап етеді.

Қазақстан үкіметі мемлекеттік мектептерде дінге оқытуға рұқсат бермейді. Жалпы орта білім зайырлы болуы тиіс, бірақ кейбір зайырлы мектептер жекеменшік болып табылады. Үйден білім алуға тыйым салынған. Ол тек мектепке дейінгі дайындық деңгейінде және шетелдік азаматтардың балаларына ғана рұқсат етіледі. Ата-аналар балаларын ресми түрде тіркелген ұйымдар жүргізетін қосымша дін сабақтарға қатыстыра алады.

Ұлттық қауіпсіздік туралы заңға 2005 жылдың шілде айында енгізілген өзгертулер мен толықтыруларда діни дайындық баланың жалпы дамуына немесе жаны мен тәнінің саулығына зиян келтірмейді делінген. Дегенмен, олар бұл зиян қалай өлшенетінін немесе мұндай тұжырымды қандай агенттік шығаратынын атап айтпаған [135]. Қазіргі заң Білім министрлігінің рұқсатынсыз діни топтардың жастарға дәріс беруіне тыйым салады. Бұл рұқсаттың жоқтығы діни дәріс беруді көздейтін діни ұйымды тіркеуден бас тартуға негіз бола алады деген сөз.

Үкімет тіркеуден өткен діни ұйымдарды мүшелерінен ақша жинаудан және кейбір діни шаралардан түскен пайдаға салынатын салықтан босатты. Десе де, кейбір қызметтер үшін ақы төлеуге тура келді. Мысалы, діни ғимараттарды өрттен қорғаумен айналысатын фирмалардың қызметі ақылы және бұндай қызметті үкімет көрсетпейді. Үкімет діни ұйымдарға ғимараттар мен жер бөліп, жаңа мешіттер, синагогалар және орыс православия шіркеулерін тұрғызуға қол ұшын берді. АҚШ мемлекет басқармасының «Демократия, адам құқықтары және еңбек бюросы» жариялаған «Қазақстан - халықаралық діни бостандық есебі» (2002 ж.) де осыны растайды. Алайда жоғарыда аталғандай, дін мемлекетті қалыптастыратын негізгі әлеуметтік институттарының бастыларынан және азаматтық қатынастарда қатынастарда маңызды рөл атқаратындықтан мемлекет ұйымдары мен құрылымдарының ішінде дін саласымен жұмыс істейтін мекемелер және органдар болуы заңды. Осы орайда Қазақстан Республикасы Үкіметі қарамағында діни бірлестіктер мен байланыс жөніндегі Кеңес құрылған. Кеңестің облыстар мен Астанада және Алматы қалаларындағы бөлімшелері тікелей діни бірлестіктер және жамағаттармен, сонымен қатар әкімдіктер, Әділет министрлігінің тіркеу қызметі, Ішкі істер министрлігіне қарасты мекемелер, Ұлттық қауіпсіздік комитеті, Мәдениет министрлігі сияқты құзырлы мекемелермен байланыс жасайды [136].

Конституциямыз бойынша орталығы шет елдерде орналасқан діни ұйымдардың Қазақстандағы басшыларының тағайындалуы «тиісті мемлекет мекемелерімен үйлестіре отырып» жүзеге асырылуы тиіс. Жоғарыда көрсетілген көптеген діни ұйымдар мен миссионерлер және экстремисттік бағытағы зиянды ағымдардың шектен тыс іс-әрекеті еліміздегі діни ахуалды тым күрделендіріп жіберді деуге негіз бар.

1992 жылы қабылданған «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер» туралы заң бойынша азаматтар діни бірлестіктер құра отырып ұйымдаса алады. Діни бірлестіктерді Әділет министірлігінде тіркеудің өзіндік шарттары бар. Ол шарттарды яғни заң талаптарына сай құжаттарды жинағанда ғана бірлестіктер тіркеледі және қызмет атқара алады.

30.01.2001 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының «Әкімшілік заң бұзушықтары жөніндегі Кодексі» Қазақстан Республикасы соттарына белгілі тәртіп бойынша тіркелмеген діни бірлестіктердің жұмысын тоқтатуға немесе айыппұл салуға құқық берген. 2001 жылдың ақпан айынан бастап, Республикамыздың кейбір аймақтарында аталмыш заң бұзушылықтар орын алып, Қазақстан Республикасы соттары тиісті шараларды қолданған.

Еліміздегі құқықтық-сот жүйесі жылдан жылға демократиялық талаптарға сай даму үстінде. Алайда, тәуелсіздік жылдары тәжірибе мен кәсібиліктің жоқтығынан Қазақстан Республикасының Парламенті қабылдаған бірқатар заң жобалары уақыт өте келе өзгерістер мен толықтыруларды талап етуде. Көрсетілген құқық жүйесіндегі кейбір кемшіліктер шешімін тауып, заман талабын қанағаттандыруда.

Өздеріңіз білесіздер, бүгінгі таңда еліміздегі діни бірлестіктердің саны 3601-ге жеткен. Мұның көбі - «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Заң қабылданбай тұрып тіркеліп кеткендер. Осы күні талай шаңырақты ойран қылып, отауын ортасына түсірген секталар да осы көп бірлестіктердің арасында жүр. Заң енді олардың бұлайша ойқастауына тосқауыл болмақ. Соның нәтижесінде діни бірлестіктердің саны азаймақ. «Біздің пайымдауымызша, діни бірлестіктер қайта тіркеуден өткеннен кейін, олардың қызметіне сараптама жасалғаннан соң, олардың саны азаяды. Себебі көптеген діни бірлестіктер Әділет департаменті арқылы тіркелген. Ал олардың ол кезде қызметі және немен айналысатыны айқын болмады», - дейді Қайрат Лама Шәріп. Оның айтуынша, 1991 жылға (Тәуелсіздікке дейін) дейін 670 діни бірлестік тіркеліп кеткен. Бүгінде олардың қандай бағытта жұмыс істейтінін анықтау күн тәртібінде тұр. Сондай-ақ агенттік көптеген діни бірлестіктердің жарғыларын, діни әдебиеттерін зерттеуді қолға алмақ. «Заңға қайшы келетін болса, оларды тіркеуден бас тартамыз», - дейді төраға.

Десек те, діни бірлестіктерді тіркеу талаптары Еуропамен салыстырғанда әлі де болса осал көрінді. Қайрат Лама Шәріптің келтірген деректері бойынша, Румынияда 2007 жылы қаңтардың 8-інде қабылданған «Діни сенім және культтерге арналған жалпы тәртіп туралы» Заңға сәйкес, жаңа діни қауымды тіркеу үшін 12 жыл күту керек екен және таңсық емес діни нанымға сенушілердің саны 22 мыңнан болуы тиіс. Сондықтан да Румынияда тіркелген діни бірлестіктердің саны небәрі 18 көрінеді. Ал Чехияда 2002 жылы

қабылданған жаңа заң бойынша діни бірлестіктегі мүшелер саны жалпы халық санының 0,1 пайызын құраса, яғни 10 мыңнан асса ғана тіркеуден өте алады екен [137].

Бельгияда діни ағымның ресми танылуы үшін сол елдің жалпы халық санына қатысты қойылатын өлшем бойынша кем дегенде бірнеше он мыңдаған дінге сенуші жиналуы керек. Қытайда және Грекияда кез келген миссионерлік қызметке жол берілмейді. Осының бәрін сараптай келгенде, бұлардың қасында біздікі «айналайын екен ғой» деген ой туады.

Депутат Алдан Смайлдың осы мәселеге байланысты берген сұқбатына назар салсақ, ол құзырлы органдардың: «Осындай бір заңсыз қызмет еткен сектаны тауып алып, жауып тастадық», - деп айқайлап айтып жатқан мысалдары тағы жоқ. Ал қолданыстағы заңда да, мына жобада да миссионерлік қызметке нақтылы анықтама берілген. Мына қызықты қараңыз, сөйте тұра миссионерлік қызметті Қазақстанда біздің азаматтар да, шетелдіктер де, тіпті ешқандай мемлекеттің азаматтығын алмаған адамдар да жүргізе алады. Мен: «Неге ешбір мемлекеттің азаматтығын алмаған адам бізге келіп, миссионерлік қызмет жүргізеді?» - деген мәселені көтердім. Бірақ, әлі күнге дейін нақты жауап алған жоқпын. Жарайды, Голландияның, Испанияның не Қырғызстанның азаматы жүргізсін делік... Ал ешбір елдің азаматы болып саналмайтын адамның бізге уағыз айтқанын өз басым түсінбеймін. Екінші мәселе. Ескі заңдағы бір кемшілік, миссионерлік қызмет ететін адам Қазақстанда тіркелген діни бірлестіктің атынан жұмыс істеуі керек пе, әлде, керек емес пе деген мәселенің басы ашылмаған болатын. Осыған орай, жаңа жобаға өзгеріс енгіздік. Яғни шетелден келген миссионер кім болса да, Қазақстанда тіркелген діни бірлестік атынан ғана миссионерлік жұмысын жүргізе алады. Неге десеніз, ол бірдеңе бұлдірсе, діни бірлестік жауап беруі керек. Бұлай міндеттемесек, олар ешкімнің алдында жауап бермейді. Ойына келгенін істеуі мүмкін. Мені кейде мынадай ойлар қинайды: Ислам діни туралы қазақ баласының түсінігі мол. Православие туралы орыс баласының түсінігі жетерлік. Сонда шетелден келіп, миссионер болып, бізге қажет емес дінді әкеліп, қазақ ұлтының немесе басқа ұлттың өкіліне уағыздаудың қажеті қанша?!. Өзімнің әрі азамат, әрі депутат ретінде ұстанымым мынау: Біз ислам, православие және т.б. әлемдік діндерден басқаның бәрінен бірте-бірте арылып, құтылуымыз керек. Егер де алдағы уақытта рухани жаңылыспай ұрпақ тәрбиелеп өсіргіміз келсе, өзімізге жат діндерден құтылмай болмайды. Экстремизмнен қорғану үшін экстремистік бағыттағы діни ағымдардан құтылуымыз керек [138]. Оларды тіркемей, жұмысын шектеуге тиіспіз. «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заң осыған септігін тигізеді, ықпал етеді, - деп толық айтуға болады. Заң қабылданғаннан кейін, бізде осы күнге дейін тіркелген діни бірлестіктер өзінің жарғысын, қызметін, бағытын жаңа заңға лайықтап, қайтадан тіркелетін болады. Тіркелудің үстінде сұрыпталады. Көрдiңiз бе, заңның негiзгi ерекшелiгi осында. Яғни оның жарғысы, қызметі, мақсаты қайта қаралады. Енді соның үстінде көп нәрселер анықталады ғой. Осы бағытқа арнайы әзірленген жоба. Оны депутаттар көптеген пайдалы ұсыныстармен толықтырып жатыр. Келесі бөлімде өзіне тән ерекшеліктері

мол еліміздегі дінаралық келісімнің қазақстандық үлгісін насихаттаудың елдің саяси стратегиясындағы маңыздылығы екендігін дәлелдейтін қазіргі қоғамдағы үрдістерді зерттейміз.

2.3 Дінаралық келісімнің қазақстандық үлгісін насихаттаудың елдің саяси стратегиясындағы маңыздылығы

Біздің еліміздің 2020 жылға дейін Стратегиялық даму жоспарының басты бағыттары ретінде өркениетаралық және конфессияаралық келісімі мен ұнқатысуын нығайту жолдарында ерекше мән берілді. Мұнда «Толеранттылықтың, яғни шыдамдылықтың қазақстандық үлгісі халықаралық деңгейде кең мойындалып ол басқа мемлекеттерде де іс жүзінде тәжірибеде қолданысқа алынады» - деп баса айтылады.

Дәл осы қазіргі уақытта, Қазақстанның ЕҚЫҰ және ИҰК сияқты әлемнің ең абыройлы ұйымдарында төрағалық жасаған кезде, дүгиежүзілік қаржылық дағдарысы, әлеуметтік қауіпсіздік пен тұрақтылыққа қауіптердің төну жағдайының өсіп келе жатқан жағдайларда этникааралық және конфессияаралық келісімнің тәжірбиесі ерекше өзектілінеді. Сондықтан да Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев тәуелсіз еліміздің болашақ дамуына ауадай қажет болатын Қазақстанның барлық азаматтарының моральдық рухани өсуіне үлкен мән береді. Бұған мысал ретінде 2009 жылы 1 шілдеде Әлемдік және дәстүрлі діндерінің Көшбасшыларының 3 съезінде сөйлеген сөзінен үзінді келтірейік.

«... Әлемде көптеген адамдарда, ақша, тойымсыздық және табысқа жету үшін барлық ар-ұятын салу сияқта материалдық құндылықтар басып алғанына еш қаперсіздік таныту қатты байқалады. Өкінішке орай, қазіргі адамзат рухани дағдарыс кезеңін өтіп жатыр дегендермен толық келіспеу болмай тұр. Мұнда қазіргі әлемнің барлық экономикалық дағдарысының терең отырған себебі де осында шығар. Оның бұлжытпас элементі ретінде, мен бір бірінің мәдениеттерімен құнарлануының шексіз мүмкіндіктерінен таусылмас күш алатын рухани саладағы түбегейлі жаңашалауда көремін. Сондықтан да, дағдарысқа қарсы тұру үшін тек материалдық құндылықтары жағынан қарастыру дұрыс емес деп есептеймін. Мен кеміл сенемін, сананы өзгертпей, моральдық нормаларды және жоғары рухани қағидаларын бекім сақтамай тұрып, дағдарысты еңсере алмаймыз! Тек әділетті қоғамдық тәртіп қана адамзат қауымының өсіп өркендеуінің негізі бола алады...» [139].

Елбасы айтқандай: «Қазақстандықтар үшін толеранттық – академиялық ұғым емес, тәжірбиелік ұғым. Құрмет, төзімділік пен бірлік Қазақстанның табысқа жетуі мен гүлденуін қамтамасыз ететін мықты негіз бола алады».

Кейбір мемлекеттерде әлеуметтік шиеленістің, тіпті кейде жанжалдардың себебі болып отырған жайлар біз үшін, керісінше күш-қуат пен табыс кепілі ретінде қызмет етуде. Елбасының дана және көреген саясаты арқасында біз татулық пен келісімге қол жеткізіп отырмыз. Қазақстан тәуелсіздік алған кезден бастап дінаралық қатынастар саласында байыпты мемлекеттік саясат жүргізіп келеді. Қазақстан халықтар мен діндер

арасындағы татулық пен келісімге қол жеткізуге әбден болатынын өзінің үлгісімен көрсете алады-бұл үшін тек қана сенім, төзім және диалогқа ұмтылыс қажет.

Осыған орай, Елбасымыздың Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен Астанада 2003 жылы бірінші, 2006 жылы екінші және 2009 жылы жаңа салынған Бейбітшілік пен келісім сарайында үшінші Әлемдік және дәстүрлі діндер жетекшілерінің съездері өтті. Съездерге Еуропа, Азия, Таяу Шығыс, Америка елдерінің түрлі конфессияларының басшылары мен діни делегациялары қатысты. Бірінші съезде 17 делегация болса, екінші съезге 29 делегация қатысты, ал 2009 жылы съездің жұмысына әлемнің 35 мемлекетінен келген әлемдік діни конфессияларының 77 делегациясы, тағы да БҰҰ, ЕҚЫҰ, ЮНЕСКО, ИҰК сияқты – халықаралық ұйымдарының өкілдері қатысты. Съезде әлемдік діни лидерлері мен қоғам қайраткерлерінің, әлемдік масс-медиа өкілдерінің шоғыры барынша мол болды.

Съездің басты міндеті – конфессиялар арасында үндесуді орнықтыру. Осы үлкен жиындарда өркениеттер дағдарысын еңсеру, қақтығыстарды бейбіт жолында әлемдік діндердің күш-жігерін біріктіру секілді өзекті мәселелер талқыланды.

2010 жылы Қазақстанның Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымына төрағалық етуі туралы шешімнің қабылдануы біздің елдегі ар-ождан және діни-сенім бостандығының халықаралық стандарттарға сай келетінін көрсетеді.

Тұтастай алғанда, біздің қоғамның осы үлгісі мен тәжірибесі діндераралық жанжалдарға қазіргі кезде жол бермеуге болатынын көрсетеді.

2006 жылы Астанада өткен Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің II съезінде Президент Нұрсұлтан Назарбаев жаһандық үдерістердің адам өміріне тигізіп отырған әсеріне мынадай анық баға берді: «Әртүрлі мәдениет және діндердің орасан ауқымы тікелей түйісетін болды. Көші-қон, телевидение, мәдени үлгілер – бәрі араласып кетті. Діни доктрина деңгейінде, медиалық құралдар және саяси әрекеттер деңгейінде күш көрсетуден бас тартуға ғана қазіргі әлемде өмір сүрудің нақты базасы болып табылады» [140]. Біздің кәміл сенім бойынша, бұл арада қандай да бір жаһандық біріктіру болмауы тиіс. Әрбір қоғам қайталанбайтын дербес және әрбәр ел өз дамуы жолын таңдап алуға қақысы бар. Өкінішке орай, бұл жағдайдан жалғыз шығудың саяси және әлеуметтік тетіктері жеткіліксіз екендігі анық. Қазіргі әлемдегі қайшылықтардың, қақтығыстар мен соғыстардың көпшілігінде діни және этникалық сипат басым. Сондықтан халықаралық саясаттың этникалық негізі барған сайын диалог пен ынтымақтастық мәдениетін талап етеді. Бұл қағидалардың тамыры рухани-адамгершілік құндылықтарда жатыр. Оның басты қайнар көзі әрдайым дін екені айқын.

Дін мыңдаған жылдар бойы адам жанын тазартумен келеді. Көбінесе осы күрделі дүниеде бірден-бір құтқарушы фактор болып табылады. Сондықтан біздің ел дүниежүзілік қауымдастыққа өзінің бейбіт қатар өмір сүру моделін ұсынып оған діндер арасындағы алауыздықты еңсеру жөніндегі бірлескен жұмысты одан әрі жалғастыруға және жер бетіндегі халықтардың

бейбіт қатар өмір сүру болашағы үшін жауапкершілікті сезінуге шақырып отыр. Адамға гуманистік көзқарас туралы оның негізгі ұстанымы дәл қазіргі уақытта төзімді әлем құру үшін айрықша маңызға ие болып отыр. Дүниежүзілік қоғамдастық Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің Астанадағы съезі конфессияаралық қайшылықтарды еңсеруге, мәдени және діни ынтымақтастық құралдарын іздеуге барынша зор үлес қосарын мойындайды. Конфессияаралық тікелей мәнімен қатар Съезд, ғаламшардағы бейбітшілік пен тұрақтылық ісіне қызмет етуші маңызды және тиімді халықаралық саяси құрал болып отыр. Саяси және діни қайраткерлерінің күш-жігерін өркениеттерді, халықтар мен елдерді жақындастыру үшін жұмылдыруға қызмет етілді. Сонымен қатар, бірлескен күш-жігеріміз арқылы осы біздің форум әлемдік конфессияаралық диалог алаңы болумен қатар, қазіргі заманның өзекті мәселелері бойынша сындарлы диалог мінберіне айналарын үлкен сенімімізді білдіреміз. Иә, бұл проблемалар қазір әлемде күйіп тұрған мәселелердің бірінен саналады. Сондықтан да болар, өткен II съезде Президент Н.Назарбаев осы мәселеге және еліміздегі жағдайға қатысты былай дегені бар: «Тәуелсіздік жылдары Қазақстанды мекендейтін 130-ға жуық ұлт пен 40-тан астам діни конфессиялар арасында татулық, өзара келісім берік орнықты. Соның арқасында біз дамудың қазақстандық моделін ойдағыдай жүзеге асырып, эконмиканы реформалауда зор табыстарға қол жеткіздік. Ядролық қарудан бас тартып, Қазақстанды бейбітшілік аймағына айналдырдық. Барлық көршілерімізбен тату-тәтті қарым-қатынас орнатып, жаһандық қауіпсіздікті сақтауда өңірдің көшбасшысы атандық» [141]. Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Астанада 2006 жылы 13-14 қыркүйекте өткен Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің II съезінің жабылуында сөйлеген сөзінде: «Діндер арасындағы жанжалдар мен қарама-қайшылықтар делініп жүргендердің көбі мемлекет арасындағы, экономикалық топтар арасындағы, нақты саясаткерлер арасындағы жанжалдар болып келеді деп айта келе «Дін сзiнiң бүгiнгi әлемдегi маңызы арта түскенiн ескере отырып, бiз Қазақстанды 2007 жылдан бастап елдiң басты телевизиялық арналарының бiрiнде тұрақты түрде «Дiн сағаты» жүргiзе бастаймыз. Бұл арқылы дiн көшбасшыларына миллион адамдарға қайырымдылық пен дiни төзiмдiлiк мiнәжатiн тiкелей арнауға мүмкiндiк берiледi» - деп айтты. Содан кейiн Елбасы Астанада салынған Бейбiтшiлiк пен келiсiм сарайына тоқталып: «Мен әлемдiк және дәстүрлi дiндер лидерлерiн жылына бiр рет Қазақстандықтар алдында осы Сарайда құрметтi дәрiс оқу үшiн ресми түрде шақырамын»-дедi. Ал, ендi, халықаралық қатынастарды түзету үшiн Елбасы: «БҰҰ дiни және мәдени толеранттылық жылы етiп жариялайды деп айтуға мүмкiндiк бередi. Бұл бастама осы заманғы әлемнiң көптеген елдерiнiң атынан айтыла алады деп ойлаймын» - деп өз сөзiн аяқтады .

Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлері II съезінің қорытындылары бойынша Декларация қабылданғаны мәлім. Бұл құжатта Съезге қатысушылар бүкіл әлемдегі халықаралық және өңірлік ұйымдарды мемлекеттер мен үкіметтерді өркениеттер диалогы процесін белсенді түрде қолдап, әлем мәдениетін нығайтуға бағытталған күш-жігер жұмсауға шақырған еді. Осы

шақыруға үн қосқан Мемлекетіміздің басшысы 2010 жылды «Мәдениеттер мен діндер жақындасуының халықаралық жылы» деп жариялауға бастама көтерді. Қазіргі уақытта бұл мәселе ЮНЕСКО тәрпынан пысықталып жатыр. Ол қолдауға ие болса, біз Бас Ассамблеяға тиісті қарар қабылдау туралы ұсыныс түсіру ниетіміз бар. Бұл қадамдар «өркениеттер, мәдениеттер және діндер арасында диалогты алға жылжытудағы Съездің тұжырымдамалық және практикалық рөліне БҰҰ Бас Ассамблеясының назарын аудару... туралы Съездің шешіміне сәйкес келеді.

Съезд қатысушыларының «жастар арасында дінаралық төзімділіктің таралуына және олардың жалпы адамзаттық құндылықтарды әсерлі қабылдауына септігін тигізу» туралы шешімін негізгі ала отырып, осы Бейбітшілік және келісім сарайында дін қайраткерлерінің лекцияларын ұйымдастыра бастады. Осылайша мемлекеттің рөлі айқындалды. Мұндағы мемлекеттің рөлі дегеніміз, біздіңше ең алдымен – діндерге қолайлы ахуал тудыру, діндер аралық үнқатысуды дамытуды көтермелеу деп білеміз. Дінімізге деген ықыластың артуының аса маңызды себептерінің бірі – ұлттық құндылықтарға, соның ішінде діни құндылықтарға адамдарды көбірек жетелейтін ұлттық сананың өсуі мен нығаюы болып табылады. Мемлекет те,

Үкімет те елімізде діннің моральдық негіздерін тарату, дінді тану бағытында байсалды саясат жүргізуді көздейді және жүргізіп те келеді. Біз бүгін діндераралық үнқатысуды, діндер мен мемлекет арасындағы үндесуді дамытуды қолдап, әрі қарай жаңартудамыз. 2005 жылғы Үкіметтің қаулысымен жаңадан құрылған Әділет министрлігінің Діни істер комитеті де осымен айналысуда. Конфессиялар арасындағы өзара түсіністік пен келісімді сақтау, азаматтардың діни меніміне қарай жіктелуіне жол бермеу, діннің атын жамылып, еліміздің мемлекеттілігіне, конституциялық құрылымына қарсы әрекеттер жасамақшы түрлі ұйымдардың қызметін әшкерелеу – Діни істер комитетінің ерекше міндеті болып табылады.

2007 жылдың басында Әділет министрлігінде «Дін мәселелері жөніндегі ғылыми зерттеу және талдау орталығы» құрылды.

Орталықтың негізгі міндеті – Қазақстандағы діни ахуалдың даму үрдістерін зерттеу мен талдауды ұйымдастыру, мемлекеттік органдардың, ұйымдар мен азаматтардың мемлекеттік-конфессиялық қатынастар саласындағы қызметін ақпараттық-талдамалық және ғылыми-әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз ету, дінтану сараптамасын жүргізу болып белгіленді [142].

2011 жылы Қазақстан Ислам конференциясы ұйымына төрағалық етті. Бұл да діндер мен мәдениеттер арасындағы әлемдік диалогты дамытудағы еліміздің маңызды рөлін айқын көрсетеді. Халықаралық сахнадағы жетістіктеріміз бен бүгінгі таңдағы игілікті ахуал – Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың дәйекті демократиялық мемлекет және тиімді экономика құруға бағытталған сара саясатының айқын нәтижесі. Қазақстан Басшысы конфессияаралық бейбіт қатар өмір сүрудің әлемдік оң тәжірбиесін жинақтап, халқымыздың көпғасырлық рухани бай мұрасы арқылы оны жаңа идеялармен байыта білді.

Біріккен Ұлттар Ұйымы тәрпынан қолдау тапқан Қазақстанның бұл бастамының уақытылы болғанын көз жетуде. Өткен кезең ішінде Съез ірі халықаралық форумдар тарапынын кеңінен танылды. Өркениеттер Альянсының Хатшылығы, Киелі Эджидий Қауымы, Азия Үйі, Тони Блэр Қоры сияқты белгілі ұйымдар оның жұмысына қатысуға ынта білдіріп отыр. Таяуда ғана Астанада «Орталық әлем: әралуандылық арқылы ілгерілеу» атты форум өтіп, оған әлемнің 50ден аса елдері, сондай-ақ халықаралық ұйымдардың өкілдері қатысты. Форумда қабылданған Астана декларациясында мұсылман әлемі мен Батыс арасындағы диалогтың өзекті проблемасына деген жалпы көзқрастар мен ұстанымдар айқындалды. Бүгінгі таңда біздің алдымызда Съезді әмбебап диалог алаңына айналдыру міндеті тұр. Бұл әр түрлі дін көшбасшылары мен халықаралық ұйымдардың қазіргі заманғы өзекті проблемалар мен оларды шешудің бірлескен жолдарын табу төңірегінде пікір алмасуына зор мүмкіндік береді. Алдағы үшінші Съезге әзірліктің практикалық мәселелері туралы бірер сөз айтқым келеді.

Еліміздегі әртүрлі конфессиялар арасындағы диалогты жолға қою тәжірбиесінен басқа елдер үлгі ала бастады. Елбасының өз елімізде 40-тан астам конфессия татулықта өмір сүріп жатыр дегеніміз, бос сөз емес, соңғы 15 жылдың ішінде баспасөз бен телеарналар бірді-бір рет қандай дінді ұстанған болса да адамның діни сезіміне тимегендігін 2 съезде атап көрсеткен еді. Өйткені елдің Атазаңы бұған тыйым салады. Осы жылдар ішінде мұндай мәселе бойынша жазаланған журналист жоқ. Қоғамда дінаралық түсіністік пен төзімділіктің сақталуын БАҚ-ның қосып отырған ролі зор деуге болады. Дінаралық диалог орнату заманмен үндеседі. Конфессияаралық татулық пен келісімді насихаттап, еліміздегі осы бағытта өткізіліп келе жатқан шараларды оқырмандарға таныстыруда «Егемен Қазақстан» газетінің ролін бөле-жара атап өтудің маңызы зор деп білеміз. Биылғы жылы шыға бастағанына 90 жыл толатын бұл қарт басылымның еліміздің тыныштығы мен бейбітшілігі жолындағы қызметі ерекше атап өтуге тұрарлық.

Әуелі өз ішімізде келісім мен тұрақтылық орнату үшін республикадығы ұлт пен ұлыстың өкілдері, сенім-наным өкілдері, тату-тәтті өмір сүруін насихаттауда бұқаралық ақпарат құралдарының абызы – «Егемен Қазақстан» газеті оқырманды жаңа мыңжылдықтың, жаңа ғасырдың тың талаптарына сай болатындай етіп ширатуды мақсат тұтады. Соңғы бес жылда газет таралымының екі жарым есеге көбеюі – салиқалы, салмақты ойлар айту арқылы оқырман көңілінен шығуының айғағы деуге болады. Қазақ баспасөзінің дәл бүгінгі таңда халықтың рухын көтеру, елдің еңсесін биіктету жөнінде атқаратын миссиясы өте қастерлі. Мына өмірдегі жақсылық атулыны, игілік атаулыны, жылт еткен өркенді өзгерісті қалт жібермей, жұртшылыққа жеткізу, озықтан бәрінен үлгі алуға шақырып, отыруымыз, елдің бас газеті ретінде осы істе өзгелерге өнеге көрсетуіміз шарт-, деген басылым басшысының пікірі ұжымның ұстанымы. Әлемдік екі дін – ислам мен хрисиандық, басқа да діндер арасындағы татулықты сақтау жолындағы басылымның ұстанған бағыты – еліміздің береке-бірлігін сақтауда өз функциясын атқарып жүргендігі деп білеміз. Ол біріктірушілік функциясы

(интеграция). Көңіл аударатын тағы бір мәселе – «Біз – қазақстандықтармыз» деген айдар тұрақты беріліп, еліміздегі ұлттық келісім мен ішкі тұрақтылықты сақтау үшін әр діннің, ұлттық қарым қатынасы дұрыс болып, түсіністік орнатуы қажет. Сло мақсаттың орындалуы үшін газет арнай айдар ашып, бет арнап, әртүрлі ұлт өкілдерінің пікірлерін ұйымдастырып отырады [143].

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың салиқалы саясатының арқасында, біз қазіргі діни дүрбелең жүріп жатқан кезеңде, күллі дін өкілдерін бір орталыққа жинап, үнқатысуға, татулыққа шақырдық. Бұл оқиға бұқаралық ақпарат құралдарында үлкен насихатқа ие болды. Сол күндері «Егемен Қазақстан» газеті «Диалог арқылы түсіністікке», «Толеранттылық келісім және үнқатысу», «Қазақстан – діни қатынастар орталығы», «Дінаралық татулық бейбітшілікті сақтаудың кепілі», «Қазақ елі ортақ тіл табысудың орнықты мекені», «Діннің ізгілік жолы өзара түсіністікке жетелейді», «Дін бейбітшілік тірегі» тағы да басқа көптеген осындай тақырыптармен мақалалар жариялады. Тақырыптың өзінен ақ мәселенің өзектілігі көрініс табады. Ол тақырыптарды ашу үшін елдің айтулы азаматтары сөз алады, ой айтып, пікірлермен бөліседі. Осы мақалалардың тақырыптары өзектес, мәндес болғанымен де, әрқайсысы өзіндік ой мен идеяны алға тартады. Елбасы алға тартып отырған мәселені бірлесе шешуге, оқырманмен ақылдасуға шақырады.

Біз сөзіміз дәлелді болу үшін, газет беттерінде жарияланған мақалаларды сарапқа салып, талдап көрелік. Толеранттылық, келісім, үнқатысу, ынтымақтастық деген сияқты ғаламдық мәнге ие болған ұғымдарды Қазақстан қоғамы қалай түсінеді, сол жолда қандай істер жасалуда? Діннің қоғамдағы рөлі қандай? Қазақстан әлемге үлгі көрсете ала ма? – деген сияқты сауалдарға газет ел президенті Н.Назарбаевтың рухани ойларынан туындайтын мәселелерден бастап, дінбасы, дін қызметкерлері, дінтанушылар, жазушылар мен ғалымдар, танымал зиялы қауым өкілдері, қарапайым адамдардың пікірлерін паш етеді.

2003 және 2006, 2009 жылдары әлемдік және дәстүрлі діндер съездерін өткізу алдындағы Хатшылық жұмыстары, олардың Қазақстанда өтуі, ендігі болатын жиындарға байланысты газет тұрақты түрде мақалалар жариялап тұрды. Ә.Дербісәлі, философтар: академик Ж.Әбділдин, Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Ә.Нысанбаев, философия ғылымының докторы А.Айталы сияқты танымал тұлғалар және саясаттанушылар, жазушылар, ғалымдар өз пікірлерін ортаға салады. Бейбітшілік және татулық жөніндегі бірінші халықаралық конференциядан кейін 2003 жылдың 23-24 қыркүйегінде Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің I съезі болып өтті. Съезд жұмысын 80 шетелдік, 275 қазақстандық бұқаралық ақпарат құралдары өкілдері әлемге жария етті. Съезд қарсаңында да, оны өткізу кезінде де БАҚ кеңінен ат салысты.

Әбсаттар қажы Дербісәлінің «Діні күшті елдің іргесі берік», «Дін достыққа, бірлікке, болашаққа бағыттайды», «Ислам ізгілік ұрығын себеді», «Ел мен дін мұраты - ынтымақ пен бірлік» деп аталатын мақалаларының атының өзі айтып тұрғандай, елдің бірлігі, діндер мен конфессияаралық

татулық, халықтар достығы жайлы болып келеді. Діндераралық түсіністік, сыйластық – уақыт талабы деп атап көрсетеді Әбсаттар Дербісәлі.

Әбсаттар Дербісәлінің мақаласымен қатар Астана және Алматы митрополиті Мефодийдің, басқа да дін өкілдері басшыларының пікірлері беріліп тұрады. Әсіресе, толеранттылық, келісім, дінаралық тұрақтылық мәселесіне газет үнемі көңіл бөліп отырады. Этносаралық және конфессияаралық диалог мәселелерін қарастыру – бүгінгі күні өте өзекті болып отыр. Діни – этникалық қақтығыстар халықаралық лаңкестік пен діни экстремизм сияқты жағымсыз көріністердің тарауы мен тереңдеуіне ықпал етеді. Оның үстіне қазіргі жаһандану үрдісінде мұндай құбылыстармен күресіп, оның шешімін табуға бір мемлекеттің күші келмейді, онымен әлемдік қоғамдастық болып күресу керек. Күрескенде қарудың күшімен емес, халықаралық деңгейде барлық күш-жігерді біріктіру арқылы ашық әңгіме, диалог жағдайында ғана қажетті нәтижеге жете аламыз.

Конфессияаралық бейбітшілік пен келісім көпұлтты, көптілді және көпконфессиялы Қазақстан үшін күрделі мәселе болса да бүгінде еліміз дүние жүзіне бүкіләлемдік діни-рухани форумның орталығы есебінде де таныс.

«Бір ғана діни кеңістік құруға болмайды, бірақ бейбітшілік алаңын жасауға болады. Мен дінді жауласудың емес, бірігудің факторы ретінде қараймын» деген Елбасының сөзін «Егемен Қазақстан» үнемі басшылыққа ала отырып, Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлері I съезінің жалпыадамзаттық принциптерді – бейбітшілікті, шыдамдылықты, келісімді нығайту; сыйластық пен төзімділікке қол жеткізу; жанжалдар мен әскери қақтығыстарды болдырмау үшін адамдардың діни сезімін пайдалануға қарсы тұру сияқты басымдылықтарына назар аудара отырып, көптеген мақалалар ұйымдастырды. Қазақстанда өткен Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің тұңғыш съезінің діндер диалогын әлемдік деңгейде өткізуіне БАҚ қосқан үлесінің зор екендігі сөзсіз.

Алғашқы Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің I съезінде келесі кездесуде жаңа Бейбітшілік пен келісім сарайында өткізу туралы шешім қабылданып, II съездің де тағы да Қазақстанның Елордасында өтетіндігі анықталды. Осы аралықта газет «Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің II съезі қарсаңында» деген айдармен насихаттық жұмыстар жүргізе бастады. Диалог – өзара түсіністікке негізделген, оған қатысушы екі жақтың мүмкіндігі бар әлеуметтік құбылыс. Диалог-бұл адамдардың бір-бірімен пікір алмасуы, басқаларды түсінудің оңтайлы тәсілі. Мәдениеттер мен діндердің диалогы шиеленістерді шешу үшін ынтымақтастықты дамытуды қамтамасыз етеді. Бұл орайда Қазақстан үлгі бола аларлық. Этникалық және діни төзімділікке тәрбиелеп, этностардың дәстүрлі мәдениетін сақтау мен өрістету үшін, қоғамда түсіністік пен сыйластықты арттыру үшін игі шаралар атқарылуда. Құрбан айт пен Рождествоның ресми тойлануын осының жарқын мысалы ретінде айтуға болады. Ислам, христиандық және иудей діндерінің жалпы адамзаттық және гуманитарлық құндылықтарының ұлтаралық және конфессияаралық келісім мен татулықта орнықтырудағы маңызы ерекше. Олар қоғамымызда достықты, өзара құрмет пен түсінісушілікті нығайтуға

қызмет етеді. Еліміздің биік мінберлерінен айтылған осындай ойларды халыққа түсіндіріп, ой конфессиялық келісім ісінде игі дәстүрлерге ие болғандығын паш етеді. Қазақстан көне заманнан бері саналуан мәдениеттер мен діндердің тоғысу мекені болғандығын, ел аумағында бірнеше ғасырлар бойы тәңіршілдік, зороастризм, манихейлік, буддизм, христиандық және ислам сияқты әртүрлі нанымдар бейбіт қатар өмір сүргенін, яғни толеранттылық пен конфессияаралық келісімнің үлгісі болғандығын баяндайды. Бұқаралық ақпарат құралдарында біз қарастырып отырған кезеңдердің өн бойында дәстүрлі діндерді насихаттау, оны халыққа түсіндіру жұмыстары жүргізіліп келгендігін байқаймыз.

Дүниежүзінде тек Қазақстаннан ғана бастау алып отырған Әлем және дәстүрлі діндер съездері туралы күллі әлем бұқаралық ақпарат құралдары жарыса, жабыла жазды. Соның ішінде үнемі, үзбей осы тақырыпқа оралып отыратын «Егемен Қазақстанның» орны ерекше.

Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің бірінші, екінші, үшінші құрылтайының Қазақстанда, оның ішінде Елордада өткізілуі дүниежүзі алдында мерейімізді тағы үстем етті. Соңғы екі форумның «Бейбітшілік пен келісім Сарайында» өтуі, онда әлем дін өкілдерінің бас қосып, адамзат мәселесін талқылауы Н.Назарбаевтың сарабал саясатының арқасында ғана мүмкін болды. Бұл орайда президентіміздің дін халықтарды жақындастыратын ұлы күш екендігіне көз жеткізе алғандығы деп білуіміз керек. Бүкіләлемдік ірі тұлға, көрнекті мемлекет қайраткері, қадірменді Президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың басшылығымен еліміз жүргізіп отырған ішкі-сыртқы салиқалы саясаттың арқасында тәуелсіз жас мемлекетіміздің халықаралық беделі жылдан жылға артып келеді.

Қазіргі таңдағы дүниежүзілік үдерістің ықпалын және демократиялық дамудың жалпыға бірдей танылған заңдылықтары мен біздің қоғамымыздың дәстүрлерін үйлестіре отырып, мемлекетіміз одан әрі де саси және мемлекеттік құрылыстың қазақстандық моделін жетілдіру жолымен жүруімізді меңзей тұра, біздің Президентіміз Н.Назарбаев осы ұстанымдары мен қағидаларын Қазақстан халқына арналған кезекті Жолдауында барлығына жар салды. Діннің еліміздегі бірліктің бір дінге болуына Үкімет тарапынан ұдайы назар аударылып келеді. Сонымен қатар осы заманғы діни ахуалдың күрделілігі мен бірмәнді емес екендігі де ескертіліп отырады.

Біздің елімізде дін мемлекеттен бөлек деп жария етілгенімен, олар шын мәнінде бір-бірінен оқшауланбайды. Бұл қарым-қатынасты – серіктестіктің ерекше түрі, деп те сипаттауға болады.

Бүгінгі таңда, елімізде мемлекет пен діни бірлестіктердің арасында негізінен сенімді байланыс орнықты. Конфессиялардың басшылары Қазақстан халқы Ассамблеясының мүшелері болып отыр. Діни бірлестіктер жетекшілерінің қоғамдық-саяси шараларға қатысуы, олардың дінге сенушілердің мүдделерін жергілікті және ең жоғарға биліктердің деңгейлеріне көтеріп, ұсыну дәстүрге айналды. Түйіп айтқанда, бүгінде республикадағы діндераралық қатынас тәжірбиесі әлем назарына ілікті.

Елбасымыз Н.Назарбаев Жолдауда: «Тәуелсіздіктің 25 жылы ішінде біз қоғамдық тұрақтылықты, ұлтаралық келісімді қамтамасыз етуде, қазақстнадық біртұтастық пен жалпықазақстандық патриотизмді қалыптастыруда өз моделімізді жүзеге асырдық.

Бұл-біз мақтануға құқылы және бәріміз ұқыптылықпен сақтауға міндетті қазақстнадық «ноу-хау»-деп аса мақтанышпен айтты. Енді Қазақстан халқының Ассамблеясы жөнінде айта келе, Елбасы:» Қазақстан халқының Ассамблеясының мәртебесі мен өкілеттілігі өсті.

Біздің көп ұлтты еліміздің барлық халқының мүдделерін бейнелей отырып, Ассамблеядан сайланған депутаттар Қазақстандағы этносаралық бітім мен келісімді нығайту үдерісінде айрықша рөл атқаруға тиіс» деді.

Қазақстан президенті Н.Назарбаев дін туралы жаңа заңға қол қойғанға дейін. 11 қазақ күні сыртқы істер министрі Ержан Қазыханов Еуропалық құқықтан демократияға комиссияның құрамына кіруге өтініш берді. «1990 жылдары демократиялық қозғалыстар басталғалы бері Қазақстан комиссия ұстанатын принциптерді берік ұстанып келеді. Біз конституция негізінде, 1996 жылы конституциялық кеңес құру арқылы адам құқықтарын қорғауға көштік» деген өтініштен үзінді келтіреді «Форум-18» ұйымы.

Венециялық комиссия конституцияға байланысты барлық мәселені қарастырады. Әсіресе комиссия құрамына енетін мемлекеттің өтініші бойынша конституция мен демократиялық институттардың жұмыс жасауына қажетті өзге де заңнамаларды қабылдау, түзету, енгізіу, түсіндіру жұмыстарына қатысты көмек көрсетіп, ұсыныстар жасап отырады. «Еуропалық Комиссия мен ЕҚЫҰ –ның Демократиялық институттар мен адам құқықтары бойынша бюросы Венециялық комиссияның пленарлық отырыстарына тұрақты түрде қатысып отырады» деп жазылған Қазақстанның сыртқы істер министрлігінің сайтындағы баспасөз баянында. ЕҚЫҰ-ның Демократиялық институттар мен адам құқықтары бойынша бюросының өкілдері дін туралы жаңа заң елдегі сенім бостандығын шектейтінін бірнеше рет айтып, ондағы баптарды қайта қарауға шақырған болатын.

13 қазанда дін туралы және заңға қол қойылғанына түсінік берген ЕҚЫҰ Демократиялық институттар мен адам құқықтары бойынша бюросының баспасөз хатшысы Йенс Эшенбэвр «Форум-18» ұйымының тілшісіне: «Біз Қазақстан билігіне заңның дін мен ұстану еркіндігі шектейтіндігін айттық. Біз сондай-ақ 2009 жылғы заң жобасына қатысты берген пікірімізге де сүйендік»- деді.

2009 жылы Қазақстанның конституциялық кеңесі дін туралы заңнаманы жаңартуды «конституцияның талаптарына сай келмейді» деп жариялаған еді.

Осыған байланысты қазақстандық бірнеше құқық қорғаушы билікті «Венециялық комиссияның негізгі ұстанымдарына адал екендігін» іс жүзінде дәлелдеуге және сол заңды комиссияның сараптамасына жіберуге өткізуге шақырды. Басқа сарапшылар Қазақстанның Венециялық комиссияға кіруге дайын еместігін айтады. «Фридом Хаус» халықаралық құқық қорғау ұйымының Алматыдағы өкілі Вячеслав Абрамович «Бұл Қазақстан үшін тағы бір беделде халықаралық ұйымның тізіміне еніп, бедел жинаудан басқа ештеңе

емес» дейді. Қазақстанның өтініші қабылданса, «Қазақстан адам құқықтарын бұза беретінін айқын білдіреді» дейді Вячеслав Абрамович.

Қазақстанның өтініші Еуропа министрлер кеңесінің Комитетінде каралады. [144].

Егер де елімізде жүзеге асырылып отқан ар-ождан бостандығына мәселені қорытындыласақ, онда биліктің дінді зайырлы мемлекеттік мекемелерге жібергісі келмегеніне қарамастан, Азат Еуропа Азаттық Радиосының қыркүйек айының соңында жарияланған репортажында діндарлық деңгейінің жоғары екендігі көрсетіледі. Репортажда Қазақстанның астанасы күн сайын 30 мың немесе одан көп ер адамның мешітке баратындығы, ал олардың 60-70 пайызының үкімет қызметкерлері екені туралы айтылады.

Саяси жүйенің негізгі институты ретінде мемлекет пен діни бірлестіктердің, яғни азаматтық қоғамның маңызды субъектілері арасындағы қарым-қатынастар түбірімен өзгерді. Қазіргі таңда діни бірлестіктер әлеуметтік-мәдени, мейірімділік-қайырымдылық, қоғамдық-саяси және шаруашылық-кәсіпкерлік қызметтерде дін оқуын таратуда өз жұмыстарын еркінше жүзеге асыру мүмкіндіктерін иеленді. Мемлекеттік институттардың діни бірлестіктермен (біріншіден, Қазақстан мұсылмандарының Діни басқармасымен және Орыс Православиелік шіркеуінің ҚР Митрополиялық округімен) белсенді өзара әрекеті жүре бастады.

Сонымен қатар, мемлекеттік-конфессионалды салада қарым-қатынастардың жүйесін құру бойынша мемлекет тарапынан бірталай шаралар іске асырылды, оның ішінде, құзырлық және жауапкершілік салалары өзара ажыратылды, мемлекет қоғам мен тұлғаның рухани өмірлерінің монополисті болуын қойып, діни ұйымдардың заңды тұлғалар ретіндегі құқықтарын мойындады.

Осылайша, өзгеріске түскен саяси өмір діни конфессияларды азаматтық қоғам субъектілері ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Дегенмен, қазіргі таңда Қазақстанда мемлекеттік-конфессионалды қарым-қатынастарының мәселелері шешілді деп кесіп айтудың мүмкіндігі тумай тұр. Діни ұйымдардың мемлекетпен қарым-қатынастарының демократиялық, құқықтық, зайырлы мемлекет нормаларының, оның ішінде ар-ождан бостандығының тек индивидуалды емес, сонымен қатар институционалды тұрғыдан мойындалуы негізінде реформалануы әзірше аяқталмаған.

Қазақстандық заңнама мемлекеттің діни ұйымдардың қызметіне кедергі болып қоймай, сонымен қатар солардың қызметтеріне өз жәрдем беру міндетін қарастырады. Дәл осы мән-жайға заманауи Қазақстандағы діннің әлеуметтік мәдени институты ретінде даму формалары мен шарттарының дамуын көрсететін заң жасаулық қызметке байланысты болып келеді. Мемлекет пен қоғам үшін зайырлы және діни институттар арасында қолайлы өзара қарым-қатынастарын іздеу дін мен діндарлықтың айқындалу феноменін, сәйкесінше, Қазақстандағы діни, мәдени, философиялық, тарихи-құқықтық, саяси және психологиялық зерттеулерін тереңінен түсінуді талап етеді. Тек ғылыми

талдауға сүйене отырып, мемлекеттік-конфессионалды саясаттың объективті әзірлемесі жасалып шығарылатындығына сенімдіміз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мемлекеттің дін саласындағы жүргізіп жатқан іс-шараларының барлығы сыртқы әсерлердің ықпалдарынан болатын мәдени бірегейлігін жоюды сол арқылы ұлттық байлығы мен тәуелсіздігін иеленуді мақсат тұтқан іс-әрекеттері олардың саяси құралына айналып кетпеуі тиіс. Бұл үшін елімізде саяси жағдайлардың, мемлекеттік бірегейліктің қажеттігінен туындаған жақында ғана қайта жаңартылған «Діни қызмет және діни бірлестіктер» заңында көрсетілген «халықтың мәдениетінің дамуы мен рухани өмірінде ханафи бағытындағы исламның және православтық христиандықтың тарихи рөлін танытынын, Қазақстан халқының діни мұрасымен үйлесетін басқа да діндерді құрметтейтінін, конфессияаралық келісімнің, діни тағаттылықтың және азаматтардың діни нанымдарын құрметтеудің маңыздылығын танытынын негізге алады» деген ұстанымға басымдық бере отырып, толеранттылыққа негізделген рухани үдерістерді қайтадан жетілдіріп, қоғам талаптарына сай көркейтуіміз қажет. Еліміздегі демократиялық процестерді одан әрі жетілдіріп, плюрализм ұстанымдарын басшылыққа алған кезде Батыс мемлекеттері мен халықаралық ұйымдардың дін саласындағы озық тәжірибелерін бүгінгі еліміздің татулығын сақтауға қолдана білуіміз керек.

Диссертацияда қамтылған басқа да мәселелерді тұжырымдай келе, төмендегідей қорытындылар жасауды жөн деп санаймыз:

Біріншіден, қазіргі қалыптасқан саяси, экономикалық, әлеуметтік мәдени алғышарттар әсерінің арқасында заманауи посткеңестік мемлекеттерде діннің құндылықты мәртебесінің өзгертілуі идеологиялық климаттың өзгеруін тудырып, дін рөлінің саясилануына мүмкіндік берді. Біздің ойымызша, дін мен саясаттың өздерінің әртүрлі мақсаттары, қызмет ету салаларына қарамастан, өзара байланысты болғаны көрінеді. Қазір дін мен саясаттың өзара қарым-қатынастары әрбір тарихи кезеңде діни ұйымдардың түрлі буындарының саясатқа қатысу ерекшелігін және саяси қайраткерлердің дінді пайдалану ерекшелігін ашуға арналған нақты талдауды қажет ететіндігі байқалады.

Екіншіден, конфессионалды тиістілігіне тәуелсіз діни мекемелер өздерінің әсерлерін қоғамның барлық әлеуметтік салаларына кеңейту және ұстанымдарын нығайтуға бағыттылған өзіндік діни саясатын жүргізеді, ал жекеленген жағдайларда билік үшін ашық саяси күрес жүргізеді, оның ішінде экстремистік нысандарда пайдаланатыны анық көрініп отыр. Сондай-ақ, діни ұйымдардың жетекшілері жаңа тарихи жағдайларға орай, дінді жаңарту немесе, керісінше, консервативті, фундаменталды бастамаларды қолдану көмегімен ұстанымдарын нығайтуға, оның өз қатарына жаңа ізбасарларды тартуға тырысады. Сарапшылардың пікірінше, осының бәрі Қазақстанда қазіргі кезде діни жағдайдың күрделенуіне әкелетіні анықталуда.

Үшіншіден, елімізде жаңадан пайда болған діни ұйымдардың әлемді радикалды тұрғыдан қайта құрудың жобасын ұсынуда. Олардың уәделерінде Қазақстан халқын ақиқатты сенімге қатыстырып қоймай, сонымен бірге материалдық өркендеуге мүмкіндік беру, ал қоғамның өзін - гуманистік және

әділетті қылу. Көптеген азаматтар дәстүрлі емес діндерді қабылдап, күрт өзгерістер жағдайында тұрақтылық пен рухани байсалдықты табуға үміттенеді. Жаңа діни ағымдардың пайда болуы мен бекітілуіне сол мезетте, мемлекеттік конфессионалды қарым-қатынастардың жаңа үлгісінің қалыптасуы, түрлі діни бірлестіктердің қызмет ету құқықтарының мойындалуы жайлы әсер етті. Атап айтқанда, мемлекет көбінесе осыны жетекшілікке алып, «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңды қабылдады.

Ал енді, мемлекеттік конфессионалды қарым-қатынастар саласында заңды жетілдіру сұрақтарынан басқа мемлекеттік құрылыс міндеттері мәселелердің бірқатарын шешуді талап етеді. Оларға діни ағартушылық пен білім, ҚР конфессияаралық қарым-қатынастарын жетілдірудің қажеттілігі, Қазақстанды конфессиялар қызметіне шетел діни орталықтарының әсер етуі, мемлекеттік конфессионалды қарым-қатынастарды шешудің әлемдік тәжірибесі мен оның қазақстандық ерекшелікке сай шығармашылық тұрғыдан қолдану мәселелерін айтуға болады.

Төртіншіден, діни және дінтанулық ағартушылық пен білімге қатысты Қазақстанның осы қызметтің форматтарын анықтау аса қажеттілігіне душар екенін атап өту керек. Діндердің саясилануы, дәстүрлік институттардың өзіндік идеялық негіздерін тәрбиелеу мен ағартудан арылуы өзекті мәселе болып келеді. Мәселен, Еуропаның зайырлы мемлекеттерінің басыңқы көлемі міндетті түрде мектептерге діни білім беруді енгізген болатын. Діни білім (әрине заң шеңберінде жүзеге асырылатын) жалған діни топтар мен қауымдастықтардан келетін қауіптердің деңгейін төмендетеді. ЕО мұсылмандық қоғамдастықтардың еуропалық мемлекеттердің саяси жүйесі мен мәдениетіне біріктірудің әдістерін іздестіру жағдайында Еуропа мектептерінде діндер (діндер, ал дінтанулар емес) негіздерін енгізу қажеттілігін міндетті деп тапты. Еуропа кеңесінің Парламенттік Ассамблеясы соңғы үш-төрт жылда бірнеше тиісті қаулылар мен ұсыныстарды қабылдады. Мұндай білім беру, әсіресе, жас адамдарда діни төзімділікті тәрбиелейді.

Бесіншіден, Қазақстан жеткілікті деңгейдегі қатал бақылау жағдайында менталды мәдениет үшін дәстүрлі діндерді дамыту контекстінде және ата-аналардың өз балаларына осындай білім беруді ұсынуды саналы түрде қалаған жағдайда, діни білім беру жүйесін кеңейте алар еді. Діни ағартушылық пен білім берудің элементтері кеңінен тарала отырып (тек арнайы діни оқу орындарында емес), діни ағартушылықты жоғарылатуда қалыпты рөл ойнауы мүмкін, ол өз кезегінде аса үлкен қауіптер түсетін күмәнді діни ортаның көлемдерін төмендетіп, экстремистік үгіттеушілердің Қасиетті кітаптардан алынған дәйексөзін әдейі пайдалану мүмкіндігінен айырып, мемлекеттегі діни төзімділіктің деңгейін көтереді (өйткені, кімнің ілімін біліп алсаң, одан қорықпайсың) және қазақстандық қоғамды мемлекет ішінде болсын, не халықаралық деңгейде болсын дінаралық диалогқа шынайы қабілетті қыла алады.

Алтыншыдан, зайырлы, көпконфессионалды және полиэтникалық мемлекеттің моделінде діни білім беру мен ағартушылықтан басқа дінтанулық

білімдердің дамуы мен таралуы өте маңызды. Бүгінгі күні Қазақстандағы дінтанулық білім беру үрдісі «өлі нүктесінен жылжып», кейбір мектептер «Дінтану негіздері» пәнін енгізе бастады. Бірақ, сарапшылар арасындағы түрлі көзқарастардың қарсы тұруы, осы пәнді оқытудың әдістемелік тұрғыдан қамту саласында (оқу әдебиетінің мазмұны жөніндегі дауларды қоса) Білім және ғылым министрлігінің айқындалмаған көзқарасы, пән оқытушыларының дайын еместігі, дінтанулық және діни білім мәселелерінің өзектілігін және мемлекет пен азаматтық қоғам тараптарынан осы саладағы беталысын бақылау қажеттілігін көрсетті.

Қазақстандағы діни бірлестіктер қызметінің сипаты мен мазмұнына шетелдік әсер мемлекет назарынан тыс қалмауы керек. Бұл әсердің орасан зор екені анық. Бұл оң (Қазақстан мүдделерін ескере отырып) және теріс болуы мүмкін. Бұл сала үнемі бақылауды қажет етеді.

Жетіншіден, нарықтық қатынастардағы маңызды мәселелер - діни бірлестіктерді қаржыландыру және өмір сүру кеңістігінің жаһандануы. Ақша ағынын реттеу арқылы сіз діни бірлестіктер құра аласыз, сонымен қатар оларды таратасыз. Сонымен қатар, қаржыландыру көбінесе ақшаны және конфессиялардың діни қызметін шоғырландырудың мақсаттары мен параметрлерін білдіреді. Қазақстан бұл саланы бақылауы керек.

Мемлекет түрлі конфессиялармен ынтымақтастық орнату бойынша нақты идеологиялық тұжырымдаманы жасап шығару қажет. Сол үшін олардың діни қызметтерінің мазмұны мен бағыттарын дұрыс айқындай білу қажет және осы қызметтің нәтижелілігі жайлы қоғамдық көзқарастардың мониторингі маңызды. Қазақстанның бейбітшілікті сүйетін және зайырлы мемлекет ретіндегі болашағы біздің еліміздің мемлекеттік конфессиялық қатынастар саласында теңдестірілген саясат жүргізуіне байланысты [12].

Мемлекеттік конфессиялық қатынастар ар-ождан мен діни сенім бостандығын жариялап қана қоймай, сонымен бірге осы конституциялық қағиданы қамтамасыз ететін және қорғайтын жағдайда мемлекеттің ішкі этникалық саясатының оң факторына айналуы мүмкін; қоғам өмірінен діни негіздер бойынша даулар мен арандатушылықтарға әкелетін барлық нәрселерді алып тастайды; сенушілер мен сенбейтіндердің рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін бұрын-соңды болмаған жағдайларға кепілдік береді.

Қазақстан Республикасы барлық қоғаммен қатар жеке адамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін, ең алдымен, мемлекеттің түрлі, соның ішінде жаңа діни ұйымдармен қарым-қатынастарын реттеудің заңдық негізін жетілдіруі тиіс. Қазақстан Республикасының Конституциясында ар-ождан және дін тұтудың бостандығы, түрлі конфессияларды ұстанатын азаматтардың өз діни бірлестіктерін құруға деген теңдес құқықтары, мемлекеттің діннен бөлектену қағидалары заң түрінде бекітілген. Діндер мен діни бірлестіктердің әлеуметтік қызмет етуін реттеудің нормативтік құқықтық негіздерінің бір қатары жасалынып шығарылған. Себебі Қазақстан Республикасында мемлекет пен діни бірлестіктерге қатысты жаңа саяси конфессиялық кеңістік қалыптасты, ол барлық негізгі параметрлер бойынша «қайта құру және

жариялылық» қарсаңында КСРО-дағы діни ахуалдан әртүрлі және принципті түрде төмендегідей ерекшеленеді:

- дәстүрлі (тарихи) діндер мен шіркеулердің жалпы желісіндегі үлес салмағын өзгерту және қайта бөлу бойынша;

- жалпы республикалық деңгейде айналасында діни бірлестіктердің ең маңызды бөлігі – ислам және православие топтастырылған екі нүкте туралы айтуға болады;

- қарқынды және экстенсивті дамудың динамикалық сипаты тән ортақ діни желідегі жаңа діндер мен шіркеулер үлесінің пайда болуы және тұрақты дамуы бойынша;

- діндер мен мешіттердің таралу географиясы бойынша; олар өзінің тарихи болмысының «аумағынан» шығып, бүкіл қазақстандық аумақты «игеруге» ұмтылады, осылайша жалпы республикалық мәртебеге үміткер.

Сонымен қатар, Қазақстан зайырлы мемлекет ретінде өзін көрсете отырып, зайырлылық қағидаттарына сай саясат жүргізуде:

- кеңестік дәуірге тән ар-ождан бостандығы саласындағы мемлекеттік саясат моделінен бас тарту болды (кеңестік үлгі);

- мемлекеттің кәсіби (кәсіби емес) нысанының мүмкіндіктері таусылды;

- діни саясат пен мемлекет-дін қарым-қатынастарына көшу белгіленіп отыр;

- «мәдени ынтымақтастық» саясатына қазіргі қазақстандық мемлекет тарихта «діни төзімділік» сияқты мемлекет-дін қарым-қатынастарының формасын берген клерикалды мемлекеттің діни саясатынан алынған элементтерді қамтиды. Тек бір дінге бағыттау мемлекет пен басқа діни бірлестіктер және халықтың өзге де дүниетанымдық топтары, сонымен қатар, діни қоғамдастықта шиеленістің өсуіне ықпал етеді.

Әр түрлі дәрежеде болса да, бірақ дінге қатысты мемлекеттік саясаттың қазіргі заманғы қазақстандық үлгісінің құрамдас бөліктері қалыптасқан ар-ождан бостандығы туралы қазақстандық заңнама (құқықтық база) – ар-ождан бостандығы және діни бірлестіктердің қызметі саласында адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге қатысты нормативтік құқықтық актілердің жиынтығы бар.

Сондай-ақ, жалпы республикалық, өңірлік және жергілікті деңгейлерде стихиялық қалыптасқан діни саясатты іске асыру тәжірибесі жинақталған. Бұл мемлекет қатынастарының жеткілікті конструктивті және жоғары деңгейін қамтамасыз етеді, алайда ол тар және іріктемелі сипатқа ие. Қазақстан Республикасында азаматтардың ар-ождан бостандығына өз құқықтарын жүзеге асыру үшін жағдай жасалғанын айтуға барлық негіз бар. Әрине, бұл мемлекет пен қоғамның адам мен азаматтың ар-ождан мен діни сенім бостандығына құқықтарын қамтамасыз етуге байланысты барлық проблемалардан бір рет және мәңгі босағанын білдірмейді. Өкінішке орай, діни ұйымдар жекелеген жағдайларда ұлтшылдық немесе сепаратистік қозғалыстарды қолдай отырып, тұрақсыздандыратын рөл атқара алады. Мемлекеттік билік және әкімшілік басқару органдары тарапынан ар-ождан

бостандығы туралы қолданылып жүрген ұлттық заңнаманы ауытқуға және бұзуға жол беріледі.

Сегіншіден, ұлтаралық тұрақтылық пен конфессияаралық келісімнің құндылықтары «халық бірлігі» деген ұғымға шоғырлануы керек. Яғни, қол жеткізген жетістіктерімізге тоқмейілсімей, дін арқылы қоғамның рухани құндылықтарын одан әрі дамытуға күш салу қажет. Мәдени ынтымақтастықты, этносаралық төзімділікті дамыту және өзара түсіністікке тәрбиелеу рухани құндылықтардың маңызды құрамдас бөлігі болмақ. Сондықтан, жас ұрпақты төзімділік рухында тәрбиелеуге, Қазақстан Республикасының аумағында әрекет ететін әлемдік және дәстүрлі діндерді тұтушы діни бірлестіктердің лидерлерімен, ұлттық-мәдени орталықтардың жетекшілерімен ынтымақтастық орнатуға ерекше мән беру қажет.

Халықтың ауқымды жіктері мен түрлі топтарын қазақ тіліне өз еркімен үйренуге тарту қоғамды біріктіруші орталық фактор болып табылады. Мемлекеттік тілді үйрену, оны меңгеру Қазақстанның барлық этностары үшін мәдени, психологиялық жақындасу мектебі болуы тиіс. Қазақстан халқының, әсіресе жастардың қазақ тілін үйренуге қатысуын қоғамды саяси тұрақтандырушы элемент ретінде қарастыру керек. Қазіргі таңда жемісті еңбек етіп отырған, қалыптасқан қоғамдық институт – Ассамблеяның рөлін нығайта түсу көп ұлтты Қазақстандағы патриоттық тәрбиенің маңызды құралдарының бірі болып табылады. Қазақ халқының және өкілдері Қазақстанда тұратын барлық басқа да халықтардың мәдени мұрасын, өткен тарихын, дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, жораларын толыққанды жаңғырту және зерделеу үшін Ассамблея үлкен әлеуетке ие. Биыл елімізде құрылғанына ширек ғасырлық тойын ойлап өткен Ассамблея жоғары адамгершілік мәдениетті, жасампаз, жоғары өнімді еңбекке бағытталған азаматты тәрбиелеуге қосатын үлесі зор екеніндігіне көз жеткізіп отырмыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (2019 берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) // http://www.akorda.kz/kz/official_documents/constitution
- 2 Сапаров Б. Зайырлы мемлекеттік саясаттың дінтанулық негіздері //Адам әлемі. – 2018. – № 1. – 217-135 б.
3. Кенжетай Д. Зайырлы ел – қайырлы ел // ҚР Дін істері және азаматтық қоғам министрлігі ; Л.Н. Гумилев атынд. Еуразия ұлттық ун-ті, 2017 . – 391 б. Библиогр.: 384-391 б.
- 4 Универсальный энциклопедический словарь, БРЭ, М., 1999, стр. 1199; <http://ru.wikipedia.org/wiki/CoBecTb>
- 5 Құдайбердіұлы Шәкәрім. Үш анық. – Алматы: Ғылым, 1991. – 80 б.
- 6 Есім Ғарифолла Дүниетаным баяны – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2020. – 400 б.
- 7 Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін). Қазақтың ағартушылық философиясы / З.К. Шәукенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2015. – 388 б.
- 8 Сорокин В.В. Совесть как правовая категория//Гражданин и право, № 9, сентябрь 2009 г. С. 15-19.
- 9 <http://www.patriarchia.ru/db/text/428616.html>
- 10 Стецкевич М.С. Свобода совести. Из-во СПб университета, 2006, стр. 3-11
- 11 Курманалиева А.Д. Государственно-конфессиональные отношения в Казахстане: состояние и перспективы развития // А.Д. Курманалиева, К. К. Бегалинова, А. Асан // ҚазҰУ хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы = Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. - 2017. - № 4 (62). - С. 222-229.
- 12 Сихимбаева Д.Ә. Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясатының қалыптасу және жүзеге асырылу ерекшеліктері. Философия докторы (Ph.D.) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2013. – 147 б.
- 13 Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік-конфессионалдық қатынастардың өзекті мәселелері / ред. Г. А. Турлина. - Алматы : ҚР БҒМ ҒК Философия және саясаттану институты, 2012. - 72 б.
- 14 Пчелинцев А.В., Загребина И.В, Элбакян Е.С. Религиоведческая экспертиза. Учебник. – М, 2017. – 450 с.
- 15 Принята и провозглашена резолюцией 217а (III) Генеральной Ассамблеей ООН от 10 декабря 1948 г.
- 16 Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод - Подписана 04.11.1950 г., является основополагающим документом Совета Европы; Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе - Хельсинки, 30 июля - 1 августа 1975 года и других)
- 17 Әмірғазин С.Т. Дін және жауапкершілік: Монография. – Астана: Фолиант, 2002. - 192 б.

- 18 Байтенова Н.Ж. Қазақстандағы діндер. – Алматы, 2008 . – 399 б.
- 19 «Рухани жаңғыру» концепті идеясын жүзеге асыру аясындағы «Ұлы Дала халқының діни бірегейлігі қалыптасуының рухани қырлары» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдар жинағы. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2019. – 600 б.
- 20 Қазақстан Республикасы Президентінің Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің ІІ съезі// <http://www.religions-congress.org/content/blogcategory/19/33/lang,kazakh/>
- 21 Балпанов Н. Қазақстандағы діни толерантылық мәселесі // «Исламдық руханилық пен рациональдық және этно-мәдени дәстүрлер діни экстремизмге қарсы іс-қимыл факторы ретінде» атты халықаралық ғылыми конференция. – Л.Н. Гумилев ЕҰУ, 2016. – 370-374 бб.
- 22 «Толеранттылық және ынтымақтастық қазақстандық қоғамды модернизациялау аясындағы мәдениаралық коммуникация негізі ретінде», «Исламдағы толеранттылық дәстүрі» және «Қазақстандық қоғамда рухани құндылықтардың модернизациялануы» атты іргелі ғылыми-зерттеу жобаларының аясында республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 158 б.
- 23 Шохин В.К. Основные категории межрелигиозного диалога: от мнимой самоочевидности к проблематизации // Христианское чтение № 3, 2018. – С.183-191.
- 24 Сапаров Б., Курманалиева А.Д., Абжалов С.Ө. Yesevi topraklarında ateizm ve kültürel politikaları:1920-1940 yılları arasında Sovyet yönetiminin Kazakistandaki islam politikası//Türk kültürü ve Hacı Bektaş veli araştırma dergisi. Turkish Culture and Hacı Bektash Veli Research Quarterly. – Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 2020. - №2(94) – 171-189.
- 25 Religion and the secular State: National Reports / Javier Martinez-Torron, W. Cole Durham, Jr. (General Reporters), Donlu D.Thayler (ed.). – Madrid: Complutense Universidad de Madrid, 2015. – 898 p.
- 26 Трофимов Я.Ф. Государство и церковь: современные подходы. – Караганда, 2011. – 283 с.
- 27 Лебедев В.Ю., Прилуцкий А.М., Викторов В.Ю. Религиоведение. Учебник. – 4-е изд. М.: Юрайт, 2018.
- 28 Рысбекова Ш.С., Базарбаев Б. Религиозная ситуация в Казахстане: проблема диалога религии и государства// Вестник КазНУ. Серия религиоведения. No3 (3). 2015. – С.55-59.
- 29 ҚР Президентінің жолдауы. «Қазақстан-2050» Стратегиясы - жедел өзгермелі тарихи жағдайлардағы жаңа Қазақстанның жаңа саяси бағыты // [http:// www.akorda.kz](http://www.akorda.kz)
- 30 Назарбаев Н. Тарих толқынында. - Алматы: Атамұра, 1999. - 296 б.
- 31 Махфуз М. Діннің қоғамдағы орны // «Аль-Фараби - Абай. Проблема премственности». Материалы международной научной конференции. 9-10 ноября 2007 г. - Алматы: Қазақ университеті, 2007.

- 32 Симаворян А., Овян В. Религиозная толерантность в современном обществе // www.noravank.am/rus/articles/detail.php?ELEMENT_ID=5118
- 33 Аубакирова С. Діни толеранттылық туралы // Толеранттылық және ынтымақтастық Қазақстандық қоғамды модернизациялаудың аясындағы мәдениаралық коммуникация негізі ретінде және Исламдағы толеранттылық дәстүрі және «Қазақстандық қоғамда рухани құндылықтардың модернизациялануы» атты іргелі ғылыми-зерттеу жобаларының аясында республикалық ғылыми-теоретикалық конференция материалдары. - Алматы: «Қазақ Университеті» 2015. - 158 б.
- 34 Сатершинов Б. Ислам дінінің қазақ даласына таралу ерекшеліктері // әл-Фараби. - 2012 – 123 б.
- 35 Молдабеков Ж. Қазақтану өрісі: оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2005. - 204 б.
- 36 Жанарыс Х. Имандылықтың ғылыми негіздері. - Павлодар, 2006. - 298 б.
- 37 Құран: қазақша мағына және түсінігі / ауд. Х.Алтай; Өңдеген Д.Жаналтай // Жұлдыз.- 1991.- № 1.- 170-194 б.
- 38 Әлемдік және дәстүрлі дін лидерлерінің IV съезі//<http://www.religions-congress.org/content/blogcategory/37/60/lang,kazakh/>
- 39 Дарыбаева Д. Дінаралық диалог - мәдениеттердің бірігу негізі // 03.10.2013.// <http://e-islam.kz/>
- 40 Сейдін Н. Қазақстанның ЕҚЫҰ-дағы төрағалығы: өзекті мәселелер// Қазақстан қоғамы дамуының өзекті мәселелері: мақалалар жинағы / Жауап. ред. Б.Қ. Сұлтанов. – Алматы: ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ, 2010. – 164 б.
- 41 Философия Казахстана в пространстве мировой философской мысли: история, современность, перспективы. 25 лет независимости Казахстана в философско-политологическом измерении. //Материалы Международного форума философов и политологов, II Казахстанского философского Конгресса (Алматы, 29-30 сентября 2016 г.). – Алматы, 2016. – 416 с.
- 42 Бондаренко Ю.В. Церковь и государство в Западной Европе: проблемы взаимодействия// Евразийская адвокатура. – №5 (30) 2017. – С.14-16.
- 43 Дробижева Л.М., Арутюнова Е.М., Логинов А.В., Мчедлова М.М., Рыжова А.Г., Шевченко С.В., Щеголькова Е.Ю. Толерантность и межконфессиональный диалог// Толерантность как фактор противодействия ксенофобии: управление рисками ксенофобии в обществе риска / под ред. Ю.П. Зинченко и А.В. Логинова. – М.: Наука, 2011. – С. 203-254.
- 44 Бондырева С.К. Колесов Д.В. Толерантность. Введение в проблему / Под ред. Фельдштейн Д.– М.: МОДЭК, МПСИ, 2011. – 240 с.
- 45 Антонов Е.А., Короченский А.П. Парижская коммуна и церковь// Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. - 2012. – № 19 (138). Выпуск 24. – С.17-21.
- 46 Федотов С.П. Англиканская церковь и государственная власть в Англии: история и современность// Вестник государственного и муниципального управления. – № 3 (29). – 2018 г. – С.22-27.

- 47 Минченко Т.П. Европейская концепция религиозной свободы и свободы совести: идеологические источники и законодательное закрепление // Вестник Томского государственного университета. №333– 2010. – С.36-43.
- 48 Вульфийус А.Г. Очерки по истории идеи веротерпимости и религиозной свободы в XVIII в.: Вольтер, Монтескье, Руссо. СПб., 1911.
- 49 Конституции государств Европы: В 3 т. М., 2001. Т. 1.
- 50 Давыдов И.П., Фадеев И.А. Философско-религиоведческие аспекты канонического права церкви Англии в свете проблемы англиканской идентичности // Религиоведение. – 2015. – № 1. – С.148-159.
- 51 II Ватиканский Собор, Догматическая Конституция о Церкви, ст. 15 // <http://lib.babr.ru/index.php?book=1013>
- 52 Об отношении церкви к нехристианским религиям, п.2 <http://www.krotov.info/acts/20/2vatican/dcmnt201.html>
- 53 Всеобщая декларация прав человека. Принята 10 декабря 1948 г. // Международные акты о правах человека: Сб. документов. М.: НОРМА, 2000. – С.39-43.
- 54 Борбасова Қ.М. Жаңа діни ұйымдар оның ұғымы және классификациясы // ҚазҰУ хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. – № 1 (34). – 2010. – 104-106 б.
- 55 <http://www.irinev.ru/document/003.htm>
- 56 «Права человека без границ», штаб-квартира в Брюсселе, Бельгия, http://www.hrwf.net/index.php?option=com_content&view=article&id=71&Itemid=83
- 57 Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. 1950 г. // Сб. междунар. документов / Сост. Г.М. Мелков. М.: Юрид.лит., 1998.
- 58 Коллонтай В.М. Проблемы, порождаемые глобализацией // Глобальный мир. Клуб ученых. – С.40.
- 59 Лукашук И.И. Глобализация, государство, XXI век. М., 2000. – С.1.
- 60 Иванов Н.П. Глобализация и проблемы изменения парадигмы развития цивилизации // Глобальный мир. Клуб ученых. 2001. С. 44.
- 61 Тейт А.А. Глобализация — угрозы или новые возможности для Европы? // Проблемы теории и практики управления. 1998. №5. www.ptpu.ru.
- 62 Хестанов Р. Россия и глобальный апартеид // Отечественные записки. №3(4). – 2002. – С.83.
- 63 Кувалдин В.Б. Глобализация — светлое будущее человечества? // НГ-Сценарии. 17 января 2001 г.
- 64 Черный Г.П. Биофизическая модель устойчивого развития цивилизаций // Общественные науки и современность. – 1998 г. – №3. – С.147.
- 65 Моисеев Н. Экологический фон современной политики // Общественные науки и современность. – С.139.
- 66 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. – 1994. – №1.
- 67 Дурэм У.К. Религиозная свобода и национальная идентичность (американский опыт) // Религия и национализм. – М., 2000. – С.170.
- 68 Дурэм У.К. Перспективы религиозной свободы: сравнительный анализ. – М., 1999. – С.13.

- 69 Назаретян А.П. «Столкновение цивилизаций» и «Конец истории» // Общественные науки и современность. – 1994. – №6. – С.144.
- 70 Шойкин Ф. «Ар-ождан бостандығы аясында толеранттылық пен діни төзімділік дәстүрлерін дамыту шарттары туралы бірер сөз». Мемлекет және дін. № 2 (25), 2013 ж.
- 71 Артемьев А.И. Дінтану: жалпы дінтану негіздері. – Алматы: Бастау, 2013. – 569 б.
- 72 James E. Wood Jr. Church and State in Historical Perspective. Greenwood Publishing Group, INC. Westport. 2005. p 4.
- 73 Лукпанов, А.И. Государственно-религиозные отношения в РК на современном этапе: проблемы и модернизация // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. - 2013. - № 1(42). - С. 89-100.
- 74 Damon Mayrl. Why Do Church-State Relations Change? Politics, Institutions, and Federal Funding for Parochial Schools in Australia and America, 1945-1985. http://www.anzlhsejournal.auckland.ac.nz/pdfs_2007/ANZLHS_E-Journal_-_Baines.PDF
- 75 Berman H. Religious Dimension of Law//Faith and Order: the Reconciliation of Law and Religion. Scholar Press. Atlanta. 1993. P 4.
- 76 Поликарпов В.С. История религий. Лекций и хрестоматия. М.1997. стр 20.
- 77 Авдиев В. И. История Древнего Востока. М. 1970. стр 64.
- 78 Раимбекова Г. Ж. Религия и политика Востока: проблемы взаимосвязи, специфика и тенденции развития. Алматы 1999. стр 36-39.
- 79 Подопригора Р.А. Государства и религиозные организации (Административно-правовые вопросы). Алматы 2002. стр 12.
- 80 Matthias Koenig. Religion and Public Order in Modern Nation-States: Institutional Varieties and Contemporary Transformations. In Religion in the Public Sphere: A Comparative Analysis of German, Israeli, American and International Law. Edited by Winfried Brugger and Michael Karayanni. Heidelberg 2007. p 10.
- 81 Paul G. Kauper. Religion and the Constitution. Louisiana State University Press. 1964. ???
- 82 Stephen V. Monsma and J. Christopher Soper. The challenge of pluralism. State-church relations in five democracies. Rowman & Littlefield Publishers, INC. 2009. Second edition ð 9.
- 83 George M. Mardsen. Religion and American Culture. Harcourt Brace Jovanovich, 1990. p 50.
- 84 Brian Tierney. The Crisis of Church and State 1050-1300. Prentice-Hall, INC, Englewood Cliffs. 1964. p 17.
- 85 Miguel Martinez. Religion and Politics in an Emerging Power. Religion and Politics in the New Europe. Washington D.C. pð 24-25
- 86 Р. Подопригора. Право на свободу вероисповедания: становление и проблемы в условиях государственной независимости. Вестник КазГУ. Серия юридическая. №3 (20). с 91.
- 87 Религии в Казахстане: Хрестоматия – часть I – Алматы, 2002. - стр 5. Составители: Артемьев. А.И., Колчигин С.Ю., Цепкова И.Б.

- 88 М.Х. Абусеитова, Ж.Б. Абылходин, С.Г. Кляшторный, Н.Э. Масанов. История Казахстана и Центральной Азии. Алматы 2001. сс 264-265.
- 89 Жумагулов К.Т. Нуртазина Н.Д. Исторические предпосылки этноконфессионального многообразия и религиозной толерантности народов Евразии. Казахстан Спектр. №1. 2012. с 61.
- 90 Нуртазина Н.Д. Ислам и эволюция государственности в истории Казахстана. Отан тарихы. №1. 2002. («Қазақ мемлекеттілігі тарихындағы сабақтастық мәселелері»). Республикалық ғылыми-практикалық конференция). – С.81.
- 91 Садвакасова З.Т. Религиозная экспансия царизма в Казахстане (вторая половина XIX веков). Алматы 2007. с 106.
- 92 Сабит Жусипов. Ислам в Казахстане: прошлое и настоящее, будущее во взаимоотношениях государства и религии // Политическая аналитика исследования. Алматы 2008. С 457.
- 93 Нуртазина Н.Д. Наступление на ислам: антигелигиозная политика Голощекина в Казахстане и ее последствия. Казахстан Спектр. №4. 2009. сс 80-82.
- 94 Онучко М.Ю. Государственно-конфессиональные отношения: мировой опыт и Казахстан. Алматы. 2010. с 65.
- 95 Krishnaswami A. Study of Discrimination in the Matter of Religious Rights and Practices// Religion and Human Rights: Basic Documents. New York: Center for the Study of Human Rights; Columbia University Press, 1998. P 39.
- 96 Theodor Hanf. State and religion: Comparing Cases of Changing Relations. An International Conference report. Beirut 2011. ???
- 97 James E. Wood Jr. Church and State in the Modern World: A Critical Assessment and Annotated Bibliography. Greenwood Publishing Group, INC. Westport. 2005. p 2.
- 98 Веремчук В.И. Социология религии. Москва 2004. С 68.
- 99 Байдаров Е.У., Е.Е. Бурова., А.Г. Косиченко. Актуальные вопросы государственно-конфессиональных отношений в Республике Казахстан: сборник материалов. Алматы: Институт Философии и политологии КН МОН РК. 2012. С 8.
- 100 Онлашева Ж.О. Формирование государственной политики в сфере религии в Казахстане // Религия, наука и СМИ: диалог сотрудничества материалы республиканской конференции. – Астана: МКИ РК.-2006.
- 101 Александров И.А. Монархии Персидского Залива: этап модернизации. М.: Дело и сервис. 2000. С 193.
- 102 Керимов Г.М. Учение ислама о государстве и политике. М.: Знание. 1986. С 22.
- 103 Сапаров Б., Ташкын А. О содержании казахстанской политики духовности и толерантности согласия // Вестник НАН РК. – 2018. – № 3.
- 104 Дін саласындағы өзекті тақырыптарға арналған 20 сұрақ пен жауап. 1 шығарылым: Мемлекет және дін / Құраст. К.Т. Калилаханова, Е.Е.Ибраев, Д.Б. Есенова, С.Б.Оспанова, Л.В. Стефогло, А.С. Ахметбекова, Г.М. Тоқтарова. – Астана: ҚР ДИА, 2014. – 34 б.

- 105 Балшыкеев С.Б. Дінтану негіздері: Оқу құралы Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті. – Қарағанды: ҚарМТУ баспасы, 2012 – 108 б.
- 106 Религиоведение. Энциклопедический словарь Под ред. Забияко А.П., Красникова А.Н., Елбакян Е.С. - М. Акад. Проспект, 2006. С. 871
- 107 Сербиненко В.Б. // Новая философская энциклопедия: в 4 т. / пред. науч.-ред. совета В. С. Стёпин. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Мысль, 2010. — 2816 с.
- 108 История государства и права зарубежных стран. Учебник. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 543 с.
- 109 Сапаров Б. О казахстанской модели отношений государства и религиозных объединений // Известия НАН РК. – 2018. – № 1.
- 110 Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Заңы. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483>
- 111 Сапаров Б. О влиянии религии на формирование толерантного сознания и общественного согласия (в соавторстве с А.Ташкын) // Вестник НАН РК. – 2019. – № 6.
- 112 Абдукаримов Ш. Н., Наурызбаев А. Ж. Мемлекет және дін: арақатынас мәселелері // Молодой ученый. — 2017. — №8.1. — С. 1-4. — URL <https://moluch.ru/archive/142/39970/> (дата обращения: 10.02.2020).
- 113 Сейдін Н.Б. Қазақстанның дінаралық келісім саласындағы тәжірибесі // Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция 25 ақпан, 2009ж.- 277 б.
- 114 Мемлекет басшысы Қазақстан халқы Ассамблеясының XXI сессиясына қатысты// http://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/memleket-basshysy-kazakstan-halky-assambleyasynyn-xxi-sessiyasyna-katysty
- 115 Статья Президента Казахстана Н.Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» 12 апреля 2017// www.akorda.kz
- 116 Выступление Президента Казахстана Н.Назарбаева на Форуме молодежи «С Лидером нации - к новым победам!» 10 апреля 2015 // www.akorda.kz
- 117 [inform.kz http://www.mform.kz/ru/memleketimizdin-zauyrylyk-sipaty-bul-kazakstannyn-tabysty-damuynyn-negizi-n-nazarbaev-a2518839](http://www.mform.kz/ru/memleketimizdin-zauyrylyk-sipaty-bul-kazakstannyn-tabysty-damuynyn-negizi-n-nazarbaev-a2518839)
- 118 Сапаров Б. Политико-правовые механизмы регистрации религиозных объединений, как ответ Республики Казахстан современным вызовам // Сборник конференции, 2019. – Алматы: КазНУ им. аль-Фараби.
- 119 История конфессии Казахстана в конце XVIII-начале XX в. (по материалам ислама и православия). - Уральск, Издат. Центр и СМИ ЗКГУ нм. М.Утемисова, 2010 – 376 с.
- 120 Рысбекова Ш.С., Курманалиева А.Д., Мейрбаев Б.Б. Христианство в Казахстане: история и современность. - Алматы: Қазақ университеті, 2016.- 132с.
- 121 Дін саласы // http://www.din.gov.kz/kaz/deyatelnost/religioznaya_sfera/
- 122 Мирзоев Е.Б. Легитимистская доктрина Жозефа де Местра и консерватизм в России(начало XIX века)/ Е. Б. Мирзоев// Новая и новейшая история. — 2008. — № 6.

- 123 Фиронова В. Межцивилизационный диалог. Проекция в будущее.-11 августа 2010. Информационное агенство «Казахстан сегодня»
- 124 Мұқашов А. Дін бірлігі - ұлт бірлігі./«Егемен Қазақстан». – 2 ақпан, 2008
- 125 Әлемдік және дәстүрлі діндердің IV съезі аясындағы дінаралық диалог алаңының ұлғаюы. Расширение площадки межконфессионального диалога в рамках IV Съезда мировых и традиционных религий 13 ноября 2009 года http://kalamger.kz/publ/konferencii_v_astane
- 126 Рысалиев А. Қазақстан саясатындағы дінге қатысты қатаң ұстаным./ «IWPR Central Asia» - 8 қараша, 2011
- 127 «Стабильность и безопасность Казахстана на стыке веков». Под.ред. Бектурганов Н.С., Куанышали Ж., Нысанбаев А.Н., Телебаев Г.Т. Астана: Елорда, 2000-2.
- 128 Назарбаев Н.Ә. Әлемдегі және дәстүрлі діндер лидерлерінің II съезінің жабылуында сөйлеген сөзі. / «Егемен Қазақстан», -15 қыркүйек, 2006
- 129 Сатпаев Д. Город Алматы не застрахован от террористов // Саясат. 2003, № 9.
- 130 «Время ПО», № 12, 05.08.1999 ж.
- 131 Авдеев Ю.Я. Терроризм как социально-политическое явление. Современный терроризм: состояние и перспективы, под ред. Е.И. Степанова, М., Эдиториал УРСС, 2000.
- 132 Акинер Ш. Экстремизм: глобальный феномен. Сборник материалов международной конференции: «Религиозный экстремизм в Центральной Азии», Душанбе, «Деваштич», 2002.
- 133 Гушер А.И. внутренние вооруженные конфликты и международный терроризм. Взаимосвязь и методы борьбы//Евразийский вестник-2003_№9.
- 134 Баймулдин Н., «Халифат не состоялся». «Экспресс К», №40, 02.04.2005.
- 135 Жатқанбаев Е. Международный экстремизм и терроризм как угроза национальным интересам Казахстана//Саясат-Policy. 2005-№ 1.
- 136 Картишкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. М., Институт государства и права РАН. 1995
- 137 Права человека: проблемы и перспективы. М., Академия наук. 2013.
- 138 «Избавить мир от терроризма», «Казахстанская правда», 27.01.2005.
- 139 Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың дәстүрлі жолдауынан: «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» / «Егемен Қазақстан» – 1 шілде, 2009
- 140 ҚР Президенті н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты. / «Егемен Қазақстан», - 7 ақпан, 2007
- 141 http://origin.kz.azattyg.org/content/Kazakhstan_religion_iaw/24369896.html
- 142 Имомов А. Непрерывный диалог – важнейший способ решения проблемы экстремизма. Сборник материалов международной конференции: «Религиозный экстремизм в Центральной Азии», Душанбе, «Деваштич», 2002.
- 143 Мыльников Б.А. Новые вызовы: международный терроризм и иные проявления экстремизма, пути (направления), взаимодействия: Сборник материалов Международной научной конференции «О развитии

взаимодействия правоохранительных органов государств участников СНГ в борьбе с преступностью, международным терроризмом и иные проявления экстремизма». 2001, 21-22 наурыз, Минск.
144 Kazakhstan Today. Gazeta.kz, fergana.ru. 12.11.2004